

S z a b ó L ő r i n c F ü z e t e k

10.

Ćurković-Major Franciska

Szabó Lőrinc
kelet-adriai utazásai

Miskolc, 2010

A könyv az OTKA (K 60204),
valamint az ELTE-MTA Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport
(TKI 252 „Filológia mint az interpretáció kulturális technikája”)
támogatásával készült a Miskolci Egyetem BtK Szabó Lőrinc Kutatóhelyén

KABDEBÓ LÓRÁNT
irányításával

Tanácsadó
KISS GY. CSABA

Lektorok
LUKÁCS ISTVÁN
és
WENNER ÉVA

© Csurković-Major Franciska
© Miskolci Egyetem BtK Szabó Lőrinc Kutatóhely

Előszó / 6
Történeti háttér Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásaihoz / 10
Utazási előzetes / 14
A tenger és Fiume / 24
Abbázia / 44
Tücskök és kabócák / 62
Első kelet-adriai út / 68
Második kelet-adriai út / 88
Adriai motívumok felvillanása Szabó Lőrinc verseiben a kelet-adriai utazások után / 122
Szabó Lőrinc kelet-adriai tájai az irodalmi veduták tükrében / 128
Függelék
Irodalomjegyzék / 145
Čurković-Major Franciska Szabó Lőrincről írt cikkei / 151
Helynévmutató / 153
Abbázia (Opatija) történetének kronológiai vázlata / 154
Fiume (Rijeka) történetének kronológiai vázlata / 155
Raguza (Dubrovnik) történetének kronológiai vázlata / 157
Kisklóra dalmáciai naplója / 159
Képek / 170

Előszó

A Kelet-Adria partvidéke sohasem volt ismeretlen a magyar utazók számára. Már a reformkorban nyilvánvalóvá lett a tengeri kapcsolat fontossága. 1868-ban, a magyar–horvát kiegyezést követően pedig jelentősége központivá vált a magyar társadalom széles rétegei számára. Fiume, különleges helyzetéből adódóan, gyakori úti cél lett a magyar kereskedelem és ipar képviselői számára, a várost és környékét azonban felkeresték más pihenni vágyó emberek, politikusok, közéleti személyiségek, írók is, ahonnan gyakran folytatták útjukat tovább, az Adria keleti partja mentén. A századforduló táján az errefelé látogató magyar írók, költők nemcsak üdülést és nyugalmat kerestek és találtak a Kelet-Adrián, hanem gyakran ihletet, témát és anyagot is műveik írásához. Az Adria igazi, újabb kori irodalmi fölfedezése nálunk Jókai Mór nevéhez fűződik. Két regénye is nagyrészt ezen a vidéken játszódik. Az *Egy játékos, aki nyer* fő helyszíne a Fiuméhez közeli Kraljevicában álló Frangepán várkastély és környéke, a *Három márványfejé* pedig a középkori Ragusa. Cholnoky Viktor és Molnár Ferenc egy-egy hőse is fiumei. De tudjuk, hogy Ady Endre is járt Fiumében, és azt is, hogy Mikszáth Kálmán Cirkvenicában nyaralt, még ha műveik nem is őrzik e helyek nyomát. Az Adria keleti partvidéke az első világháború után sem veszített népszerűségéből, továbbra is sok magyar író kedvelt úti célja maradt, akiknek műveiben gazdag adriai élményanyag található. Míg Herczeg Ferenc hősei az első világháború előtt a *Szelek szárnyán* utaztak az Adria keleti partja mentén, addig a két világháború közt nemcsak Szabó Lőrinc hajózott arra végig és talált maradandó, versekben is meg-megidézett élményvilágra, hanem Fejtő Ferenc is, aki erről az útvjáról az *Érzelmes utazásban* számolt be. Márai Sándor *A sziget* című regénye, Déry Tibor *Befejezetlen mondatának* egy fejezete Raguzában játszódik, Esti Kornél, a Kosztolányi hős pedig Fiumében pillantja meg először a tengert, de sok más magyar író műveiben is visszaköszön az Adria, fel-felvillannak adriai motívumok.

Az elmondottak is igazolják, hogy nem érdektelen a Kelet-Adria szerepével foglalkozni, ha a magyar írók és költők életművét kívánjuk tanulmányozni.

Könyvemben Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásainak körülményeit tárom fel, s arra keresem a választ, hogy ezen utaknak az élményei miképp lelhetőek fel műveiben és milyen hatással voltak rá.

Szabó Lőrinc több ízben utazott az Adria keleti partjához, és kétszer hajózott az Adria keleti partja mentén.

Először 1924. július 10. és 22. között jutott el a tengerhez, amikor Észak-Olaszországban és Ausztriában utazgatott. Trieszten keresztül érkezett oda, ahol a tenger

megpillantása, más magyar íróhoz és költőhöz hasonlóan, számára is felejtethetlen élményt jelentett. Onnan hajón utazott tovább Velencébe, s ekkor a tenger élménye mélyebbé vált benne. Ennek azonban nem találjuk nyomát költészetében, bár az utazásról részletes beszámolókat küldött feleségének.

Következő alkalommal 1925. július 23-án *Az Est* munkatársaként Fiuméba érkezett három napra, hogy a majd szeptemberben megrendezendő olasz-magyar gazdasági és kereskedelmi konferencia előkészítő megbeszéléseiről tudósítson lapja számára. Az eseményekről három cikkben számolt be. Első cikkének címe *Magyarország, Itália és Jugoszlávia csak közösen mentheti meg Fiumét*, amelyben a kikötőváros első világháború utáni politikai és főleg gazdasági helyzetével foglalkozik. A *Fiume – négy interjúban* Lovag Antonio Roccával, a fiumei Kereskedelmi és Ipar-kamara kormánybiztosával, Andrea Ossoinackkal, Fiume volt magyar parlamenti képviselőjével, az Adria Hajózási Rt. Elnökével, magyar részről pedig dr. Balkányi Kálmánnal, az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) igazgatójával beszélgetett. A harmadik újságcikk a riport és a tárca keveréke. Címe: *Jéghegyek a Chianti-tengerben*, és a költő és vendéglátói vacsoráját írja le.

1932. június 19. és 29. között következett az az eddigieknél hosszabb utazás, amikor feleségével és lányával Fiumétől Raguzáig hajózott, azután a Cattarói-öbölbe és Cetinjébe kirándultak, majd Raguzából vonaton Szarajevóba utaztak, onnan pedig Belgrádon keresztül érkeztek vissza Budapestre. Erről az útról a költő lányának, Kisklárának a naplója részletesen beszámol.

Ezután akkor találkozott újra a tengerrel, amikor 1934. szeptember 16. és 27. között Abbáziában üdült. Az újságírói foglalkozás zaklatottságából kiszabadult pár nyugodt napra. Ez az időszak kivételes volt a tekintetben, hogy először adhatta át magát teljesen a pihenésnek.

A költő második alkalommal 1937. július 10. és 22. között fiával, Lócival hajózott Fiumétől Raguzáig, ahonnan, ugyancsak hajóval, Budvába és a Cattarói-öbölbe kirándultak, Cattaro városból pedig busszal Cetinjébe. Raguzából hajóval jöttek hazafelé, útközben két napig időztek Curzola szigeten Curzola városban, Fiuméba érkezve pedig kirándultak Abbáziába.

Szabó Lőrinc élete vége felé lediktálta versei keletkezésének körülményeit, kommentárt fűzve az egyes művekhez. Ezek együtt ma *Vers és valóság* címen olvashatóak. Az életében fontosabb szerepet játszó személyekről pedig a *Bizalmas adatok és megjegyzések* című emlékezőciklusában szólt. Tudjuk, fiatalabb korában vezetett naplót. Később feleségét is kérte, hogy jegyezzen föl bizonyos eseményeket, kedvesét Korzáti Erzsébetet is hasonló módon biztatta ugyanerre, sőt lányát, Kisklárát is ösztönözte, írjon naplót „dalmáciai utazásukról”. Erre a naplóra a *Vers és valóság*-ban maga is utalt, és 1935-ben Erdélybe utazásuk részleteit is a kislány feljegyzései örökítették meg. Amikor 1951-ben szívtrombózt kapott, szinte percről-percre leírta betegsége tüneteit, melyek alapján később az orvos megállapíthatta a helyes diagnózist. Manapság, amikor korunk irodalomtudományában az életművek filológiai megközelítése háttérbe szorul, és amikor gyakran megkérdőjelezzik az életrajzi vizsgálódások jogosultságát, úgy vélem, az ilyen jellegű kutatást nem csak maga

Szabó Lőrinc tartaná helyesnek. A posztmodernitás perspektívájából nézve is látni az eredeti szöveg és a másodlagos kommentár között korábban szigorúan fenntartott határok elmosódását.

Munkámban elsősorban azt a konkrét, dokumentált, filológiaiilag feltárható és igazolható tény- és élményanyagot igyekeztem összegyűjteni, amely Szabó Lőrinc Adria-versei mögött áll vagy akár felsejlik. A költő kelet-adriai utazásainak kutatása közben az elsődleges feladatot a filológiai hiánypótló munkában láttam. Szerettem volna bővíteni az ezekkel az utazásokkal kapcsolatos ismereteket, s néhány olyan kérdést érinteni, melyekkel a Szabó Lőrinc-kutatás eddig nem foglalkozott. A fellelt adatok révén több esetben sikerült pontosítanom vagy kijavítanom jó néhány korábbi téves állítást és véleményt. A helyszín és a nyelv ismeretében pedig olyan újabb adatokhoz jutottam, amelyek bizonyos, eddig homályban maradt körülményekre vagy ismeretlen tényekre derítettek fényt, emellett segítettek a lehető legpontosabban megrajzolni Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásainak körülményeit, útvonalát, állomásait, továbbá ottani nyaralásainak történeti, társadalmi és kulturális szempontból fontos háttérét, ottlétének eseményeit és a személyeket, akikkel találkozhatott. Kutatásaim hozadékával jelentősen bővül és kiegészül a Szabó Lőrinc-filológia.

A feltárt adatok és dokumentumok vagy dokumentum jellegű szövegek felvontatása után az egyes, kelet-adriai utazásokhoz kötődő költemények elemzése következik. Életrajz és mű egymásra vetítése nemegyszer érdekes tanulságok levonásához vezethet bennünket az alkotó személyiségére és az alkotás keletkezésére vonatkozóan. Munkámban megkíséreltem felkutatni azokat a momentumokat, amelyek hozzájárulhattak az egyes versek megszületéséhez, rámutatni arra is, hogy az említett versek keletkezésének valóságos okai a kelet-adriai úton szerzett benyomásokra vezethetők vissza. Ezekre bizonyos költemények elemzésekor kitérek. S habár maga Szabó Lőrinc is tett olyan kijelentést, miszerint verseiben az életét írja, és költészetének legjobb ismerője Kabdebó Lóránt is megállapította, Szabó Lőrinc költészetét nem lehet minden esetben megérteni az alkotó személyes életétől függetlenül, mégis el kell ismernünk, hogy a versek minden egyes részlete nem gyökerezethető közvetlenül a konkrét valóságban. Életének tényei, így utazásainak eseményei, élményei azonban kétségkívül nyersanyagot szolgáltatnak költészetéhez.

Szabó Lőrinc kelet-adriai verseire ugyan nem a tájleírás jellemző elsősorban, leveleiben azonban több, a tájat leíró részletet olvashatunk. Szükségessé véltem rámutatni erre a jellegzetességre, és megvizsgálni az irodalmi veduta szempontjából, mert véleményem szerint ez, a hagyományos témák újszerű, fogalmilag is átgépeztelt interpretációja a költő más utazásainak vizsgálatára is alkalmazható, és érdekes eredményeket tartogat az erre vállalkozók számára.

A könyv felépítése nem követi szorosan a költő utazásainak idejét. Az utazások körülményeinek részletes bemutatását megelőzően az első fejezet rövid áttekintést nyújt a vidék történelmének alakulásáról, majd a költő esetleges ismereteiről és a szakirodalomról, melyből tájékozódhatott utazásait megelőzően. Ezt követően először a fiumei kiküldetést, majd az abbáziai nyaralást vizsgálom. A két kelet-adriai utazást, bár időben nem következtek közvetlenül egymás után, a következő fejeze-

tekben tárgyalom. Bemutatásuk előtt két terminus tisztázását tartottam szükségesnek. Az egyik terminológiai helyesbítés a tücsök szó használatára vonatkozik. Tisztázni kellett ui. a tücsök és a kabóca szavak jelentését. Szabó Lőrinc költészetében verset kiváltó élményként gyakran jelentkezik a tücsök ciripelése, a költő azonban elnevezés szempontjából nem tesz különbséget a tücsök és az Adrián hallott ciripelő rovar, a kabóca között, holott érzékeli a két rovar külseje, sőt a hangjuk erőssége közötti különbséget is. Észrevettem azt is, hogy a horvát és a szerb nyelvű irodalom, illetve szakirodalom, Szabó Lőrinc esetében, de más esetekben is ugyancsak egy rovarról beszél, de éppen fordítva, következetesen kabócáról. Ezeket az észrevételeket ténylegesen megállapítom, de nem látom értelmét a szóhasználat, illetve az eddigi terminológia megváltoztatásának. Erre a problematikára külön fejezetben térek ki. A másik terminus földrajzi vontakozású. Szabó Lőrinc visszaemlékezéseiben dalmáciai utazásról beszél, az első kelet-adriai utat tárgyaló fejezet elején azonban rámutat arra, miért lenne helyesebb a kelet-adriai utazás elnevezés.

Szabó Lőrinc utazásait követően több úti élmények ihlette költeményt írt, az ott szerzett benyomások későbbi verseinek is motívumaivá váltak. A *Tücsökzene* egyes darabjaiban a fontos, meghatározó élményeik közt pedig több alkalommal idézte fel az adriai utak emlékét. Ezekre az Adriai motívumok felvillanása Szabó Lőrinc verseiben a kelet-adriai utazások után című fejezetben külön is kitérek.

Az említett motívumok erősen hatottak Szabó Lőrinc költészetére, de az utazások nem váltak tájleíró verseket ihlető élményekké. Tájleírás csak a tenger megpillantása után jóval később, az otthon keletkezett *Trieszt előtt* című verset jellemzi, továbbá a feleségének és Korzáti Erzsébetnek írt levelek bizonyos részleteit. Ezeket újabb fejezetben az irodalmi veduta definíciója alapján elemzem.

A kutatással kapcsolatos módszertani megjegyzéseim a következők. Az utazások leírásával kapcsolatban a rendelkezésemre álló forrásanyagot kezelve a következő sorrendhez tartottam magam. Először a Szabó Lőrinc által közölt adatok (a feleségéhez és a Korzáti Erzsébethez írt levelei, ezek után vagy híján a *Vers és valóságban* leírt visszaemlékezései) alapján dolgoztam. Ezek függvényében folytattam a levéltári kutatásokat és használtam fel az ott föllelt anyagot. Kutatásaim eredményeit, mindenek előtt a kelet-adriai utazásról szóló tanulmányomat, illetve annak az első utazással kapcsolatos részét ilyen formában publikáltam. Miután sikerült hozzájutnom Kisklára naplójához, majd rábukkantam a költő könyvtárában két példányban is megtalálható Grieben kiadású útikönyvre, szükséges volt módosítanom eddigi kutatásaimnak főként az első utazásra vonatkozó eredményeit. Ekkor a fontossági sorrendet elsőként ugyancsak a költő által közölt (fentebb felsorolt) adatok, majd a Kisklára naplójában, ezt követően a Grieben-féle útikönyvben foglaltak képezték. Ez utóbbi azért került közvetlenül a költő és leánya beszámolója után, mert információinak ők is birtokában voltak vagy lehettek. Csak ezután közlöm a levéltári vagy más forrásból nyert adatokat. Ezek hitelességében ugyan semmi okunk kételkedni, de szem előtt kell tartanunk, hogy a költő és családja ezeket nem ismerhette. Kutatási módszeremmel kapcsolatban szükséges még megemlítenem, hogy jegyzetelési

elvem szerint a költő megjegyzéseihez kapcsolódó glossza azon a helyen olvasható, ahol az elhangzott. Előfordul, hogy ugyanazokról a dolgokról Kisklára is szól, mégpedig előbb, ennek ellenére a rájuk vonatkozó lábjegyzet ott olvasható, ahol azokat Szabó Lőrinc említi.

A Függelékben található Helynévmutató a földrajzi nevek (olasz eredetű) magyar és horvát változatát tartalmazza, megkönnyítve ezáltal az olvasó tájékozódását. Erre annál is inkább szükség van, mert habár igyekeztem a magyar nyelvben meghonosodott földrajzi neveket használni, ez nem sikerült mindig, mivel maga Szabó Lőrinc, és hozzá hasonlóan Kisklára is igen vegyesen – hol a magyar, hol a horvát helynevekkel élt. Ez többek között az Szerb Horvát Szlovén Királyság szerb és horvát nyelvű helységnév használatának gyakorlatával magyarázható. Ugyanakkor olyan gyakorlati okokkal is, hogy bizonyos városok nevét a szerb és horvát nyelvű prospektusok nem közölték magyar nyelven. A Függelékben ezután Abbázia, Fiume és Raguza történetének kronológiai vázlata következik. Továbbá itt látható néhány Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásaira vonatkozó kézirat és fénykép.

A költő kelet-adriai útjainak kutatása azért is fontos, mert időszerűvé teszi és napirenden tartja a horvát-magyar irodalmi kapcsolatok kutatását is. Szabó Lőrincnek a magyar költők horvát nyelvű antológiájában mindössze tizenhét verse olvasható. Kutatásaim eredményeinek bizonyos része már megjelent horvát folyóiratokban. A magyar költő kelet-adriai utazásainak kutatása – hangsúlyozva a horvát helyszínek jelenlétét és fontosságát a költő életében, továbbá azok költészetére gyakorolt hatását – talán reményt adhat arra, hogy érdeklődni fognak versei iránt is, s ez költeményeinek további horvát nyelvre fordítását is eredményezheti.

Köszönetemet szeretném kifejezni Szabó Lőrincné Blazovits Évának, aki lehetővé tette számomra a Szabó Lőrinc könyvtárában található Grieben kiadó útikönyvének használatát, az időközben elhunyt Sándor Judit férjének, Hárs Ernőnek, amiért Kisklára naplóinak fénymásolatát rendelkezésemre bocsátották, Horányi Károlynak, aki a könyv olvasószerkesztését, külalakjának megtervezését, illetve tördelését végezte, Kiss Gy. Csabának, amiért felhívta a figyelmemet erre a kutatási területre és végül, de nem utolsósorban Kabdebó Lórántnak, aki kutatásaimat szakmai tudásával, munkám létrejöttét baráti tanácsokkal segítette, és megjelenésének útját egyengette.

Köszönet illeti a képeket rendelkezésemre bocsátó következő intézményeket és magánszemélyeket: Dubrovački muzeji, Dubrovnik; Foto Luigi, Opatija; Hotel Petka, Dubrovnik; Mario Jareb, Zagreb; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára; Johann Marinšek, Bécs; Ministarstvo Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Splitu, Split; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest; Zemljeni Múzeum, Szencs.

A black and white photograph of a harbor scene. In the foreground, several sailing ships are docked at a pier. The ships have tall masts and complex rigging. In the background, a large, ornate building with a prominent dome and many windows stands on the waterfront. The water in the foreground is calm, reflecting the light. The overall scene suggests a historical port city.

Történeti háttér Szabó Lőrinc
kelet-adriai utazásaihoz

Amikor Szabó Lőrinc a kelet-adriai tájakon utazgatott, tulajdonképpen két országban járt. Abbázia (Opatija) és Fiume (Rijeka) ugyanis akkor Olaszországhoz tartozott. Mai térképet nézve Fiumét követő állomásai Arbétól (Rab) kezdve Sebenicón (Šibenik), Traun (Trogir), Spalatón (Split), Curzolán (Korčula), majd Raguzán (Dubrovnik) át Horvátországban voltak. A Cattarói-öbölben (Boka kotorska) a mai Montenegróba kirándult, utazása Szarajevóba (Sarajevo) a mai Bosznia területén történt, és végül utazásuk két utolsó állomása: Belgrád (Beograd) és Szabadka (Subotica) a mai Szerbia területére esik, ám ezek a tájak akkor mind Jugoszláviához tartoztak. Ezeket a területeket évszázadokon keresztül gazdag kapcsolathálózat fűzte Magyarországhoz. Mivel a könyv elsősorban Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásait tárgyalja, a fejezet ehhez a vidékhez, ezen belül is mindenek előtt azokhoz a városokhoz kíván történeti hátteret rajzolni, melyekben a költő hosszabb időt töltött. Tehát Abbáziához, Fiuméhez és Raguzához. A továbbiakban vázlatosan áttekintem a Kelet-Adria történetét, és ebbe az áttekintésbe ágyazom be az említett városok történelmének fontosabb eseményeit.

Az Adria keleti partjainak őslakói az illírek voltak, ezek fő törzsét pedig a dalmaták képezték. Ezért nevezték el az Adria keleti partvidékét Dalmáciának. Időszámításunk kezdete táján az illíreket meghódították a rómaiak, és létrehozták azokat a jelentős kulturális javakat, amelyek a római kultúrát mind a mai napig méltóképpen képviselhetik. Ilyen reprezentatív építmény a spalatói Diocletianus palota, melyet Szabó Lőrinc is megcsodált utazásai során. A horvátok körülbelül a hetedik század harmadik évtizedében érkeztek az Adria keleti partjára. Az a terület, amelyet a horvát nép legtömegesebben benépesített, Isztriától keletre terült el: keleten a Vrbas és a Bosna, délkeleten a Cetina folyók, északon a Gvozd hegység és a Száva, délen pedig az Adriai-tenger határolta. A nyolcadik századtól a források a déli horvát állam mellett egy északi horvát Szlavóniát is említene, amely a Szávától északra feküdt. Az első horvát királynak, Tomislavnak (925-ben koronázták meg) az uralkodása idején sikerült kiterjesztenie a hatalmát egyes dalmáciai városokra, ám a fontosabb part menti városok és szigetek eleinte bizánci, majd hosszabb rövidebb megszakításokkal velencei fennhatóság alatt álltak. A horvát-magyar közös történelem szempontjából az első jelentős horvát uralkodó Zvonimir volt, akit VII. Gergely pápa 1075-ben királlyá koronázott. Az ő felesége lett Ilona, Szent László testvére. Miután fia és utódja meghalt, Szent László az öröklési jog alapján 1091-ben harc nélkül elfoglalta a Gvozdtól északra eső Szlavóniát. Szent László 1094 körül itt alapította

meg a Zágrábi Püspökséget, és betagolta a magyar egyházi szervezetbe. Zágráb nevét ekkor említik először a korabeli dokumentumok. Az őt követő Könyves Kálmán (1095–1116) a Gvozdtól délre eső területeken egészen Trauig hatolt előre. 1102-ben koronázták horvát királlyá. Uralkodása alatt egyesült a tenger melléki Horvátország, a dalmát városok, a Neretva folyó vidéke és Szlavónia. A következő századok a magyarok és velenceiek Dalmáciáért való hadakozásának jegyében teltek, többnyire velencei fölényrel. A magyar–horvát viszonyok szempontjából fontos esemény volt IV. Béla uralkodása idején a tatárok betörése, amikor a királyi család Zágrábon keresztül Klissza (Klis), Spalato, majd Trau után egy dalmáciai szigetre menekült, ahonnan csak a tatárok visszahúzódása, 1242 után térhetett haza. Velence újabb hódításainak Nagy Lajos király hadjárata vetett véget, amely 1358. február 18-án a zárai békével végződött. Velence ekkor lemondott dalmáciai területeiről. Ragusa időközben városállammá fejlődött, Dalmáciával, sőt a Cattarói-öböllel együtt a Szent Korona országának egységébe tartozott. Raguzának a Magyar Királyság volt a nemzetközi szerződéssel megerősített védőhatalma, ami valójában függetlenséget jelentett számára. A XV. század kezdetétől nevezi magát Raguzai Köztársaságnak, a XV. századra esett a városállam virágkora, amely a XVI. század második feléig tartott, önállósága csak a XIX. század elején szűnt meg. Nagy Lajos halála után Dalmácia ismét velencei hatalom alá került. Ennek következtében a horvátok politikai központja fokozatosan a Dráva és a Gvozd hegység közötti területre tevődött át. Az ottomán birodalom további expanziója következtében a kelet-adriai partvidék állandó török veszélynek volt kitéve. Klissza várának elestével (1537) megalakult a rövid életű Dalmáciai szandzsák, ám Velencének hamarosan sikerült visszafoglalnia dalmáciai területeit. A Velencei Köztársaság bukása után Dalmácia 1797-től Ausztria fennhatósága alá került. Ez volt az az idő, amikor az egész kelet-adriai partvidék osztrák fennhatóság alatt állt. Ekkor ugyanis Fiume és környéke, amelyet 1399-ig a Duino, majd ezt követően a Sváb hercegségből származó Walsee család birtokolt, a XV. század második felében, 1472-ben III. Frigyes német-római császár tulajdonába került. 1776-tól, majd 1779-től Fiume Mária Terézia döntésével *separatum coronae adnexum corpusként* (Koronához csatolt külön testként) a Magyar Koronához tartozott. Eleinte a Horvát Királyi Tanács irányítása alatt, amikor ez megszűnt, közvetlenül a Magyar Korona alatt.

1806-tól az egész Kelet-adriai partvidék Napóleon uralma alá került, aki 1809-ben a schönbrunni béke után Isztria, Dalmácia, Ragusa és a Katonai határőrvidék egyesítésével megalapította az Illír Tartományokat. A franciák kivonulása után 1813-ban az egész kelet-adriai tenger mellék: Isztria, tehát Abbázia is, Fiume, Dalmácia és Ragusa is Ausztriához került. Abbáziában ekkor, a XIX. század közepe táján születik meg a modern értelemben vett turizmus.

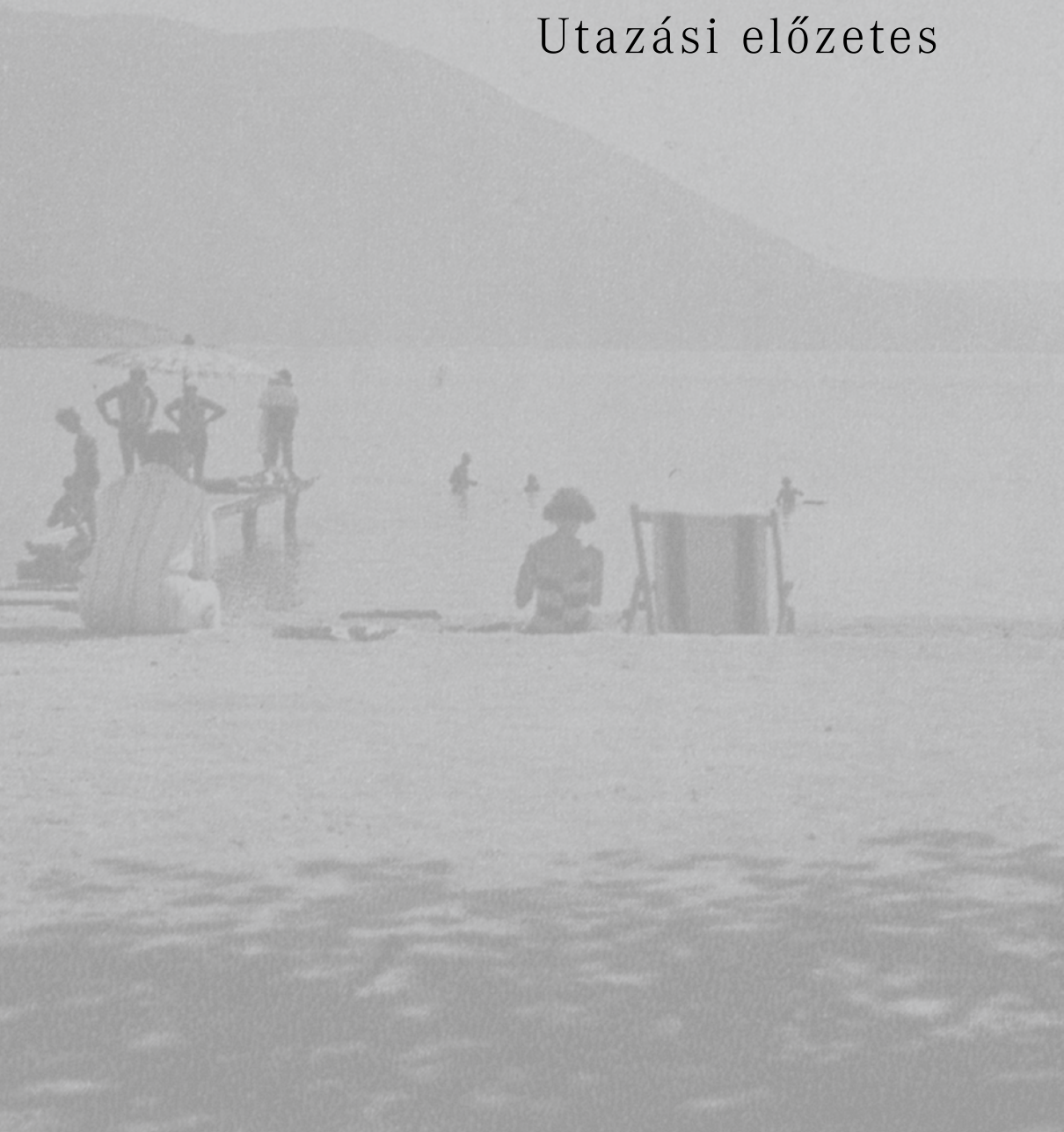
1848-ban Jellasics megkísérelte egyesíteni Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát, ám az 1848-as forradalom leverése a horvátok számára is kudarcot jelentett. Az 1867-es kiegyezés értelmében Horvátország újra Magyarországhoz tartozott. 1868-ban megszületett a magyar–horvát kiegyezés, és Fiume ismét *separatum coronae adnexum corpus* lett. Ekkor kezdődött Fiume modern kikötővé való kiépítése és a

város gazdasági fellendülése, nemkülönben az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Abbázia turisztikai központtá történő kiépítése. 1918-ban a horvát szábor kinyilvánította az elszakadást Magyarországtól és a Habsburg-háztól, majd megszületett az első délszláv államalakulat, a Szerb Horvát Szlovén Királyság. Az Adria keleti partvidéke azonban politikailag ekkor sem volt egységes terület, az Isztriai-félsziget, Zára (Zadar) és Lagosta (Lastovo) sziget 1920-tól a Rapallói egyezmény, Fiume 1924-től a Római egyezmény értelmében Olaszországhoz tartozott.

1945-ben a jugoszláv partizán hadsereg a tengermelléken előretört egészen Triesztig. 1947-ben a párizsi béke értelmében Jugoszláviához került az Adria keleti partvidékének Trieszttől délre eső része: az Isztriai-félsziget és Fiume, továbbá a Fiumétől délre eső tengermellék és a szigetek Bar város után egészen a Bojana folyóig. Ma a horvát tengerpart az Isztriai-félsziget északi részén levő Dragonja folyótól, délen a Cattarói-öböl bejáratánál levő Prevlaka-félszigetig terjed.

Utazási előzetes

A vándorlások, az utazások mindig hozzátartoztak az emberek életéhez. A régebbi korokban az utazás célja a munka, például a kereskedelem, rosszabb esetben a hadjáratok, jobb esetben a zarándoklatok voltak. Később lehetett a tanulás is, a polgároknál a céhmesterség külhoni megismerése, a nemesség esetében pedig a világlátás. A XVIII. században az igényes, úri nevelés részeként megjelent az európai körutazás, amely célja főleg Itália volt. Akkortól kezdve az uralkodó osztály tagjai időtöltésből, tehát szórakozásból kezdtek el utazgatni. Ehhez kapcsolódott a fürdő-kultúra kialakulása, aminek létrejötté mindenek előtt egészségi okokkal magyarázható. A Habsburg-birodalomban II. József idején indult meg a fürdőélet fölvirágzása. A magyarországi közönség a kiegyezés után a magashegyi és balatoni nyaralással párhuzamosan kezdett megismerkedni a tengeri fürdőzés lehetőségével is. A munka és a pihenés egymást váltó ritmusát a régebbi korokban a hétköznapiak és az ünnepnapok rendje szabályozta. A modern értelemben vett szabadidő fokozatos kialakulása a polgárosulással járó differenciáltabb munkamegosztás következménye volt. Magyarországon a XIX. század második felében ismerték fel, hogy a dolgozó embereknek a szabadidő egy részét pihenésre és erőgyűjtésre kell fordítaniuk, s így született meg a nyaralás fogalma. Kósa László a XX. század eleji életmód-reformtörekvések szellemében írt *A magyar család aranykönyvéből* vett idézetének egy része azonban nemcsak a századelőre, hanem napjainkra is érvényes: „Aki csak teheti, elmegy nyaralni. Különösen pedig a nagyvárosi ember igyekszik menekülni idegromboló rendes működése köréből. A szellemi munkában elcsigázott, ideges embernek egyedül ez adja vissza lelki frissességét...”¹

A fenti idézetet teljes egészében vonatkoztathatjuk Szabó Lőrinc életére is. Egész életében arra törekedett, hogy családjá számára biztosítsa a polgári életmód fenntartásához szükséges anyagiakat, ami az állandó munka mellett állandó feszültséget és kimerültséget jelentett számára, s ezt gyakran emlegeti leveleiben is. Adriai utazásairól írt beszámolóiban, verseihez fűzött megjegyzéseiben a szellemi robot kényszere elől menekülő ember megnyilvánulásait olvashatjuk. Nem szabad megfedkezünk azonban arról sem, hogy az Adriai-tengerrel való találkozás vágya már kora gyermekkorától kezdve kísértte. Ezért mielőtt végigtekintünk utazásainak eseményein, kíséreljük meg áttekinteni, milyen ismeretek birtokában indulhatott útnak.

1 A nyaralás kialakulásának áttekintéséhez lásd: *Polgári igények kialakulása és fejlődése* = KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 22.

Szabó Lőrinc 1906-ban Miskolcon kezdte az elemi iskolát, majd 1907. és 1909. március 31. között Balassagyarmaton, azután Debrecenben folytatta meg fejezte be, és ott végezte a gimnáziumot is.² Fiume és tenger iránti vágyakozása mellé gimnáziumi tanulmányai során szerezte meg első földrajzi ismereteit. A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium minden évben értesítőt adott ki, amelyben beszámolt az iskolának és tanulóinak a munkájáról, eredményeiről az elmúlt tanévben, egyben előrelátta a következő iskolaévre vonatkozó tantervet, így az abban az évben használatos tankönyveket is. Az 1909–10-es iskolaév értesítőjében áll, hogy a gimnázium első osztályában Lasz Samu *Földrajz I.* tankönyve alapján fognak dolgozni.³ Szabó Lőrinc a következő, 1910–11-es iskolaévtől volt diákja a gimnáziumnak, tehát ebből a tankönyvből tanult. Ennek az évnek az értesítőjében olvashatjuk, hogy az első osztályosok földrajzi anyaga Magyarország földrajza volt.⁴ Azt is megtudjuk, hogy a második osztályos tanulók Lasz Samu *Földrajz II.* tankönyve alapján tanultak, emellett használták Kogutowicz Manó⁵ *Földrajzi iskolai atlaszát* is.⁶ Az 1911–12-es iskolaév értesítőjéből pedig azt, hogy a második osztályban Európa, Ázsia és Afrika földrajza volt a tananyag.⁷ A következő értesítő szerint a harmadik osztályban a földrajzórakon Amerikával és Ausztráliával ismerkedtek meg.⁸ A későbbi értesítők-ből az derül ki, hogy a gimnázium felsőbb osztályaiban nem tanítottak földrajzt, csak a VII. osztályban politikai földrajzt.⁹ Szabó Lőrinc tehát a gimnázium első osztályában tanult Fiuméről, ahova annyira vágyakozott. Lasz Samu földrajztkönyve *A Magyar Szent Korona Országai* alcímet viselte.¹⁰ A tankönyv II. fejezete *A Dráva–Száva köze* és *A magyar tengerpart* című fejezetben a 73. oldaltól kezdődően leírja a vidék domborzatát, vízrajzát, éghajlatát, lakosait, vármegyéit, nevezetesebb helységeit és kormányzását, bőven illusztrálva képanyaggal. Ha ma végigutazunk az említett vidéken, azt tapasztalhatjuk, hogy a tankönyvben leírt fontosabb nevezetességek sora teljes egészében megfelel a mainak. A III. fejezet *A magyar tengerpart*, amely módszerében követi az előző fejezet leírását, majd következik Fiume város és kikötőjének részletes ismertetése, ugyancsak gazdagon illusztrálva képekkel. A

2 KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban KABDEBÓ 2001a), 273.

3 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1909–10 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1910, 167.

4 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1910–11 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1911, 12.

5 Kogutowicz Manó (1851–1908). A legjelentősebb magyar térképész. Az új magyar térképészet elindítója, a Magyar Földrajzi Intézet alapítója.

6 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1910–11 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1911, 146.

7 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1911–12 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1912, 26.

8 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1912–13 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1913, 45.

9 *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1916–17 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata 1917, 25.

10 LASZ Samu, *Földrajz a gimnáziumok és reáliskolák számára*, I. köt., a középiskolák első osztályának tankönyve, Bp., Lampel, 1909.

82. oldalon a következő mondatot olvashatták az akkori diákok: „Fiume a magyar korona gyöngye, minden magyar ember büszkesége.” A város szépsége mellett – impozáns képeket halmozva (ragyogó öböl, óriási raktárak, petróleummal terhelt hajók, világítótorony) – a szerző hosszasan taglalja a kikötő jelentőségét. Az új ismeretek még inkább fölkelthették Szabó Lőrinc érdeklődését Fiume és a tenger iránt, ekkor azonban már minden valószínűség szerint lemondott az útról, amellyel az apja évekig hitegette.¹¹ A második osztályban Dalmáciáról tanult.¹² A tankönyv 40. oldalán kezdődik az Osztrák-Tengerpart leírása. Isztria, Abbázia, Veglia és Cherso szigetek után Dalmácia városai közül Zára, Sebenico, a „Diocletian római császár palotájának romjain épült Spalato”, Raguza, Cattaro és Curzola az, amelyet a könyv kiemel, s ebből is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy turisztikai szempontból ma is azoknak a városoknak szentelünk fontosságot, amelyeket a könyv is említ. Ha pedig Szabó Lőrinc hajóútjait idézzük fel, akkor megállapíthatjuk, hogy a tankönyv felsorolta városok évtizedek után is nemcsak a költő és családja, hanem általában a turisták vasúti és tengeri utazásainak állomásait jelölik.

A tankönyvek mellett a korabeli útikönyvek szolgálhattak a költő utazási előkészületeinek alapjául. Ezeket áttekintve láthatjuk, hogy a tenger mellék, mindenek előtt Fiume- és környéke ismertetésének gazdag hagyománya volt.

A fentebb említett XVIII. századi jelenséget, vagyis azt, hogy az arisztokraták az időtöltés mellett ismeretszerzés céljából is utaztak, igazolják gróf Teleki Domokos útjai, többek között a horvátországiak. Útinaplóját, amelyet 1769-ben adtak ki Bécsben, az első magyar nyelvű idegenforgalmi leírásnak tekinthetjük.¹³ Annak a reformkorszakban megfogalmazódott igénynek, hogy a magyar gazdaságnak, elsősorban a kereskedelemnek a tenger felé kell irányulnia, Kossuth Lajos „Tengerhez magyar!” szállóigévé vált mondata fejezte ki.¹⁴ Fiume és a tengeri kikötő kérdésének fontossága eredményezte azt, hogy már a XIX. század közepén megjelent az első ilyen témájú könyv, az 1830-as években, a fiumei gimnáziumban magyar nyelvet tanító Császár Ferenc (1807–1858) tollából.¹⁵ Kenedi Géza (1853–1935) író, újságíró és jogász több könyvében is foglalkozott Fiume és tenger mellékének leírásával,¹⁶ ezért nem véletlen, hogy a Rudolf trónörökös főherceg kezdeményezte nagyszabású az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című munka III. kötetében *A Fiume és kerülete* című rész megírásával épp Kenedi Gézát bízták meg.¹⁷ Itt a város

11 Szabó Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. KEMÉNY Aranka, Bp, Osiris, 2003 (a továbbiakban: SZABÓ, *Emlékezések...*), 207.

12 LASZ Samu, *Földrajz a gimnáziumok számára*, II. köt., *a gimnáziumok második osztályának tankönyve: Európa, Ázsia és Afrika*, Bp., Lampel, 1911.

13 TELEKI Domokos, *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmertetésével együtt*, Bp., Balassi, 1993.

14 Hetilap, 1846/1, 7.

15 CSÁSZÁR Ferenc, *A fiumei kikötő*, Pest, Eggenberger J. és fia, 1842.

16 KENEDI Géza, *A Quarnero, Fiume és Abbázia*, Bp., Légrády Testvérek, 1884; lásd még: KENEDI Géza, *A Dunától a Quarneróig*, Bp., Légrády Testvérek, 1890.

17 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen, Magyarország III. kötete*, Bp., M. Kir. Államnyomda, 1893, a kötetben Budapest leírása után Fiume bemutatása: 565–604.

környékének ábrázolása után maga a város bemutatása következik, majd történelmének hosszabb ismertetése, végül képet nyújt gazdaságáról, kikötői forgalmáról. Befejezésül a tengerhez kapcsolódó jelenségek, éghajlat, szelek és a halászat ismertetése következik. Fiumét és a magyar–horvát tengerpartot az összes előző műnél még részletesebben mutatja be Sziklay János és Borovszky Samu műve.¹⁸ Az eddigi szokásos – a városnak, környékének, a város történelmének – részletes leírása mellett, a mű betekintést nyújt a város lakosságának nemzetiségi összetételébe (a statisztikai adatok tükrében), néprajzába, vallási életébe, közoktatásába, kultúrájába, részletesen leírja a város irodalmát, színházi és zeneművészetét, képzőművészetét is, sőt törvénykezéséről és egészségügyéről is szó esik. A gazdasági élet és a tengerészet mellett a tenger természeti viszonyaival, állat- és növényvilágával, sőt kirándulólhelyeivel is foglalkozik.

A századforduló és a századelő rendkívül gazdag Fiume irodalma már az 1910-es években csökkent, csak pár könyvről van adatunk. Az első világháború kezdetéig a magyar és német nyelvű útikönyvek megjelenésén kívül sok időszakos kiadvány foglalkozott – magyar, olasz és német nyelven is – Fiume irodalmával, gazdaságával, kereskedelmével, vasúti és tengeri közlekedésével, sőt, megjelentettek még az onnan kivándorlók kérdéseivel kapcsolatos értesítőt is.¹⁹ Az 1910-es évek alatt csak kevés, a világháborút követő években pedig egyetlen, a várossal foglalkozó útikönyv sem jelent meg. Mindez valószínűleg abból következhetett, hogy Fiume népszerűsítése, az a törekvés, hogy a magyar utazóközönség eljusson a Magyarország szerves részét képező városba, azt magáénak tekintse, az első világháború előtt országos érdek volt.²⁰ Utána viszont, annak ellenére, hogy a turisták (igaz eleinte jóval kisebb számban) hamarosan újra megjelentek az Adrián, így Fiumében is, Magyarországnak már nem volt érdekében a Fiuméba és a tengerre utazást népszerűsítése.

Dalmáciát részletesen először az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* nyolcadik kötete írja le.²¹ A szárazföld és a szigetek után, történelmét, néprajzát, irodalmát mutatja be, majd kitér építészetének és képzőművészetének, végül gazdasági életének ismertetésére is. Havass Rezső a dalmáciai összekötő vasút szükségességét, Dalmácia és a magyar ipar és kereskedelem fontosságát hangsúlyozó munkái mellett útikönyvet is írt Dalmáciáról, amelyben a részletes leírások mellett pontos információkkal látja el az utazót. A könyv a már szokásos történeti áttekintés, a vidék művészetének, gazdasági- és népeletének bemutatása, majd a városok és természeti szépségek leírása mellett külön fejezetet szentel a dalmáciai magyar

18 SZIKLAY Sándor, BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Fiume és a magyar–horvát tengerpart*, Bp., Apolló, 1900.

19 Kivándorlási értesítő: a kivándorlás összes kérdéseinek, valamint a kivándorló és tengerentúl élő honfitársaink érdekeinek közlönye, szerk. HEGYI Jenő, Fiume, Unió Ny., 1903–1907.

20 MISÓCZKI Lajos, *Fiume és környékének idegenforgalma a 19–20. század fordulójáig*, <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/04/misoczki.htm>

21 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*, VIII. kötet, *Az osztrák tenger mellék és Dalmácia*, Bp., M. Kir. Államnyomda, 1892.

emlékeknek.²² Szabó Lőrinc azonban valószínűleg nem olvasta ezt a fejezetet, mert utazásuk közben ugyan több ízben is felhívja a figyelmet a magyar vonatkozásokra, ezek azonban mondhatnánk közismertek, hiszen más, nem magyarországi kiadványok is említik őket.

A dalmáciai útikönyv-irodalom az első világháború előtt sem volt olyan gazdag, mint a fiumei, inkább a térképek kiadásának volt hagyománya, így az első világháború alatt és után a Dalmáciáról szóló bédekkerek kiadása ugyancsak csökkent. Nem csoda tehát, hogyha Szabó Lőrinc megbízható információkat tartalmazó kalauzt szeretett volna magával vinni az útra, akkor a német kiadványokat választotta. Jóval a kelet-adriai utazás után, 1942-ben *A Kelet és kikelet – Kora tavaszi utazás Bulgáriában* című cikkében említi, hogy ott „Bedekekerekre és Griebenekre bízom [...], hogy ismertessék a rilai kolostor épületeinek és kincseinek csodálatos és groteszk egyvelegét.”²³ Ezt tette az Adriára indulva is. Könyvtárában két példány is van a Grieben kiadó Dalmáciáról szóló útikönyvéből.²⁴

A könyv – címe szerint autós turisták számára is készült – 18 térképet tartalmaz, közülük a 3. oldalon található térkép azt mutatja, hogyan lehet eljutni Dalmáciába Budapestről, Bécsből, Münchenből, Zürichből és Milánóból, a hátulsó fedőlap belső oldalán található, széthajtható térképen Jugoszlávia nyugati részének vasút- és úthálózata, valamint gőzhajójáratok vannak feltüntetve.²⁵ A Jugoszláviáról szóló rövid bevezető után Dalmácia földrajzi fekvését, hegy- és vízrajzát, éghajlatát, állat- és növényvilágát, a vadászatot és halászatot, a mezőgazdaságot, ásványait, kereskedelmét és iparát, végül a lakosság nemzetiségi összetételét, népviseletét és szokásait írja le. Ezután részletes és hasznos tanácsokkal látja el az arra igyekvő utazót a határ átkelésétől és a vámvizsgálattól kezdve. Tájékoztató az ott használatos pénznemről, a nyelvről és írásmódról,²⁶ az árakról (a postai illetékektől kezdve az ételek és italok árán keresztül a cigaretták áráig), majd az öltözködéssel kapcsolatban ad jó tanácsokat, sőt felhívja a figyelmet az erős napsütés- és a moszkítócsípés okozta veszélyre is. A könyvecske jó szolgálatot tehetett Szabó Lőrincnek, mert például a közlekedési viszonyok ismertetése kapcsán megtudhatta, milyen kedvezményben részesülhet a vasúti közlekedés vagy a gőzhajókon való utazás igénybe vételekor.²⁷

22 HAVASS Rezső, *Dalmácia*, Bp., Divald Károly Műintézete, 1905.

23 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 626.

24 Szabó Lőrinc könyvtára: *II. Külföldi szerzők művei*, FORGÁCH Anita adatbázisát kiegészítette, jegyzetekkel ellátta, a katalógust szerkesztette és a bevezetőt írta BUDA Attila, Miskolc, Miskolci Egyetem BtK, 2002 (Szabó Lőrinc Füzetek, 6), 75.

25 *Dalmatien und die wichtigsten Teile von Slowenien, Kroatien, Montenegro, Bosnien und der Herzegowina mit Angaben für Automobilisten*, (4. Aufl.) Berlin, Grieben-Verlag, 1930, (Griebens Reiseführer, 161).

26 *Dalmatien...*, i. m., 37–38. A hivatalos nyelv a szerbhorvát, de említi a latin betűs írás használata mellett a cirill betűs írást is, sőt itt utal arra, hogy a cirill betűs ábécé megtalálható a 199. oldalon.

27 *Dalmatien...*, i. m., 42–44. A jugoszláv Adriára és a gyógyfürdőkbe látogatók, akik végállomásként jugoszláviai vasútállomásra érkeznek, legalább tíz napos tartózkodás után hazafelé utazva (90 napon belül) 50%-os vasúti kedvezményben részesülnek, bármely Jugoszlávián belüli tetszőleges útvonalon utazva.

Az útikönyv még a Szusáknak tekinthető kiindulópont elérését taglaló rész előtt ajánl egy-, három- és négyhetes túrát gőzhajóval a Szusák-Cattaró vonalon oda és vissza, egy kétnapos autós kirándulást Zágráb és Jablanac között, valamint egy tizenkét napos autós túrát Szusák-Raguza-Szarajevó-Zágráb között.²⁸ A következő fejezetben a Münchenből (Trieszten vagy Velencén keresztül), Bécsből, Berlinből, Prágából és Budapestről Szusákba vagy Zágrábba (onnan pedig Szusákba vagy Spalatoba) érkező vonatok útirányának részletes leírása következik, a közbeeső jugoszláviai városok és más turisztikai nevezetességek bemutatásával. Ezután következik a könyv több mint felét képező fejezet, amelyben Dalmácia és a horvát tengerpart, illetve szigetek leírása olvasható. Majd a Montenegrót, végül pedig a Bosznia és Hercegovinát bemutató rész következik. A könyv végén található a rövid nyelvi tájékoztató, amely a latin és cirill betűs ábécét és olvasatukat hozza, majd a csaknem háromszáz szót tartalmazó német-horvát szójegyzék, a számok horvátul, és a több mint kétszáz különféle: utazással, étkezéssel, ivással, szállással kapcsolatos szavak és kifejezések jegyzéke. A könyv az említett városok, nevezetességek, és bizonyos fontosabb, utazással kapcsolatos címszók betűrendes mutatójával zárul. Az útikönyv minden tengerparti várost, ahol az utazó hosszabb időt tölthet, a következő sorrendben ír le. A cím: a város német, zárójelben horvát neve, alatta az oldal száma, ahol a város térképe található. A leírás gyakran a pályaudvarral vagy a város megközelítésének lehetőségeivel kezdődik. Ezután a fontosabb szállodák neve, címe, a fekvőhelyek száma, a szoba ára, az ellátás vagy reggeli ára következik. Ha van, akkor a következő sorrendben felsorolja a szobák számát, amelyekben van fürdőszoba (ha nincs a szobához fürdőszoba, akkor rendszerint van vízvezeték hideg- és meleg vízzel), továbbá, közli, hogy van-e központi fűtés, garázs, étterem, kávéház, kert, és azt is, hogy beszélnek-e németül. Ezután következik az éttermek és kávéházak jegyzéke, a villamos vagy más nyilvános közlekedési eszközök felsorolása, a színház, a bankok, a posta címe, esetleg a városi fürdőhelyek vagy strandok címe. A város történeke rövid áttekintése után ismerteti a nevezetességeket. A különösen érdekes és értékes nevezetességeket egy vagy két csillaggal jelöli. A nagyobb városok leírása után a város környékének és az ott fekvő kisebb városok bemutatása következik.

Szabó Lőrinc prospektusokat is gyűjtött utazásai előtt és alatt is, amelyeket a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtárának aprónyomtatványai között, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében őriznek. Itt összesen több mint ötven, főleg kelet-adriai prospektus található, néhány közülük több példányban is megvan. Egyesekből hiányoznak képek, ezek Kisklára az utazás alatt vezetett naplójába kerülhettek illusztrációként, ahogyan arra Szabó Lőrinc utalt is.²⁹ A prospektusok vagy kis füzetecskék vagy leporellók. Némelyekhez még Budapesten hozzájuthatott. Több prospektuson látható Az Est / Utazási Irodája / Budapest, VII., Erzsébet Körut 18-20. / XI. Sz. Fiók

28 *Dalmatien...*, i. m., 46-47.

29 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggondozást végezte LENGYEL TÓTH Krisztina, a jegyzeteket készítette KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vers és valóság*), 29.

feliratú pecsét. Ezek általában magyar nyelvűek, de vannak közöttük többnyelvűek is: horvát, német, cseh, lengyel, sőt néhány esetben az előző nyelvű szöveg mellett olvasható magyar nyelvű ismertető is.³⁰ Budapesten találhatott kizárólag német nyelvű prospektusokat is, ezeken Az Est / Reisebüro der „Az Est” feliratú pecsét látható.³¹ Egy Veglia szigeti prospektuson a magyar pecsét alatt a belgrádi „Putnik” utazási iroda pecsétje van Tourist office / Beograd / Jugoslavia / Putnik felirattal. Egy Spalatót ismertető prospektuson a Jugoszláv Királyság / Hivatalos Idegenforgalmi Irodája / Budapest V. ker., Zrínyi-utca 12. / Telefon: Aut. 270-97. feliratú pecsét olvasható. Szabó Lőrinc utazásai során is gyűjthetett prospektusokat, mert ezeken nem látható az említett pecsétek egyike sem.³² Van azonban közöttük olyan is, amelyet vélhetően kapott valakitől. Ilyen a Raguza melletti Kupari tengeri strandfürdő 1931. idényének magyar nyelvű prospektusa, amely feltehetőleg valamelyik ismerőstől került a költőhöz, mivel ekkor még nem járt Raguzában. Amikor egy évvel később ott volt a családjával, az arra az évre szólót valószínűleg már maga szerezte be. Ami Fiumét, Abbáziát és Arbe szigetet illeti, minden valószínűség szerint Budapesten is, és a szóban forgó városban is beszerezhetett prospektusokat. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtárának aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében van egy nyolc oldalas, magyar nyelvű, füzeteszerű *Rab tengeri fürdő* című és egy ugyancsak füzeteszerű, német nyelvű, Raguzát ismertető, csaknem negyven oldalas prospektus, amelyek igen részletes leírással szolgálnak. Ugyanott található a *Jugoszlávia utvonalai* című kiadvány is, amelyet a Putnik, a Jugoszláv Királyság Idegenforgalmi és Utazási Társasága adott ki.³³ Ezt a kis formátumú, ötven oldalas könyvecskét talán a leggyakrabban használhatta a költő, mivel még a német nyelvű útikönyvénel is alkalmasabb volt arra, hogy állandóan a keze ügyében legyen. Az országba az észak és északnyugat irányból vezető útvonalak mentén fekvő városokat és más turisztikai nevezetességeket írja le. Az első rész a vasútvonalak, a második, az egyetlen autós közlekedési útvonal, a harmadik rész pedig a tengeri útvonalak alapján. Mindegyik rész első betűje miniatúraszerűen van kialakítva, amelyen a nagyobb és enyhén díszített kezdőbetűre mintegy rá van erősítve Jugoszlávia térképe, amelyre be vannak rajzolva a vasútvonalak és vastagabban jelölve a szóban forgó útvonal. A hat vasútvonal közül az egyik az Ausztria felől érkező és Szusákba vezető, a másik az ugyancsak Ausztria felől érkező és Spalatóba vezető, a harmadik Kapronca – tehát Budapest – felől érkező és Bosznián keresztül Raguzába vezető

30 A Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Könyvtárának aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében a budapesti turistairodában beszerzett prospektusok között magyar nyelven a *Jugoszláv Svájc* c. szlovéniai, természeti szépségeket népszerűsítő, továbbá felső-adriai, novi vinodolski, spalatói, omiši, raguzai és szarajevói prospektusok találhatók.

31 Ugyanott a Budapesten beszerzett prospektusok német nyelven a szlovéniai Bledet, Spalatót, Cirkvenicát, Veglia és Lesina szigetet és a raguzai Hotel Lapadot és a Viktorija Pensiónt reklámozzák.

32 Ugyanott pecsét nélkül vannak magyar nyelvű Kuparit és Lesinát leíró prospektusok, több leporelló-szerű és egy füzet formátumú szarajevói prospektus. Német nyelven bledi, cirkvenicai, a lesinai Hotel Kovačićot reklámozó és raguzai kiadványok is vannak.

33 A kiadványból két példány is van.

útvonalat ismerteti. A következő fejezet két különböző irányból megközelítve írja le a Szabadka–Szarajevó vasútvonalat, a harmadik pedig a Szabadka–Belgrád–Skoplje–Ohrid–Belgrád útvonal leírását tartalmazza. Az autóvonal Skopljeből Cattaróba vezet. Két tengeri járat van Szusák és Cattaro között, az egyik a hajó több közbeeső városban is kiköt, míg a másik – a könyv szerint – turistaútvonal, amely csak anynyiban különbözik az előzőtől, hogy az utasok több helyen megállhatnak. Az, hogy Szabó Lőrinc melyik hajóutat választotta, ebből a könyvecskéből nem derül ki, mert azon kívül, hogy az útvonal melletti turisztikai látnivalókról részletes ismertetőt közöl, egyetlen olyan adatot sem tartalmaz, amely arra utalna, melyik helyen mennyi ideig állhatott a hajó. Szabó Lőrinc a gőzhajó-menetrendről sokkal pontosabban tájékozódhatott a Grieben Kiadó útikönyvéből. Azt azonban, hogy ezt a kiadványt is nagyon hasznosnak tarthatta, bizonyítja az is, hogy a könyvecske harmadik oldalán a költő ceruzával írt kézírásában olvasható a következő bejegyzés: „Megjelölt helyek [aláhúзва]: 6.–8. oldal, 17. oldal, 38.–47. oldal.” A bejegyzett oldalakon ugyancsak ceruzával van bejelölve az a szövegrész, amely a költőt érdekelhette. A 6–8. oldalon a Zágráb és Szusák közti útvonal, a 17. oldalon Sarajevó, a 38–47. oldalig terjedő részen pedig az I. számú tengeri útvonal: Szusák–Cirkvenica–Arbe–Sebenico–Spalato–Lesina–Curzola–Raguza–Castelnuovo–Cattaro megállóhelyek nevezetességeinek leírásával, valamint az onnan elérhető más turisztikai látnivalók ismertetésével. A kiadvánnyal kapcsolatban meg kell állapítanunk a következő tényt is. A könyvecske 9. és 10. oldalán hiányzik a lap felső negyede. A 9. oldalon a kivágott rész alatt még látható a kivágott képhez tartozó „Sušak – Pećine” aláírás. Ezt a képet Kisklára naplójában a 9. oldalon találhatjuk meg, Fiume leírása közben „Szusaki part meg a Jadran Szálloda” aláírással. A 40. és a 41. oldal felső harmada ugyancsak hiányzik, itt azonban a kivágott résszel együtt eltűnt a kép alatti aláírás is. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtárának aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc hagyatéék letéti részében ugyanezen kiadvány másik példányában a 42. oldalon egy tengeri alkonyatot ábrázoló kép található, amely Kisklára naplójának 4. oldalán is fellelhető az „Alkony a tengeren” aláírással. Érdekes az is, hogy a másik példányból a kiadvány 3. oldalán levő „Kilátás a Juli Alpokra” aláírású kép Kisklára naplójában a Karszt illusztrálásaként látható a 3. oldalon, ám az eredeti kép bal oldalán álló emberi alak hiányzik róla. A kiadvány másik példányának 7. oldalán levő zágrábi katedrális ábrázoló képet Kisklára a zágrábi pályaudvaron említett rövid megállás illusztrációjaként ragasztotta naplójának 2. oldalára. A székesegyházat valójában nem látták, mivel a vonat nem tartózkodott az állomáson annyi ideig, hogy bemehettek volna a városba. Csaknem minden részletesebb prospektus tartalmaz térképet is, amely az illető hely fekvése mellett a vasút elérhetőségét is jelöli.

A huszadik század első felére kialakult üdülési szokásoknak megfelelően Szabó Lőrinc is megragadott minden alkalmat, hogy az egész évi idegromboló munka után – ha lehet, családjával együtt – elmenjen valahova nyaralni. Ezeket az alkalmakat a pihenés mellett ismeretszerzésre, gyakran még munkára is kihasználta. Azt is tudjuk, hogy az utazásait mindig gondosan előkészítette. Mivel a Kelet-Adriára a

UTAZÁSI ELŐZETES

pihenés lehetősége mellett valószínűleg vonzotta gyermekkori vágyának a tárgya, Fiume és a tenger is, így föltételezhetjük, hogy ezekre az utazásokra fokozottabb alapossággal készülődött. Megállapíthatjuk, hogy Szabó Lőrinc miközben utazásait tervezte, semmivel sem jutott kevesebb információhoz, mint egy mai turista.

A tenger és Fiume

Ha a tenger és az Adria partvidékének jelentőségét vizsgáljuk Szabó Lőrinc költészetében, költeményein és levelein kívül a *Vers és valóságban*¹ olvasható, verseire vonatkozó utalásokat is figyelembe kell vennünk. A versek keletkezése és a magyarázatok lejegyzése között gyakran néhány évtized is eltelt, sok költemény megszületésének előzményei pedig a gyermekkori élményekben gyökereznek. Ezt láthatjuk a költőnek a tenger és Fiume közötti kapcsolatát vizsgálva is. A Szabó Lőrinc és Fiume közötti sajátos viszony gyermekkori. Hogy ez valóban így van, arra ő maga utalt élete vége felé a *Tücsökzene* 109-es számú, *Fiume* című verséhez fűzött magyarázatában. Mivel azonban a *Tücsökzene* húsz évvel a vágyakozásainak tárgyát képező várossal és a tengerrel történő találkozás után, 1945 és 1947 között keletkezett, joggal merül föl bennünk az a kérdés, valójában miképpen történhetett meg ez. A kérdésre több okból is nehéz válaszolni. Egyrészt, mert külön kell beszélni, először a tengerrel, majd a Fiumével való találkozásról. A tengert először észak-olaszországi utazásának első állomásán, Triesztben pillantotta meg, ahova 1924. július 10-én érkezett.² Egy évvel később, 1925. július 23. és 26. között pedig Fiumében töltött néhány napot, mint egy gazdasági tárgyalás tudósítására kiküldött riporter.³ Másrészt, mert egyik találkozás sem ihlette akkor vagy hamarosan az eseményt követően költemény írására. A tenger élményének kilenc évet kellett várnia, hogy a költő versbe öntse, Fiume megéneklésére pedig csak a *Tücsökzenében* került sor. E fejezetben azt vizsgálom, tetten érhető-e, s ha igen, mi módon nyilvánult meg Szabó Lőrinc munkásságában a találkozás élménye a tengerrel és Fiumével. Először arról szólok, hogy 1925-ben *Az Est* munkatársaként utazott Fiuméba és erről három cikkben számolt be, majd az 1933-ban írt *Trieszt előtt* című verséről, végül a *Tücsökzene* azon darabjairól, amelyek két évtized távlatából földézik a Fiumével való találkozást.

Szabó Lőrinc 1925 júniusában jutott el Fiuméba. Mint ahogyan azt az azonos című versével kapcsolatban megjegyzi: „Fiuméba aztán a magam erejéből mentem el”.⁴ Ekkor, az első világháborút követő években Fiumében a magyarok iránti hangulat nem volt barátságosnak mondható. 1868 óta, a horvát-magyar kiegyezés

1 Utolsó kiadása: SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m.; lásd a 29. jegyzetet.

2 *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, s. a. r., bev., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Magvető, 1989 (a továbbiakban: *Harminchat év*), 121–125.

3 KABDEBÓ 2001a, 274–275.

4 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 207.

záradéka értelmében Fiume Magyarországhoz tartozott. A horvátok nem tudtak megbékélni ezzel, az olasz nyelvű lakossággal ellentétben. Azonban 1918-ban, amikor I. Károly osztrák császár és magyar-horvát király bejelentette, hogy a Monarchiát követő föderatív államszövetségben a város Horvátországhoz, esetleg a monarchián belül alakítandó délszláv királysághoz tartozna, Fiume magyar parlamenti képviselője ellenezte ezt a javaslatot, mondván, hogy a város olasz volt a múltban, és annak kell maradnia a jövőben is. A magyar kormányzó 1918. október 18-i távozását követően, a horvát csapatok bevonulását az olasz lakosság ellenségesen fogadta. Amikor viszont az olaszok vezette városi Nemzeti Tanács bejelentette Fiume Olaszországhoz való csatolását, az olaszok éljeneztek a város főterén.⁵ A magyarokkal szembeni ellenszenv azonban nem sokkal a háború után megváltozott politikai- és gazdasági téren, sőt a mindennapi életben is. Fiumének ugyanis mindenképpen érdekében állt, hogy gazdasági téren együttműködjön Magyarországgal. Az első világháború előtti, a fiumei kikötőn keresztül lebonyolított kereskedelem ugyanis a húszas évekre elsorvadt, az árucseré-forgalom a minimálisra csökkent, és nem csak Magyarország irányában. Fiume Olaszországhoz csatolása a kikötőváros számára gazdasági szempontból kedvezőtlen volt. Jugoszlávia 1924. január 27-én a Rómában aláírt egyezményrel elismerte Olaszország szuverenitását Fiume és a fiumei kikötő fölött. Az 1925. július 20-án kötött Nettunói Egyezmény pedig többek között magába foglalta a Fiume területén aktuális közlekedési és a helyi közigazgatás keretébe tartozó kérdések rendezését.

Közvetlenül ennek az egyezménynek a megkötése után – melyről az újságok még javában cikkeztek – érkezett meg Szabó Lőrinc gyermekkori vágyának színhelyére, ahonnan *Az Est* című napilap számára tudósított az olasz-magyar gazdasági és kereskedelmi konferencia előkészítő megbeszéléseiről. Erről az eseménysorozatról a helyi olasz nyelvű sajtó is beszámolt olvasóinak. 1925. július 23-án rövid cikk jelent meg a magyar küldöttség érkezéséről, 24-én pedig részletes ismertető a tárgyalásokról.⁶ A Szusákon megjelenő *Novi List* nevű horvát napilap kevésbé mutatott érdeklődést ezeknek az eseményeknek a bemutatása iránt. 1925. július 25-én megjelent számában arról értesítette olvasóit, hogy az olasz kormány, fiumei kereskedelmi körök kezdeményezésére, vállalta a magyar és olasz gazdasági képviselők konferenciájának szervezését azzal a feladattal, hogy rendezzék a közlekedési viszonyokat, és kereskedelmi kapcsolatot létesítsenek Fiume és Magyarország között. Ezen a konferencián a lap szerint az SzHSz Királyság szakembereinek is részt kellett volna venniük, mivel a vasúti közlekedés Fiume és Magyarország között csak az SzHSz Királyság területén keresztül valósulhatott meg. Azt is megjegyezte, hogy Olaszország számára azért fontos a konferencia tárgya, mert be akar törni a Duna menti országok piacára, és ebben a fiumei kikötő kiemelkedő szerepet játszhatna. Magyarország számára viszont – a cikk szerint – a közlekedési viszonyok rendezése létkérdés, mert ha más adriai kikötőket nem veszünk számításba, akkor Fiume

5 FRIED Ilona, *Emlékek városa: Fiume*, Bp., Ponte Alapítvány, 2001, 15.

6 La Vedetta d'Italia, 1925. júl. 23., 2.; 1925. júl. 4., 2.; 1925. júl. 26., 2.

jelenti számára az egyetlen tengeri kijáratot. A sajtóközlemény szerzője megállapította, hogy a konferenciát először áprilisban kellett volna megtartani, de állandóan elhalasztották, a mai napra is meghirdették, ám ezúttal is elnapolták, mégpedig augusztusra. Érdekes megjegyezni, hogy a halogatás okát a rendezetlen magyarországi állapotokkal, másrészt a Magyarország és Jugoszlávia közötti rendezetlen viszonyokkal magyarázta.⁷ Szeptember 20-i számában arról számolt be, hogy a jugoszláv, olasz és magyar küldöttség konferenciáját az adriai közlekedési tarifák ügyében szeptember 22-én rendezik meg Budapesten. Ismét kiemelte, hogy a magyar fél számára mennyire fontos az adriai tarifák ügyében mielőbb határozatot hozni. A konferenciát augusztus elejére tervezték Velencében, de jugoszláv kérésre elhalasztották.⁸ A lap október 29-i számában arról olvashatunk, hogy az SzHSz Királyság Közlekedési Minisztériuma elkészítette az anyagot arra a közlekedési konferenciára, amelyen a jugoszláv, az olasz és a magyar küldöttség a vasúti közlekedésről kötne megegyezést, mivel a július 2-án aláírt Nettunói egyezmény szerint az érdekelt feleknek két konferenciát kellene rendezniük. A lap szerint az egyik konferencia munkája már tart Velencében, a másik konferenciát pedig Rómában fogják megtartani november 4-én.⁹ Ehhez kapcsolódik az 1925. október 30-án megjelent, a belgrádi *Trgovinski glasnik* című újságra hivatkozva közölt hír, amely szerint előző nap Velencében megkezdődött annak a konferenciának a munkája, amelyen a jugoszláv, az olasz és a magyar vasutak küldöttségei fontos tarifa kérdésekről tárgyalnak. A cikk azt állítja, hogy a Budapesten megtartott konferencián a magyar küldöttség előbb csak az Olaszország felé irányuló forgalmat illetően akarta kidolgozni a tarifarendszert, ezért a tárgyalófelek között nem jöhetett létre teljes megegyezés. Már a *Novi list* korábbi számaiban is olvashattunk arról, hogy a jugoszláv kormány nem hozta nyilvánosságra a Nettunói Egyezmény határozatait, és emiatt a sajtó sem tájékoztathatta érdemlegesen a közvéleményt a tárgyalásokról, a lap ezúttal is megismétli azt az aggodalmát, hogy így a konferenciák döntései kedvezőtlenek lehetnek a jugoszláv fél számára.¹⁰ Ebből is láthatjuk, hogy a jugoszláv sajtó egyrészt nem kielégítően, másrészt elfogultan tájékoztatta olvasóit a Nettunói Egyezményt követő két- és háromoldalú kereskedelmi és közlekedési tárgyalásokról.

Ezek után még inkább érdekes megvizsgálunk, milyennek látta a költő és újságíró Szabó Lőrinc Fiume akkori helyzetét.

Első cikkének címe *Magyarország, Itália és Jugoszlávia csak közösen mentheti meg Fiumét*.¹¹ Már az alcímek is sokat elmondanak: *A halott város élni akar – 21 nettunói pont: jugoszláv szabadkikötő Fiumében – Szeptember elején tartják meg a fiumei olasz-magyar gazdasági konferenciát*. A bevezetőben a cikk írója rámutat a város helyzetéből adódó nehézségekre: Olaszország más kikötői mellett csupán olasz kikötővárosként Fiumének nincs jövője, nyaralóvárosként pedig még kevésbé,

7 *Jedna konferenca koja se vječno odgoda*, Sušački Novi list, 1925. júl. 25., 2.

8 *Konferenca o jadranskim tarifama*, Novi list, 1925. szept. 20., 2.

9 *Saobraćajne konference između Jugoslavije, Italije i Madjarske*, Novi list, 1925. okt. 29., 2.

10 *Jadranske tarife*, Novi list, 1925. okt. 30., 2.

11 Szabó, *Emlékezések...*, i. m., 127–131. Az 1925. júl. 24-én írt megjelenése: Az Est, 1925. július 28., 8.

mert a szomszédságában levő Abbázia minden szempontból felülmúlja. Fiume elveszítette háború előtti jelentőségét.¹² A cikk folytatásában Szabó Lőrinc hatalmas szerelvényhez hasonlítja a várost, amelyet nincs, aki kihasználjon. Azok, akik még a háború előtt vagy akár tavalyról ismerik, azt mondanák, hogy „halott”, de ezt a kifejezést mégsem kell szó szerint érteni. A turizmus fellendült, még ha ezt Abbáziának is köszönheti. A szállodákban nem könnyű szobát kapni, a Quarnerón közlekedő kis gőzhajók utasokkal zsúfoltak, a líra árfolyama csökkent, így mind több a külföldi, elsősorban magyar turista. Abbáziából a nyaralók csoportjai jönnek át bevásárolni a fiumei üzletekbe a szinte tűrhetetlen kánikula ellenére is. Majd a kikötő színes leírása következik, amelyben a „halott” város cáfolata után a kikötő élénk forgalmának leírásával ugyancsak azt igyekszik bizonyítani, hogy a helyzet nem annyira nyomasztó, mint amilyen benyomást keltettek az otthoni olvasókban a *Manchester Guardian*-ban megjelent, a fűvel benőtt fiumei dokkokat ábrázoló fényképek. A második alcím alatt – Jugoszláv szabadkikötő Fiumében – Szabó Lőrinc részletesen ismertette a Nettunóban kötött egyezményt. Ez az egyezmény a Szerb, Horvát és Szlovén Királyság és Olaszország között jött létre 1925. július 20-án (Szabó Lőrinc megjegyezte, hogy a helyi olasz lap, a *La Vedetta d'Italia* még néhány nappal később is, a magyar küldöttség ottjártakor nagy cikkben ismerteti az egyezményt), és harminckét pontja közül huszonegy Fiuméra vonatkozik. Az ismertetést összefoglalás fejezi be, amely az egyezmény reményét fejezi ki, hogy a két részre osztott kikötőváros kereskedelme remélhetően minél előbb a háború előtti szintre emelkedik. Ehhez kapcsolódik az újságcikk két következő alcímet viselő része: „Mit várhat Fiume Magyarországtól?” továbbá „Miért fontos Fiume Magyarországnak?” Itt a cikkíró azt a kérdést taglalja, miért lenne hasznos a magyar és az olasz fél számára is, ha Magyarország exportja és importja a fiumei kikötőn keresztül bonyolódna. Beszámol arról a konferenciáról, amelyen a fiumei kereskedelmi és iparkamara, a kereskedők és iparosok egyesülete és a magyar gazdasági élet képviselői vettek részt, és amely a két ország gazdasági vezetőinek szeptemberben tartandó kongresszusát készítette elő. Név szerint a következőket sorolja fel: olasz részről lovag Antonio Rocca kormánybiztos, Vittorio de Meichsner a Kereskedők és Iparosok Uniójának elnöke, lovag Giuseppe Filippi alelnök, dr. Mario Moise titkár, dr. Urbano Schittar kamarai titkár, Grand ufficiale Andrea Ossoinack,¹³ az Adria hajózási Rt. elnöke,

12 Fiume I. világháború előtti tengeri és szárazföldi kereskedelmének sajátosságaival és a háború utáni lehetőségek taglalásával foglalkozik SZENDREI Mihály *Fiume c.* előadásában, amelynek különnyomata megjelent a VIII., Vas-utcai Felső Kereskedelmi Iskola 1926/27. évi iskolai értesítőjében.

13 Andrea Ossoinack (1876–1965) fiumei nagyiparos és politikus. Tanulmányai befejeztével vállalkozóként dolgozott. Politikai téren a város autonómiáját védte. 1915-ben magyar parlamenti képviselő volt; az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a Nemzeti Tanács tagjaként olyan nézeteket terjesztett, amelyek a város Olaszországhoz történő csatolását eredményezték. Ezután nem vett részt a politikai életben, a fasizmushoz sem csatlakozott. A második világháború után ismét politikai tevékenységet folytatott annak érdekében, hogy Fiumét Olaszországhoz csatolják, eredménytelenül.

Commendatore Attilio Depoli,¹⁴ a volt fiumei állam elnöke, Gabriele Ágoston nagykereskedő és lovag Eduardo Susmel,¹⁵ a Corriere Adriatico főszerkesztője, magyar részről dr. Balkányi Kálmán, az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) igazgatója, Pignatelli herceg, a budapesti Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke és dr. Gyömrei Imre, a budapesti Kereskedelmi Akadémia titkára.¹⁶ Érdekes megemlíteni, hogy Szabó Lőrinc kilétét illetően az olasz lap téved, amikor *Az Est* igazgatójaként említi.¹⁷

A költő-tudósító alapos beszámolót küld a magyarországi olvasóknak, de ezen túl más jellegű benyomásait is részletesen leírja.

A második újságcikk a *Fiume – négy interjúban*,¹⁸ mint ahogyan a címe is mutatja, interjú. Mottóul Fiume prefektusának egy mondatát idézi: „Fiumében Magyarország több mint baráti államot talál, ha kapcsolatot keres velünk.” A bevezetőben utal *Az Est*-ben három nappal azelőtt megjelent cikkekre, és még egyszer röviden összefoglalja a benne elmondottakat. Ezután következnek az interjúk. Az első interjúalany Lovag Antonio Rocca, a fiumei Kereskedelmi és Iparkamara kormánybiztosa kifejezte reményét és bizakodását a magyar–olasz gazdasági kapcsolatok felújításáról, továbbá azt a meggyőződését, hogy Fiuménak megvannak a feltételei a sikeres együttműködéshez. Azután utal arra, hogy a magyar tőke már jelen van a város vállalataiban, s bizonyosnak tartja, hogy az olasz kormány is tesz intézkedéseket a fiumei kereskedelem fellendítésére. A következő beszélgetést Andrea Ossoinackkal, Fiume volt magyar parlamenti képviselőjével, az Adria Hajózási Rt. Elnökével folytatta, aki Szabó Lőrinc szerint a fiumei gazdaság legtekintélyesebb személyisége. Ossoinack

14 Attilio Depoli (1887–1963) történész és politikus. Már fiatalon csatlakozott a „La Giovane Fiume” irredenta csoportosuláshoz. Az Oszták–Magyar Monarchia szétesése után az Olasz Nemzeti Szövetség egyik titkára és a Nemzeti Tanács szóvivője volt. Miután a várost Olaszországhoz csatolták a kormány oktatásügyi vezetőjének tisztét töltötte be. 1922-ben a Fiumei Állam elnöke volt. Az 1924-ben Rómában aláírt egyezményt követően nem játszott politikai szerepet. A természettudományi-matematikai gimnázium igazgatójaként tevékenykedett. 1945-ben elhagyja Fiumét. Történeti munkáiban Fiume történelmével foglalkozott.

15 Eduardo Susmel (1887–1948). A tanítóképző elvégzése után a városi iskolában dolgozott és részt vett a város kulturális életében. A „Circolo letterario” irodalmi kör titkára volt. A Nemzeti Tanács tagjaként aktívan részt vett az 1918–1924-es fiumei eseményekben és a sajtóiroda főnöke tisztséget viselte. A fasizmus idején fontos pozíciókat töltött be. Írásainak nagy része az általa támogatott eszmék apológéja irodalmához sorolható.

16 Kabdebó Lóránt a cikk két téves adatára hívta fel a figyelmet. Az egyik Gyömrei nevére vonatkozik, akinek az utóneve nem Imre, hanem Sándor volt. A másik pedig a tisztségére: nem az említett kereskedelmi akadémia titkára volt, hanem a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara segédtitkári tisztségét töltötte be. Kabdebó kutatásai során rábukkant az OMKE hetilapjának aug. 8-ai számában egy beszámolóra, amelyet a szöveg és a hangneme hasonlósága alapján Szabó Lőrincnek tulajdonít. Ebben az írásban a cikk írója Gyömrei nevét már helyesen, Sándornak tünteti fel. Lásd: KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc egy különös verséről = Millionen Welten, Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban KABDEBÓ 2001b), 288–311.

17 La Vedetta d'Italia, 1925. júl. 25., 2. Szabó Lőrincet *Az Est* igazgatójaként („direttore dell'Est”) említi. A cikk Kabdebó kutatásainak eredményét is alátámasztja, a cikkben Gyömrei utóneve Alessandro.

18 Megj.: *Az Est*, 1925. júl. 31., 2. 1925. júl. 27-i datálással; SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 134–137.

véleménye szerint Fiume egy nagy birodalomnak mesterségesen létrehozott hatalmas kikötője, ez a birodalom azonban széthullott. Ugyanakkor Magyarországnak szüksége van kikötőre, s erre a célra éppen Fiume a legmegfelelőbb. Így tehát mindkét ország érdeke az együttműködés. Magyar részről Dr. Balkányi Kálmán, az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) igazgatója nyilatkozott.¹⁹ Kifejezte a magyar gazdasági és kereskedelmi tényezők készségét, hogy ha megtalálják a közös nyelvet, mindent megtesznek annak érdekében, hogy a kikötőváros megközelítse azt a szintet, amelyet a múltban elért. Érdekes az interjúnak az a része, amelyben megemlíti, hogy a magyarokra milyen benyomást tettek a *Manchester Guardian*-ban megjelent, a fűvel benőtt fiumei dokkokat ábrázoló fényképek. Az utolsó interjú a leghosszabb. Ebben Commendatore Emanuele Vivorio, Fiume város és Fiume provincia prefektusa fejt ki véleményét.²⁰ Először a Jugoszlávia és Olaszország közötti Nettunóban rögzített megállapodásról beszél. Reméli, hogy ha ezek a megbeszélések sikerrel végződnek, Magyarországgal könnyebben fognak megegyezni. Jugoszlávia jelenlétét ugyan tekintetbe kell venni, de Magyarországnak Fiume szerepét gazdasági szempontból épp olyannak kell látnia, mint a háború előtt. Megjegyzi, hogy valószínűleg Szabó Lőrinc is tapasztalhatta, a magyarokat kedves vendégként látják a városban, hiszen hagyományos szimpátiát éreznek egymás iránt. Az interjú a magyar kereskedőkhöz intézett üzenettel fejeződik be, amelyet a prefektus maga vetett papírra: „A legélénkebben remélem az elmaradhatatlan sikert, s a munka életének a régi barátsággal való megkezdését.”

Kabdebó Lóránt szerint a költő *Az Est* tudósítójaként 1925. július 23-a és 26-a között tartózkodott Fiumében a már említett magyar–olasz találkozáson,²¹ az interjú keltezése azonban július 27-e. Mivel Szabó Lőrinc gyakran jegyzetelt gyorsírással, valószínű, hogy magát a cikket csak néhány nappal a beszélgetések elhangzása után készítette, ezzel magyarázható a dátumok eltérése. Mindkét cikkben megtalálhatók az újságírásra jellemző sajátosságok, de az olyan észrevételek is, amelyekből inkább a költő megfigyeléseit érezzük. Ilyenek a turisták jelenlétéről beszélő mondatok, a kikötő leírása az első cikkben, de ezt sejtetik a fűvel benőtt dokkok képeit és a kölcsönös szimpátiát emlegető mondatok is az interjúkban.

A harmadik újságcikket a riport és a tárca keverékének mondhatnánk. Címe: *Jéghegyek a Chianti-tengerben*.²² Egy este leírása, amikor a konferencia tudósítója együtt vacsorázott a „doktorral” és a „segretarioval” – feltehetőleg az olasz delegáció tagjaival: dr. Mario Moisével, a Kereskesők és Iparosok Úniójának titkárával és dr. Urbano Schittar kamarai titkárral. Az írás több, művelődéstörténeti szempontból is érdekes jelenség leírását tartalmazza.

Az egyik ilyen sajátosság a város helyszíneinek bemutatása, amelyeket könnyen azonosíthatunk a mai helyszínekkel. A cikk szereplői autóval indulnak vacsorázni

19 Dr. Balkányi Kálmán egy társaság tagjaival együtt szerepel a *Jéghegyek a Chianti-tengerben* c. cikkben, róluk ott bővebben lesz szó.

20 Emanuel Vivorio (1872–1959) Fiume prefektusa (1925–1930).

21 KABDEBÓ 2001a, 275.

22 Megj.: Pesti Napló, 1925. júl. 28., 3. SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 131–134.

bizonyos „Weisz, magyar zsidó” éttermébe, ahol még kapható szegedi halászlé. Szabó Lőrincnek szokása volt pár sorral jelentkezni hozzátartozóinak utazásai során, ezt a munkajellegű utat azonban sehol sem említi. Így nem tudjuk, hol volt a szállása Fiumében. Feltételezzük, hogy szálláshelyének közeléből indultak. „A kocsi átvág a Piazza Dante s a móló esti sokadalmán. Balra a tenger fölött fáradhatatlanul forgatja egyetlen piros szemét a jelzőtorony; jobbra a Caffé Centrale. Zene, Csárdáskirálynő... Az autó egyenesbe fordul a vasút felé, s a nagyszerű platánsor alatt, Via Mussolini zökken a gép. Itt fut át a pesti gyors.” Az útközben leírt helyszíneket ma is felismerhetjük: a Piazza Dante ma a Trg Republike Hrvatske (A Horvát Köztársaság Tere),²³

a Caffé Central az említett Trg Republike Hrvatske és a Riva (a tengerparti sétányt hívják így) sarkán lévő épületben még nemrég is e név alatt üzemelt, és ma is kávéház van ott. A móló neve horvátul mol, de valószínűbb, hogy a sokadalom a part menti sétányon, vagyis a mai Riván (akkor valószínűleg Riva Emanuele Filiberto volt a neve²⁴) sétálgatott. Móló már akkor is több volt a kikötőben, amely mellett elhaladt az autó az viszont csakis a Molo Adamich²⁵ (ma horvátul Adamićev gat) lehetett. A pályaudvar felé tartó utca, a Via Mussolini platánsora ma is nagyszerű, csak ma Ulica Kralja Krešimira (röviden Krešimirova) a neve. A Budapestről érkező vonat ma is azon az úton fut be az állomásra, mint Szabó Lőrinc ottlétekor. Nemsokára elfordultak és a hegyoldal felé haladva eljutottak a vendéglőbe, amely nevét a cikk kezdetén a doktor a sofőrnek a „Per due morere” félmondatban adta meg, és

23 Igor Žic, *Riječka gostoljubivost: Hoteli, restorani, gostionice, kavane, kupališta*, Rijeka, Adamić, 2000, 44, 46.

24 Fiumei levéltár: Državni arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR), Fond, Zemljišno knjižni odjel Općinskog suda u Rijeci, Plan Rijeke iz 1937. godine.

25 *Uo.*

amelynek a tulajdonosa – ugyancsak a doktor szerint – Weisz, magyar zsidó.²⁶ Erről a helyről azonban nem tudunk meg többet. Mivel itt, Szabó Lőrinc szerint a „Két Négerben” nem volt szabad hely, visszaindultak a városba. Visszafelé, az úton csak a Piazza Dante neve hangzik el, a vacsorázni indulók hamarosan megérkeznek az Ornitorinco nevű vendéglőbe. Ez a Via Garibaldi (ma Adamićeva) utcában volt, az 5. szám alatti épület földszintjén. A vendéglő tulajdonosa Pietro Vuchicevich csak bérelte az épületben lévő helyiséget, az egész épület ugyanis özvegy Neugebauer né Valentin Vincenze birtokában volt.²⁷ Ma ugyanott üzlethelyiség található. A terem bemutatása igen szűkszavú, ez egyben az egyetlen belső tér leírása a cikkben: „...nehéz olajszag csap meg az ajtóban. Sárga falak olajfestékén nedves villany tükröződik. Kalapok az alacsony falakra aggatva. Hátul két ventilátor ötödnapja hűsíti hasztalan a 31 fokos kánikulát.”

Ugyancsak érdekes az ételek kínálatának leírása is. Amíg a doktor hely után néz a vendéglőben, Szabó Lőrinc egy magyarokból álló társasághoz csatlakozik, amelyet minden valószínűség szerint ismer, és – mint ahogyan az a beszélgetésből később kiderül – egyikük a magyar gazdasági küldöttség tagja. Ők még csak az

26 DAR adatai alapján – lásd: *Guida di Fiume* 1915, Fiume, Stab. Tip. „Minerva” S. A. 1915, 366. – a következőket tudjuk meg: Az 1915-ben kiadott Guida di Fiume-ben szerepel egy Trattoria – Eugenio Weisz (Weisz Jenő Vendéglője) nevű étterem, amelynek tulajdonosa Eugenio Weisz, külön elnevezést azonban nem említ a kiadvány. A dokumentumok szerint tulajdonosa az Olasz Királyság idején nem újította meg az étterem további vezetéséhez szükséges engedélyt. A vendéglő előbb Via Risorta, 1915-ben a Via Valscurine utca 10. szám alatt (ma Ulica Nikole Tesle), a vasútállomással szemközt kezdődő utcában volt, amely a vasútállomás előtti utca szintjéhez képest mintegy három méter magasságba emelkedik. A vendéglőt 1934-ben a Via Valscurine 10. szám alatt Placido Morelli ugyancsak Trattoriaként (vendéglő, étterem) üzemeltette, ám egy harmadik személytől, nem pedig bizonyos Weisztől vette át. Eszerint 1925 az utolsó évek egyike vagy talán az utolsó év lehetett, amikor a vendéglőt Eugenio Weisz vezette. – Ha elfogadjuk Szabó Lőrinc fordítását, hogy az étterem neve Két Néger, akkor a fiumei hagyománynak megfelelően találóbb lenne a néger szó helyett a mór használata, akiktől a hadi szerencse megvédte Fiumét. Ennek az emléket őrzi a moretti nevű (horv.: morčić – kis mór, mórocška) fiumei ékszer, egy zománcozott arany és fehér turbános szerecsenfecske, amely ma egyben szuvenír is. Egy horvát monda szerint a XVI. században a várost támadó törökök Grobnik mezőn ütöttek tábornokot, és az egész környéken garázdálkodtak. Zrínyi nyílvesszőjével eltárolta, megölte a török basát, a törökök pedig lóhalálában elmenekültek. A mezőn csak az eldobott turbánjaik maradtak. Ennek emlékére a fiumei asszonyoknak férjeik turbános mór fejét ábrázoló fülbevalót készíttettek. Más forrás szerint egy török csapat a grobniki síkon megtámadott egy kis fiumei csapatot, de az Isten segédelmével megmenekült, mert megnyílt az ég, kösőt bocsátott a törökökre, és leverte a fejüket. Ennek emlékére viselik a fiumei nők a szerecsenfeket ábrázoló ékszer. Ismét más monda szerint az ékszer eredete a Frangepánoknak a tatároknak 1241-ben a Fiume melletti síkságon, Grobniknál aratott legendás győzelméhez fűződik. Lásd: *Magyarország vármegyéi...*, i. m., 11. – Ivan Peranić, a fiumei levéltár levéltárosának a véleménye szerint a vendéglő nevét Szabó Lőrinc nem jól érthette. A vendéglőt a fiumeiek valószínűleg Per due mòri (lat.: morus = eperfa) – Két eperfa – néven emlegették. Ez a feltevés azon alapszik, hogy a város környékén gyakori volt az eperfa (murva), a pályaudvartól északnyugatra eső városrészt ma is Podmurvicának hívják.

27 DAR, Gradsko poglavarstvo Rijeka, I-85/1921.; H-17/1925.; Popis brojeva kuća s vlasnicima iz 1889.; Zemljišno knjižni odjel Općinskog suda u Rijeci, Plan Rijeke iz 1937. godine. Ezt az adatot támasztja alá az az útikönyv is, amelyet a költő 1932-ben és valószínűleg 1937-ben is magával vitt kelet-adriai utazására, amely az Ornitorinco nevű éttermet ugyancsak ezen a címen közli. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 58.

előételnél tartanak, az ételek kínálata mediterrán, ami kitűnik a felsorolásból is: az asztalon gyümölcs, retek, paradicsom, sütemény és olaj, természetesen olívaolaj van, ez utóbbit Szabó Lőrinc is tudhatta, mivel előző évben Triesztben és Velencében, majd Észak-Olaszországban utazgatott.²⁸ Az itallap már „nemzetközinek” mondható, a bor mindenestre olasz: „A pincér jeget hoz, s a báró ezüstös darabkákat rak poharunkba. Gyönyörű: miniatűr jéghegyek a Chianti-tengerben!” – szólal meg a tudósító Szabó Lőrincben a költő. Az egyik hölgy szódavizet kér, a budapesti gyárigazgató sört. A doktor közben talált helyet, és rendelni készül. Szabó Lőrincnek langusztából készített rizottót ajánl, ő azonban valami komolyabb ételt szeretne, ezért a doktor bécsi szeletet rendel neki. A pincér azonnal visszakérdez: „Uborkasalátával?” A vacsora alatt a beszélgetésből tudomást szerzünk még egy ételről, a rántott csirkéről. A tulajdonos is megjelenik és tálcán ficáncoló halat hoz: „Branzino, orada?” (Tengeri süllő, aranycsíkos keszeg?) – kérdezi. A doktor azonban elutasítja. Később még egy érdekes észrevétele van a költő-tudósítónak egy ott látott édességről: a vitába ugyanis bekapcsolódik egy Abbáziából érkező úr, aki nyalókát tart a kezében. A költő le is írja: „Egy szál kis rúdon három cukordarab: játékszer.” Vacsora után jeges feketekávé isznak, a többiekhez hasonlóan ő is szalmaszálon szívja. Ismét megjelenik a tulajdonos, friss füget kínál a vendégeknek. Mivel Magyarországon a füget általában aszalva eszik, a tudósító a zöld jelzővel látja el. Magyarul ez nemcsak színt jelent, hanem a gyümölcs éretlen voltára is utal. Még ha Szabó Lőrinc tudta is, hogy nem zöld, hanem friss fügeről van szó, az olvasó számára ez a tény valószínűleg nem volt egészen egyértelmű. Az étlapról mondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a tenger melléki ételek jellemzik, de megtalálható itt az elmaradhatatlan bécsi szelet uborkasalátával, sőt a rántott csirke is, amely mindenképpen a közép-európai konyhához tartozik. Ha azonban az odalátogatók a magyar konyha ízeit kívánták meg, mint ahogyan láthattuk, azt is meg lehetett találni a városban.

Érdemes figyelni a vacsora közben folytatott beszélgetésre is. Az úton a Fiumében élő magyarok számáról is szó esik. Ez a szám egyesek szerint ezerkétszáz-ezernégy-száz, mások szerint a négyezret is elérheti, attól függően, minek vallották magukat az ott élő magyarok.²⁹ A turisták számának növekedését említve elhangzik az is, hogy tíz év után csak az elmúlt (1924-es) évtől lehet újra a város idegenforgalmáról beszélni. Ennek okait is felsorolják: a háborút, a blokádöt, D’Annunziót...³⁰ Az utóbbiról Szabó Lőrinc megjegyzi, hogy mulatságos figura lehetett, de vendéglátói állítják,

28 *Harminchat év, i. m.*, 121–123.

29 A 2001-es népszámlálási adatok alapján Fiume város területén 252 magyar élt. Lásd: *Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*
http://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02_zup08.html

30 D’Annunzio, Gabriele (1863–1938) olasz költő, elbeszélő, drámaíró és politikus. A századforduló olasz dekádens irodalmának képviselője. Politikusként Fiume történelmében játszott szerepe negatív. 1919. szept. 19-én szabadcsapatai elfoglalták a várost, okt. 30-án bejelentette Fiume Olaszországhoz csatolását. 1920. szept. 8-án kikiáltotta Fiume önálló államot (Reggenza Italiana del Carnaro). Magához ragadta a hatalmat. Az 1920. nov. 12-én Rapallóban kötött egyezmény értelmében Fiume önálló állam, de a kikötő egy része Jugoszláviához tartozott, amit D’Annunzio nem ismert el, és nem vonult vissza ezekről a területekről, csapatai fosztogattak a városban. 1920 decemberében lemondott, 1921. jan. 18-án elhagyta a várost.

hogy nagy ember, csak mivel költő, a politikában szükségszerűen butaságokat csinált. A vendéglőt, ahova éppen készülnek, ő nevezte el Ornitorinconak,³¹ vagyis: Kocsmá a Kacsacsőrű Emlőshöz. Ebben a cikkben is említik a fűvel benőtt dokkokat: a segretario mellközépig érőnek mutatja a fű magasságát. Ezután még sokat beszélnek a fiumei kikötőről, felmerül a kérdés, miért van Triesztben főkonzulátusa Magyarországnak, nem pedig Fiumében, majd eszmecsere következik világgazdasági és kereskedelmi kérdésekről. A tudósítót már fárasztja a téma, de jegyzetel: „És a két olasz szavaiban fölvonul a Közgazdaság, a Pénz, nagyszerű Érdekek, és Lehetőségek, Megítélések és Kapcsolatok határokon át, tervekben és megbabonázóan udvarias és józan pompájában a Nemzetközi Kereskedelemnek, amelynek szelleme oly istenien tud lebegni a Vizek és Vasutak fölött.” A vacsora végén szóba kerül még a fasizmus, amelyet elítélnek és a politizálást az örökké aktuális tanulssággal zárják le: legjobb ellenzékinek lenni, mint ahogyan az már egy igazi fiumeihoz illik.

A társalgás nyelve valószínűleg német. Ezt a feltevést a következő példával bizonyíthatjuk. Ha föltételezzük, hogy németül beszélnek, természetesen következik az, hogy a doktor, miután megkérdezte vendégét, kér-e rizottót (és az azt válaszolja, hogy inkább valami komolyabbat szeretne), a doktor a pincérhez fordulva ugyancsak németül folytatja: „Also... Wiener Schnitzel, einmal”. Erre a pincér is németül kérdez vissza: „Mit Gürkensalat?” A városban természetesen az olasz a hivatalos nyelv. A cikk elején a vendéglő nevét a doktor olaszul mondja a sofőrnek: „Per due morere”. Vacsora alatt itt-ott még elhangzik néhány olasz kifejezés. Amikor a doktor rendel,

31 Fried Ilona említi könyvében, hogy amikor az egyik fiumei cég új kölnit készült a piacra dobni, D'Annunziótól kértek javaslatot kölni nevekre. Ennek kapcsán megjegyzi még, hogy ő találta ki a Fiumanella irodalmi folyóirat nevét is. Lásd: FRIED, *i. m.*, 194.

a tulajdonossal szintén olaszul beszél (habár az nevééről ítélve minden valószínűség szerint horvát), és az is olasz nyelven kínálja őket. A doktor olaszul kínálja szivarral a társaságot, annak minőségét nem csak hazafias okokból dicsérve. Koccintani a nemzetközivé vált »Prosztit!« szóval koccintanak. A magyar társaság beszélgetésére francia mondatokat is illeszt. A szomszédos asztalnál ülők keresztretjtvényt fejtenek, közben félig magyarul, félig németül beszélnek, Szabó Lőrinc el is nevezi őket fél-magyaroknak. Érdekes az a megfigyelése is, hogy milyennek érzékeli a horvát nyelv hangzását: „Egy zágrábi ügyvéd mellettünk méterhosszú mássalhangzó-torlódásokat ereget a szájából, mint papírszalagot a bűvész.” Mindebből láthatjuk, hogy a városban élő emberek több nyelven érintkeznek, és ezt a nyelvi színskálát gazdagítják az ide érkező különféle nyelven beszélő turisták is. A cikk írója ügyesen szövi írásába a más és más nyelveken elhangzott mondatokat, anélkül, hogy ezek a szöveg érthetőségét megnehezítenék, jól érzékeltetve a több nyelv összemosódó zshiváját. A vidám társaság végül a nyelvek helyett zenével köszön el tőlünk. Az ajtó előtt gitárosok mennek el szerenádot adni egy szép fiumei lánynak. Zenéjüket a zizeg hangutánzó igéből képzett „zizge” jelzővel varázsolja az olvasó fülébe.

Fiume. Kaszinó

Még az est kezdetén – az első étterembe vezető út közben – egy apró részletre bukkanunk. A segretario cigarettával kínálja vendégét, minőségét azzal dicsérve, hogy albán. A költő egy pillantást vetve a dobozra szinte felsóhajt: „Kalypso. Istennem, milyen régen mondtam ki ezt a gyönyörű nevet!” Kalypso tulajdonképpen Bajor Gizi,³² aki iránti érzéseit a költő maga sem merte volna szerelemnek tartani, de az ellenkezőjét sem tudta állítani.³³ Később ugyanez a motívum megjelenik majd a *Tücsökgzene* ciklus *Az utólért csoda* című versében, csak ott az osztériás kínálja cigarettával a költőt.

A vendéglőben vacsorázó magyar társaság tagjai a báró úr, a sógornője, a mostohalánya, egy fiatal úr, akiről később kiderül, hogy a magyar gazdasági küldöttség tagja, végül két kisgyermek. Kabdebó Lóránt kutatásai alapján megállapította, hogy a Monsieur le Baron tulajdonképpen az olasz di Mantica báró; mostohalánya Molnár Márta, valójában az ismert író, Molnár Ferenc (aki ekkor, mint a cikk is mondja, valóban Velencében nyaralt) lánya; a báró sógornője valószínűleg Márta anyjának (Vérsi Margitnak) testvére és egyben a magyar küldöttséget vezető Balkányi Kálmán felesége; végül a fiatal közigazdász a már említett Gyömrei Sándor.³⁴ Csak a budapesti gyárigazgató és a két kisgyermek kiléte maradt ismeretlen. A további

32 Bajor Gizi (1893–1951), az 1920-as évek végétől egészen haláláig az ország legünnepeltebb színésznője volt.

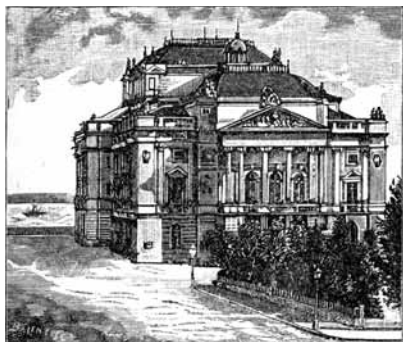
33 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 291–295.

34 KABDEBÓ 2001b.

beszélgetésből is kiderül, hogy abban az időben jelentős számú gazdagabb vagy a társadalom felsőbb rétegeihez tartozó magyar fordult meg Fiumében, illetve a környék nyaralóhelyein. Említettük már, hogy az utóbbi években növekedett a turisták száma a városban, és ehhez hozzájárultak az odalátogató magyarok is.

Noha más körülmények között írta a következő sorokat, Szabó Lőrinc mégis találozta jellemezte bennük a költő és az újságíró munkája közötti különbséget: „A költő számára az események csak az idő szemete; az újságíró azonban a jelenben él, kötött feladatkörrel indul és figyel, gyorsfényképei érdeklődést elégítenek ki, még futóban, mint a vándorló tükör, melyhez a naturalista regényt hasonlították. Riportok nem teremtik, legfeljebb kísérik az eseményeket...”³⁵ A cikkben nem csak a „vándorló tükör” által látjuk Fiumét. A leírásokban gyakran fölfedezhetjük a háttérben meghúzódó költőt.

A szóban forgó magyar társaságot még egy okból meg kell említeni: egy vers kapcsán, amely a költő életében nem jelent meg kötetben, sem újságban vagy folyóiratban, hanem csak halála után, először az 1982-ben kiadott *Összes verseiben*. Szabó Lőrinc nem adott címet a versnek, első sora alapján tartjuk nyilván. A „Köszönöm,

Fiume. Színház

bátyuska, elég bután...” kezdetű költemény középpontjában a költő egy különös és furcsa szerelmi kalandja áll. A vers keletkezésének körülményeit kutatva Kabdebó Lóránt érdekes fölfedezésekhez jutott. Maga a költemény azt állítja, hogy az esemény, amelyről a versben szó esik, Triesztben játszódott le. Ha azonban megvizsgáljuk az ebben az időben írt naplóját és levelezését, láthatjuk, hogy az eset semmiképpen sem történhetett ott, Triesztben ugyanis a költő csak egy napig tartózkodott.³⁶ A másik dolog, amire Kabdebó felhívta a figyelmet az, hogy Szabó Lőrinc ép-

pen a Fiumében megismert, és *Jéghegyek a Chianti-tengerben* című cikkben leírt társaságon keresztül kerülhetett ismeretségbe a meg nem valósult szerelmi kaland szereplőjével.³⁷ Kabdebó Lórántnak ugyan nem sikerült kiderítenie az illető hölgy kilétét, mégis értékes következtetésre jutott, mégpedig arra, hogy a fiumei néhány nap alatt az előkelő társaságban szerzett tapasztalatai hatással voltak Szabó Lőrinc költészetére. „Rá kellett jönnie, hogy az ő versének is a megírása jelenében elsősorban csak jövője lehet. Ugyanis akkor még megoldhatatlan feladat előtt állott a költő, költészetének későbbi jellegzetes alkata csak alakulóban volt, annak egyik átmeneti állomása ez a vers is.”³⁸

35 Szabó Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, a szöveggondozást végezte, a jegyzeteket, az életrajzot és az utószót írta HORÁNYI Károly, KABDEBÓ Lóránt, Osiris, Bp., 2008 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vallomások*), 488.

36 *Harminchat év, i. m.*, 121.

37 KABDEBÓ 2001b.

38 *Uo.*

A fiumei kiküldetés, a költő találkozá sa Fiumével, gyermekkora vágyainak váro sával nem eredményezett a fiumei napokra utaló költeményt, ám a tudósító megfigyelő tevékenysége mellett intenzív belső szellemi folyamatok is lejátszódtak a költőben, melynek eredményeként a vágy a tenger után, a beteljesülés, a csoda – mind egy-egy költői motívummá vált, és később megjelent a *Tücsökzenében*. Az egy évvel azelőtti észak-olaszországi utazás után ugyancsak nem következett olyan vers, amely a tengerrel való találkozás élményére utalna, holott ekkor látta meg a „Létez ő Csodát”, mely szinte minden magyar költőt és író t megihletett. Csaknem tíz évnek kellett eltelnie addig, amíg a tenger élmény megjelent versben is. A *Trieszt előtt* című költeményt csak 1933. április 2-án közölte a *Pesti Napló*, és ezt a verset azután az 1936-ban megjelent *Külö nbéke* című kötetben az abbáziai *Tengeren* és az *Ősz az Adrián* költemény elé illesztette, azok elé a versek elé, amelyekben először jelenik meg közvetlen élményként a tenger.

A *Trieszt előtt* esetében azonban nem erről van szó. A vers kommentárja alapján következtethetünk arra, hogy Szabó Lőrinc Szlovénián, tehát Ljubljanán keresztül érkezett Triesztbe. Megemlíttette a San Pietro állomást is, mely ma Szlovéniához tartozik, Pivka a neve. A költő elmondta, hogy a vonat „igen sziklás tájon fut a Karszt tetejéről a mély és keskeny szirtok közé bevágott úton.”³⁹ Ennek versbeli leírása – a költő külön kiemeli – tetszik neki: „reggeli zezzug szirtfalak közt csattog a keskeny ég alatt”.⁴⁰

Ha – (olvassa valami könyvet,
mert már nem érdekel az út) –
ülök a pesti villamosban
és a kocsi a hídra fut

és a szűk ház sorok helyett a
Duna vesz körül meg az ég,
mindig eszembe jut a tenger
és megnyílik a messzeség.

S mintha most látnám legelőször,
látom a Karsztot, a vonat
reggeli zezzug szirtfalak közt
csattog a keskeny ég alatt,

és ott ácsorgok, izgatottan,
az ablaknál, Trieszt előtt,
lesve, mikor maradnak el már
a zsúfolt ormok és tetők,

39 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 80.

40 *Uo.*

és csattog a hűvös magasság,
és fordulunk, s egyszerre csak,
mintha elfújták volna, jobbról
az utolsó fal leszakad,

és hangtalan, kék robbanásként
végtelenné nyílik az ég
s vele nyílik egy másik ég is,
mintha alánk terítenék:

a borzongó, kékhúsú tenger,
nagy, lassú barázdáival,
s rajta napfény, és felleg árnya,
s vitorlák, fehér lepkeraj. –

Be szép volt! És be szép, hogy így jött,
ilyen egyszerre az egész!
Láttam, és azóta se múlik
az óriás meglepetés:

láttam a szépet, itt maradt a
szememben, csak behúnyni kell,
s ha megvakít is az írgy sors,
ezt soha már nem veszi el.

A kilenc versszakból álló költemény első részében a villamoson utazó ember kijut a szűk utcák közül a Duna fölötti hídra. Ekkor a látvány hasonlósága alapján fölelevenedik benne az a pillanat, amikor meglátta a tengert. Valószínűleg több ilyen kép folyik egybe, újabb egységes képet adva, és ezeknek az összességéből kiváltott élmény az, ami elindítja az emlékezés folyamatát. Ha a költő visszaemlékezéseinek figyelembe vételével vizsgáljuk a következő versszakokat, akkor észrevehetjük, hogy a rövid, nem egészen két versszakra terjedő bevezető képsor után három versszak készíti elő azt a percet, amikor az egész éjjel utazó ember türelmetlenül várja, hogy végre megláthassa a tengert. Ezt az izgatottságot a harmadik versszakban fokozza a vonat zakatolása a magas sziklafalak között, a negyedikben az utasok lázas készülődését látjuk, a várakozást a nagy pillanatra, majd az ötödikben a tetőfokra hág az egész versszakra terjedő feszültség a várva várt esemény beteljesülése előtt. Ebben a lelkiállapotban a következő két versszakba a színesztéziával és ellentétes jelentéstartalmú jelzővel szinte belerobban a tenger látványa – „és hangtalan, kék robbanásként / végtelenné nyílik az ég” –, amiről még nem is tudjuk, hogy a tenger-e valóban, vagy inkább az égnek gondoljuk. Az ég és a tenger – színük hasonlósága következtében – egybemosódik. A következő, hetedik versszak erős kifejezőerővel bíró jelzőivel: „a borzongó, kékhúsú tenger, / nagy lassú barázdáival” azonban

eloszlatja a kétséget. A tenger mondhatnánk lomha, nehézkes mozgású képét enyhíti az ezt követő ellentét, amelyet a napfény és a már sokkal költőibb „felleg árnya” kifejezés, majd a „vitorlák, fehér lepkeraj” metafora fejez ki. Az utolsó két versszak a megélt csoda megörökítésére törekszik: a szép megmarad bennünk, csak be kell hunynunk a szemünket, bármikor magunk elé képzelhetjük, s ily módon örökös tulajdonunkká válik. A vers elején a rohanó villamos képe párhuzamban áll a későbbi zakatoló vonatával, így az első részt az igék uralják, amelyek, ahogyan a vonat halad előre, mind gyakoribbak. A tenger látványának leírása statikussá válik az igék hiányában. Még a hullámok helyett is a mozdulatlan barázda szó áll. A tenger állandó mozgását csak a borzongó melléknévi igenév sugallja. A költemény befejezését a „szép” szó ismétlése jellemzi, azzal a céllal, hogy a tenger megpillantásának meglepő szépségét megörökítse. A versszakok négy-négy sorból állnak, az első és harmadik sor kilenc, a második és negyedik sor nyolc szótagból, ez utóbbi két sor rímel is. Az ilyen versszakot majd az egy évvel későbbi, Abbáziában írt, a tenger élményét megörökítő verseknél is fellelhetjük. Egynapos trieszti tartózkodása, talán épp a tenger látványának megélése után határozta el, hogy Velencébe nem vonaton, hanem hajón utazik.⁴¹ Ennek a tengeri utazásnak az emlékét idézik majd a *TücsökHzene* 255. verse, a *Csillagok utasa* első sorának szavai: „Hogy először tengeren...”

Ha a tenger megpillantásától kilenc év telt el, amíg Szabó Lőrinc költeményt írt róla, a Fiume élménynek erre még tovább kellett várnia. Csak húsz év múlva, a *TücsökHzene* írásakor került rá sor. Jogosan merülhet föl bennünk a kérdés, vajon miért nem bukkanunk előbb valamilyen nyomára annak, miként találkozott a tengerrel és gyermekkori álmainak városával, amire oly régóta vágyakozott, holott tudjuk, Szabó Lőrinc gyermekkorának egyik meghatározó élménye volt a Fiume utáni vágyódása. Ezt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy akkor, amikor erre sor került, nem ez állt a költő érdeklődésének középpontjában, másrészt pedig azzal, hogy a gyermekkori Fiume, tehát az ismeretlen táj iránti vágyakozás akkor talán nem volt annyira fontos számára.

Első Fiuméhez kapcsolódó költeménye a *Fiume a TücsökHzene* 109. számú verse az 1908–1918 közötti, diákévek időszakát idézők között található.

„Fiume”, mondta apám, „Fiume!
Jövőre megnézzük!”... Bűvös zene
indult értem: ott vár a Parttalan,
ott, ott kezdődik ami nincs, de van,
ott a tenger, a Létező Csoda,
a Végtelenség, mely eddig csak a
nemlétező számokba fért bele...
S jött az új nyár, s nem jött el Fiume.
„Majd, jövőre!” S megint: „Jövőre!” A
vágy és a remény makacs vigasza

41 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 241.

sokszor törölte könnyem... Fiume,
 óh, Fiume, te, csalódás neve:
 négy őszen, télen és tavaszon át
 mindig ígérted az örök csodát
 s mindig becsaptál! Egyszer már szabad-
 jegy alakban kezemmel fogtalak,
 s mégse lett a nagy útból semmi se...
 Megútáltam a neved, Fiume!

A költemény alapélménye, a nem teljesített ígért már Miskolc óta, ahol 1906-ban elkezdte az elemi iskolát, kísérte a gyermek Szabó Lőrincet, majd folytatódott Balassagyarmaton is, ahol a második és a harmadik osztályba járt, és ahol apja előző, be nem váltott ígérétehez újabb kapcsolódott, az, hogy elviszi a tengerhez. A verset kezdő Fiume szó a kisleány bűvös zeneként hatott. A rövid apai kijelentő mondatok után és azok ellentétéként a fiúban megindul képzeletének határtalan áradata: a fiumei út lehetőség volt számára, hogy eljusson a tengerhez, a „Létező Csodához” a „Végtelenséghez”. A gyermekkori őszinte csodálkozást a nagy kezdőbetűs szavak fejezik ki. Az utazás azonban az ígért és a következő évre történő halasztás ellenére minden évben elmaradt. A „Fiume, / óh, Fiume, te csalódás neve” metafora ismétlődő sóhaj-tásban a kisleány számára összekapcsolódott, azonosult a város neve és a kiábrándulás. A vers végén jogosan következik a csattanó: a beteljesületlen vágy, a „Majd jövőre!” be nem váltott ígért miatt meggyűlölte még a város nevét is. A versforma e költemény esetében is azonos a *Tűcsökzene* többi darabjával, tizennyolc sorból áll és mindegyik sor tíz szótagból, ötös jambusokból, sorvégi hímrímmel. Hogy a forma azonosságából adódó monotonitást elkerülje, különféle lehetőségekkel élt a kompozíció és a nyelvi megoldások tekintetében. Az apa tőmondataira a kisleány gondolatsora felel különleges párbeszédet alkotva, de itt is jelen van az annyira jellemző enjambement, a szavak és sorok ismétlése is.

A Fiume-témát folytatja az *Utólért csoda* a *Tűcsökzene* 265. darabja, amely egyike az 1918 és 1947 között eltelt idő verseinek, amelyek a felnőtt életének pillanatait örökítik meg.

Fiume – a régi, gyerekkori?
 Elértem s megbocsátottam neki.
 A szörny Hamburg és Genova után
 mint elkésett ünnepi adomány,
 olyan volt, szerény; még debreceni
 tartozék, sőt balassagyarmati
 álmok gyarmata. Szinte magam is
 zsugorodtam, ott járva-kelve kis
 kikötőjében, üldögélve a
 mólón, mászkálva hegyén: a csoda,
 mely egykor nem *működött*, most talán

még kedvesebben: csupa kisleány
s fiú vett körül – komoly emberek! –
s nagy gőzösök – mégis játékszerek! –
s még teljesebb lett mese és varázs,
amikor este az osztériás
– gyanútlan – cigarettával kínált
s azon Kalypszó tündérneve állt.

Ebben a versben érhetjük tetten a költő és Fiume találkozását, persze nem a maga közvetlenségében, hanem úgy, ahogyan az emlékezőben megjelenhetett, sőt valószínűleg más események emlékeivel összemosódva. Míg a *Fiume* című versről nem mondhatjuk, hogy jellemző rá a *Tücsökzene* sajátos időfelfogása, addig az *Utólért csoda* kiváló példa e tulajdonság illusztrálására. Szabó Lőrinc költészetének elemzői a *Tücsökzene* időfelfogása kapcsán Marcel Proust nevét szokták emlegetni.⁴² Lukács János a műalkotás jelentőségét a mű időrétegeinek harmóniájából a következőképpen magyarázza: „A költő három időréteget teremt. Ennek megfelelően képesek vagyunk a megírás jelenét, a cselekmény idejét és a közte eltelt éveket egyidejűleg figyelemmel kísérni. Minden réteg alaphangulata beleérződik a többiébe, ezzel teszi egyénivé és mégis egységessé a ciklus összes darabját.”⁴³ Ezt kísérhetjük figyelemmel az *Utólért csoda*ban is. Az első sor végén a kérdőjel a két idő (a jelen és a költő emlékezetében élő múlt) bizonytalan határáról tanúskodik. Megbocsát a „csodának”, amely több ízben elérhetetlen maradt, és amely emiatt gyűlöletessé vált számára. Most, amikor a felnőtt ember már tudja, hogy nem a „csoda” a kiábrándulások sorozatának az oka, a gyermek is megbocsátja a városnak elérhetetlenségét. A harmadik

Gabonaraktár a fiumei kikötőben

verssorban, talán a méretek hangsúlyozása céljából, Hamburgot majd Genovát említi és csak azután Fiumét, holott tudjuk, Hamburgba csak 1938-ban jutott el, Genovába pedig fiumei látogatása után néhány nappal kezdődő olaszországi útja során.

42 KABDEBÓ 2001a, 237–238.

43 LUKÁTS János, *Szabó Lőrinc időszemlélete*, ItK, 1971/3, 334–338; lásd még: BARÁNSZKY-JÓB László, *Élmény és gondolat*, Bp., Magvető, 1978, 150–151; RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai, 1972, 141; RÓNAY György, *Szabó Lőrinc: Tücsökzene* = R. Gy., *Olvasás közben*, Bp., Magvető, 1971, 46.

Az utólag megkapott ajándékot (ha egyáltalán ajándéknak mondhatjuk) nem fogadja olyan nagy örömmel, ezért mondja szerénynek, de talán azért is, mert a csoda a sok halogatás és várakozás következtében a megvalósulás pillanatában veszített varázsából. A szerénység vonatkoztatható Fiuméra is, mivel megszemélyesítésről van szó, hiszen megbocsátott neki a költő. Debrecen és Balassagyarmat is belekerül a versbe, mert ezek a városok ugyancsak a gyermeki álom, a tengerre vágyakozás fogva tartói voltak. Ezt érdekes szójátékkal fejezi ki: balassagyarmati álmok gyarmata. A várt csoda, amelyet nem sikerült elérnie, most megvalósult, „működik” – az időrétegek határai többszörösen és több dologra vonatkozóan változnak. A kikötő méreteiben még valóságos, a felnőtt ember „zsugorodik”, újra kicsi lesz, gyermekké válik, a városban a járó-kelők is kislányokká, kisfiúkká változnak, a hajók persze a gyermekek szemében nagy gőzösök. A csoda, valóra válásának késése miatt is és valójában is – újabb időréteget váltva és a realitások világában – mégiscsak kicsi, tehát az elvárásokkal szemben, a csodához képest a hajók csak akkorák, mint a játékszerek. A sorok, amelyek a csoda megvalósulását írják le, ékesen igazolják a fenti idézetet az időrétegek váltakozásáról. A csoda tehát megvalósult. Vajon lehetséges-e felülmúlni? Igen, egy szinte mesebeli alak, az osztériás megjelenítésével. Az osztéria olasz eredetű szó, vendéglőt, kocsmát jelent. Szabó Lőrinc a vendéglős szó mintájára újabb, foglalkozást jelölő főnevet képez belőle, az osztériást. A magyar nyelvben egyik alak sem használatos, emiatt valamilyen titokzatos jelentést érzünk bele. Az osztériás Kalypso márkájú cigarettával kínálja a költőt. (Fentebb a *Jéghegyek a Chianti-tengerben* című cikknél már utaltam arra, hogy a cikkben a titkár, a költeményben pedig az osztériás kínálja a költőt az említett cigarettával.) A cigaretta (különösen a dohányzóknak) az élvezet, a szenvedély képzettársítását idézheti elő, más olvasó számára a Kalüpszó név mellett, hogy felidézi a görög mitológia mesés történetét, már önmagában a csodálatosság asszociációját keltheti. Odüsszeusz utazás közben megélt kalandjai a vers olvasója számára is hasonló kalandos utazás reményét kínálja, melynek végén, a homéroszi hőshöz hasonlóan, végül is hazatér. Ha azonban az életrajzi adatok ismeretében Szabó Lőrincre vonatkoztatjuk az utolsó sort, akkor megkockáztathatjuk azt a magyarázatot is, hogy a mít sem sejtő olasz vendéglős tulajdonképpen a varázs betetőzését segíti elő. Kalypszó nevét hallva Szabó Lőrincben az olvasó asszociációin túl „a nagyon megnőtt képzeletbeli szerelemnek a hősnője”,⁴⁴ Bajor Gizi és emléke is felvillanhatott. Ezzel még egyszer megismétlődik és igazolódik az a mód, amely segítségével a költő ügyesen összekapcsolja a jelen és múlt időrétegeinek határait, amelyek között az elmúlt idő érezhető. Az olvasó az egyik időréteg hangulatát érzékelheti a másik két időrétegben is.

Szabó Lőrinc fiumei tartózkodása több szempontból is jelentősnek bizonyult. Beszámolt a gazdasági és kereskedelmi küldöttség munkájáról, amely a következő ősszel sorra kerülő konferenciát készítette elő. Emellett a magyar olvasók értesülhettek a városban uralkodó viszonyokról, olvashattak a fellendülő idegenforgalomról és érzékelhették a város légkörét. Néhány nappal a fiumei tartózkodás után a költő

44 Szabó, *Vers és valóság*, i. m., 292.

felesége társaságában Észak-Olaszországba utazott, ahol ellátogattak Genovába is.⁴⁵ Röviddel ezután 1925. augusztus 30-án a *Magyarországban* megjelent az *Óda a genovai kikötőhöz* című verse, amelynek előzménye lehetett a fiumei tartózkodás is, vagyis a gazdaság és a pénz fontosságának témája, melyet különösen a *Jéghegyek a Chianti-tengerben* című cikk végén, a két olasz vendéglátó világgazdasági és kereskedelmi kérdésekről folytatott eszmecsereje is tanúsít. Ennek a tartózkodásnak a hozadéka a néhány év múlva írt, költészetének későbbi alakulása szempontjából jelentős „Köszönöm, bátyuska, elég bután...” kezdetű vers. Végül a *Tücsökzene* című versciklusban két – a *Fiume* és *Az utólért csoda* – költeménye emlékezik meg a gyermekkori vágyról, arról, hogy a költő eljusson Fiuméba és a tengerhez, és ennek a vágynak a beteljesüléséről.

45 *Harminchat év, i. m.*, 127.

Abbázia

Szabó Lőrinc 1934. szeptember 17-én érkezett Abbáziába, majd miután üdülése végét ért, szeptember 27-én indult haza. Ez alatt a tíz nap alatt, távol az újságírás mindennapos robotjától sikerült pihenőhöz jutnia és erőt gyűjtenie a további munkához, s ittléte ugyanakkor költészetére is termékenyítően hatott. Eddigi utazásaihoz hasonlóan ide is hozott magával olvasnivalót és munkát, emellett néhány olyan verset is írt, amelyeket az eddigiektől eltérően a tenger közvetlen élménye ihletett. Már előbb is látta a tengert, de azokból az élményekből eddig soha sem született olyan költemény, amelyben a pillanatnyi benyomást tetten érhattuk volna. Szabó Lőrinc eddigi és későbbi verseiben is megjelenik a tenger, de többnyire váratlanul, idő- és térbeli távlatban.

Szabó Lőrinc abbáziai tartózkodásának áttekintéséhez a költő feleségének és kedvesének, Vékes Ödönné Korzáti Erzsébetnek írt leveleit vettem alapul, de vizsgáltam az ott keletkezett verseket is annak érdekében, hogy az abbáziai nyaralásnak és hozadékának jelentőségét minél pontosabban meghatározhassam költészetében.

A fentebb említett abbáziai tartózkodás nem az első volt Szabó Lőrinc életében. Az 1925. július 23-tól 26-ig Fiumében megrendezett olasz-magyar gazdasági és kereskedelmi konferencia előkészítő megbeszéléseiről számolt be a budapesti *Az Est* napilap tudósítójaként.¹ Ez alatt a néhány nap alatt szerét ejtette annak, hogy ellátogasson Abbáziába, amiről a *Magyarország, Olaszország és Jugoszlávia csak közösen mentheti meg Fiumét* című cikk tanúskodik, amelyben a magyar és olasz gazdasági tárgyalások fontossága és a város, elsősorban a kikötő leírása mellett Abbáziát is megemlíttette: „[Fiume] Önmagában véve még igazi nyaralóváros sem lehetne, hiszen kényelem és luxus szempontjából messze fölülmúlja a nagyon mesterkéltnél, de nagyon szép, szomszédos Abbázia.”²

Második alkalommal akkor járt arrafelé, amikor 1932. júniusában az első kelet-adriai utazás alkalmával, június 20-án délután feleségével és Kisklárával Fiuméből hajóval kirándult Abbáziába és Lauranába.³

Harmadszor már nem rövid kirándulásra érkezett. 1934. szeptember 17-én igazi pihenés, késő nyári üdülés céljából utazott oda. Vasárnap este indult Budapestről és

1 KABDEBÓ 2001a, 275.

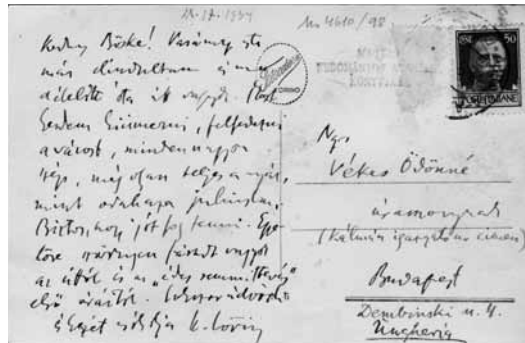
2 Az 1925. júl. 24-én írt cikk megj.: *Az Est*, 1925. júl. 28., 8. SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 127–131.

3 Kisklára dalmáciai naplója, kézirat.

egész éjjel utazva hétfő délelőtt érkezett Abbáziába. Még aznap jelezte feleségének és Korzáti Erzsébetnek is, hogy szerencsésen megérkezett. Abbázia tartózkodása idején feleségének⁴ és Korzáti Erzsébetnek⁵ négy-négy levelet írt. Ez utóbbinak első alkalommal képeslapot küldött, erre utal a 151. levél jegyzete: „képeslap, amely az

abbáziai Piccolo Portát ábrázolja.”⁶ A szöveg rövidségéből és a minden bizalmaságot kerülő megszólításból is erre következtethetünk. A többi, hosszabb lélegzetű levélben a megszólítás is sokkal inkább bizalmas.

Ezekben a levelekben beszámolt az utazásról és az abbáziai első benyomásokról. Bizonyos mértékben megjelennek a város leírásának körvonalai is: „kezdem kiismerni és felfedezni a várost, minden nagyon szép, még olyan teljes a nyár, mint odahaza júliusban”.⁷ Feleségének írt első levelében a fárasztó utazás miatt panaszkodott. A

4 *Harminchat év, i. m.*, 442–453; a 163., 164., 166., 168. számú levelek.

5 *Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vékesné Korzáti Erzsébet levelezése, s. a. r., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Magvető, 2000* (a továbbiakban: *Huszonöt év*), 278–279; a 151., 152., 153., 154. számú levelek.

6 *Huszonöt év, i. m.*, 639.

7 *Huszonöt év, i. m.*, 278.

vonatban találkozott ismerősökkel, de Abbáziában még nem. Itt is találunk néhány utalást a városra, amikor a balatoni fürdőhelyhez hasonlítja: „Ez az egész fürdőtelep egy óriási és gyönyörű Siófok.”⁸ A város leírását másnap folytatta, de még mindig igen szűkszavúan: „Abbázia gyönyörű, de még most, utószezonban is nagyon mondén és pesties.”⁹ Rövid sétáját is épp, hogy csak megemlítette: „csak a szükséges terepszemlét tartottam meg a partokon, a főuccán, az Angiolina parkban, a mólónál és feljebb, jobbra, Laurana felé, hogy tájékozódni tudjak.”¹⁰ A szálloda a város főutcáján állt (a

Az egykori Hotel Kronprinzessin Stefanie, majd Regina Elena, ma a Hotel Imperial

mai Tito marsall utca 124/3 szám alatt), de még ezt az utcát sem írta le, a környezet csak az utcáról felhallatszó hangok által jelenik meg ugyanebben a levélben. A nyitott ablakon behallatszott az autók zaja és a rádió bömbölése. Érdekes, hogy ezeken a benyomásokon kívül magáról a városról nem számolt be. A szállodát sem írta le. Csak a címét adta meg feleségének az első levél végén: Hotel Regina.¹¹ A Korzáti Erzsébetnek írt második levélben, sőt a rákövetkező kettőben is, a keltezésben szerepelt a szálloda neve, de magában a levélben is benne volt a cím: „Abbázia, Hotel Regina (Italia)”.¹² Ez a szálloda a másodikként épült Abbáziában 1885-ben, és Stefánia főhercegnőről Kronprinzessin Stephanienak nevezték el. Amikor az első világháború után 1924-ben a várost Olaszországhoz csatolták, a szálloda nevét is megváltoztatták, és III. Viktor Emmanuel olasz király feleségéről a Regina Elena¹³ nevet adták neki. 1945-től

8 *Harminchat év, i. m.*, 443.

9 *Huszonöt év, i. m.*, 278.

10 *Huszonöt év, i. m.*, 279.

11 *Harminchat év, i. m.*, 443.

12 *Huszonöt év, i. m.*, 280.

13 III. Viktor Emmanuel olasz király 1896-ban vette feleségül Jelenát (1873–1952), I. Nikola Petrović montenegrói király lányát. Jelena II. Sándor orosz cár keresztlányaként Szentpétervárott nevelkedett, ahol nagy feltűnést keltett szépségével. 1890-ben egy udvari bálon a vele való táncolás miatt párbajra került sor Arsen Karađorđević, a későbbi szerb király I. Petar Karađorđević öccse és Carl Gustav von Mannerheim (1867–1951), a később marsall, majd finn elnök között. Szabó Lőrinc az 1942-ben Weimarban megrendezett Europäischer Deutscher Dichtertag napokon megismert finn íróktól és költőktől, majd a Budapesten megismert Helena Kangastól hallhatott a finn szabadságharcban kiemelkedő szerepet játszó Mannerheimről.

1948-ig Hotel Moszkva volt a neve, azután Central, 1966-tól pedig Hotel Imperial.¹⁴ Ma a szálloda bejáratának bal oldalán emléktábla tanúskodik a költő egykori ottani tartózkodásáról.¹⁵ Az említett, kedvesének írt levélben olvashatjuk azt is, hogy a szálló, annak ellenére, hogy a Majestic Quarnero débandansza, elsőrangú minőségű. A Majestic Quarnero, a mai Hotel Kvarner az Imperial Szálló előtt épült 1884-ben, és a költő ottjártakor is mai alakjában volt látható. Az Imperial ugyancsak, de nem a Majestic Quarnero débandansza volt, hanem fennállása óta önálló szálloda.¹⁶ A Majestic Quarnero a tenger partján áll, az Imperial pedig mögötte, a főutca másik oldalán, ezért írhatta Szabó Lőrinc, hogy: „Szobám nem a tengerparton van pont, de IV. emeleti, úgyhogy »az egész Quarnero« látszik az ablakból.”¹⁷ Amit viszont gyakran emlegetett, az a szobája előtti erkély, ott szokott üldögeálni, pihenni, levelet írni vagy olvasni: „Ebéd előtt kiültem az erkélyemre, széles, oszlopos, csempepadlós, sárga erkélyemre [...] A nap úgy süt, hogy a tinta, amivel írok, egészen forró, és a papír éget.”¹⁸ Ám az erkély is csak a tengerre nyíló kilátás miatt volt fontos számára, az eléje táruló látványt többször is megörököltette, mint például a feleségének írt levélben: „...a nagy nyitott erkélyen írok most is, ahonnan – a IV. emeletről – óriási félkörben az egész Quarnerót állandóan láthatom. A kilátásnak, ha mint most, ülök, 1/20 része villatető és zöld fa, a többi 19/20 rész ragyogó kék ég és tenger és nap.”¹⁹ Korzáti Erzsébetnek pedig így lelkendezett: „Milyen óriási, gyönyörű is a tenger! Pedig ez nem is a tenger, csak egy öböl!”²⁰ Továbbá: „Mint látod, nagyon tetszik a tenger s ez az egész roppant kék kilátás az erkélyemről. [...] Tegnap esett egész nap, elromlott a szép látvány, de talán jó is volt ez, mert ma egész frissen hat megint. Oly szép, hogy émelítő volna állandóan.”²¹ Ezekre az érzelmi hullmázásokra tréfásan reagált Korzáti Erzsébet: „Szinte tengerszagot éreztem, mikor a leveled olvastam. Mindenesetre a papírt úgy néztem, mintha valami külön adriai nap sütötte volna. Sőt, e mellett a papír mellett, amire én írok, mintha a tied le is lenne egy kissé barnulva.”²² Nem volt kevésbé lelkes a költő a tenger éjjeli látványának leírásakor sem: „Éjjel is kinéztem az erkélyről a tengerre. Akkor is ragyogott az élő, fekete massa, sütött a hold, az égen a csillagok, a flumei parton a lámpák hunyorogtak, pont úgy, ahogy a moziban vagy a versekben.”²³ Ezekből az idézett példákban is láthatjuk, hogy valójában a tenger az, amely igazán mély benyomást tett rá, és ezt az élményt őrizte meg lelke mélyén, míg a város szépségét nem részletezi leveleiben: „Abbázia nagyon-nagyon szép.”²⁴

14 Amir MUZUR, *Opatija – Abbazia: Itinerari za istraživače i radoznale*, Adamich, Rijeka, 2001, 19.

15 Az emléktáblát a Szabó Lőrinc Alapítvány, a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye, a Zág-rábi Egyetem Hungarológiai Tanszéke és Abbázia Idegenforgalmi Közössége állította 2004. szept. 24-én.

16 MUZUR, *i. m.*, 18–19.

17 *Harminchat év, i. m.*, 442–443.

18 *Huszonöt év, i. m.*, 278.

19 *Harminchat év, i. m.*, 452.

20 *Huszonöt év, i. m.*, 279.

21 *Huszonöt év, i. m.*, 282.

22 *Huszonöt év, i. m.*, 467.

23 *Huszonöt év, i. m.*, 280.

24 *Huszonöt év, i. m.*, 282.

Szabó Lőrinc elsősorban pihenni jött Abbáziába. Az időjárás kedvezett neki: első három nap ragyogó, napsütéses idő volt, mint Budapesten a nyár kellős közepén. Amíg az erkélyen levelet írt, a papír és a tinta szinte felforrósodott a naptól. Csak a negyedik napon esett az eső. „Rendes, napos időben itt napközben júliusi meleg van, az este hűvös. Most délben elállt az eső, de továbbra is borús az ég.”²⁵ Az eső is mint ha csak azért esett volna, hogy ellenpontozza a kivételesen szép, a pihenésre ideális időt. Többször is megjegyezte, hogy sokat pihen: „Nem mozdulok, csak lustálkodom, eszem, iszom, alszom. [...] Türelemmel viselem a jötevő unatkozás gyötrelmét.”²⁶ Feleségének is többször említette, hogy sokat pihen. Ennek egyik formája a fürdés volt, ezt is rendszeresen följegyzete leveleiben. Korzáti Erzsébetnek írt negyedik, utolsó levelében összegezte, hogy négyszer volt fürödni és, hogy jól leburnult. Ha a pihenésről írt, mindig hozzáfűzte, hogy jókat eszik, dicsérte az étterem ételkínálatát, habár az első napokban nem élvezhette igazán gyomorbántalmai okán, melyet a rendszerelen étkezéssel és a munkahelyi túlterheltséggel magyarázott. „Nagyon szeretnék rendbejönni, megerősödni, annyi testi és szellemi teher van rajtam, hogy állandó »végvészelyben« érzem magamat Pesten.”²⁷ Ami a szórakozást illeti, gyakran írt arról, hogy nem megy sehova sem, mert részben nincs kedve, részben nincs pénze. Feleségének írva bevallotta, hogy egyszer majdnem elment szórakozni: „Az igazgató bujtogatására fel is vettem a fekete ruhámat, hogy vacsora után átmenjek a Majestic Quarneróba, ahol ún. szüreti ünnepélyt rendeztek, de ezzel aztán eleget is tettem szórakozási vágyamnak.”²⁸ Már ennek az elmulasztott szórakozásnak kapcsán is megállapíthatjuk, hogy Abbázia az utószezonban is gondoskodott vendégeinek szórakoztatásáról. A költő ugyan ideutazása közben a vonaton nem találkozott magyarokkal, mégis, beszámolt arról, hogy a városban akkor is voltak magyar vendégek: „A fürdőből most tér vissza szállására a tömeg. Nem is tömeg már, nincsenek igazán sokan. A nők mind pizsamában, gyűlöletes arroganciával. Nagyon sok a magyar szó.”²⁹ Egyetlen ismerőst említett név szerint, Szántó Rudolf (1900–1943) publicistát és kritikust, *Az Est* munkatársát, aki átutazóban volt Abbáziában. Az ő telefonhívását várta. Később azonban nem beszélt róla, így nem tudjuk meg, sikerült-e találkoznia kollégájával. A napok teltek-múltak. A várostól balra, Fiume irányában horgonyzott egy angol hadihajó, azt is meglátogatta. Erről a kirándulásról beszámolt mind feleségének, mind Korzáti Erzsébetnek: „Van itt még angol hadihajó vendégségben; a nagy dreadnoughtot, mint mindenki, én is meglátogattam. Igen szép, szolid dolog, nagyon biztonságos érzés rajta ülni.”³⁰ illetve: „Az angolok még itt vannak, egy nagy dreadnought és három kisebb csatahajó van összesen, a földközi-tengeri flotta tisztjei és legénysége nyaralgat így különböző kikötőkben vendégeszkedve. Szombaton du. meg lehet látogatni őket, én is megnézem. Akik látták, el vannak ragadtatva a

25 *Harminchat év, i. m.*, 444.

26 *Huszonöt év, i. m.*, 279.

27 *Huszonöt év, i. m.*, 283.

28 *Harminchat év, i. m.*, 443.

29 *Huszonöt év, i. m.*, 280.

30 *Harminchat év, i. m.*, 452.

szépségétől, tisztaságától, félelmes célszerűségétől, acél- és rézragyogásától. »Olyan az egész óriás hajó, mint egy tökéletes műszer...«³¹ Nyilván nem csak a turista kíváncsisága okozta látogatás volt ez, hiszen tudjuk, hogy a költőt rendkívüli módon érdekelték a technika csodái. Már kisgyermek korában nagy élményt jelentett számára az első vonatozás apja mellett, amit a *Tücsökzene* ciklus *Mozdonyon* és *Apám a gépen* című verse illusztrál, de ilyen a kilenc részből álló, svájci repülőutazást megörökítő *Reggeltől estig* is.³² A torpedórombolóra tett kiránduláson kívül kétszer volt Fiumében. Korzáti Erzsébetnek írta szeptember 18-án, hogy délután áthajózik oda. Erről az útról feleségének is beszámolt, elsősorban a külföldi, főleg a Távol-Keletről érkező termékek kedvező áráról. 22-én ismét jelentkezett neki Fiuméből, de csak röviden, mert ez alkalommal busszal utazott, és az már indulófélben volt. Az első, a hajóút az érdekes számunkra. Erről az utazásról beszámolva írta Korzáti Erzsébetnek, hogy ez idő alatt eszébe jutott minden eddigi hajózása. Eddig bizonyíthatóan négy tengeri utazást tett, de valószínűleg épp ez az említett, Abbáziából Fiuméba tett hajóút lehetett a *Tengeren* című vers közvetlen kiváltó oka. A verset átmásolta és mellékelte a szeptember 21-én Korzáti Erzsébetnek küldött levélhez. A fiumei kirándulások mellett más utazások is érdekelték. Az utazási irodák kínálatában legjobban a háromnapos velencei és az egynapos Arbe szigeti kirándulás vonzotta, ahova legszívesebben kedvesével ment volna el, de mindez csak a költő vágyakozása maradt. Találkozása munkatársaival, akik átutazóban Ragusa felé felkeresték, ugyancsak fölkellették benne a vágyat, hogy oda is elutazzon kedvesével: „Csakugyan, arrafelé tendálok gondolatban, a dalmát szigetek felé, Ragusa felé a jövő nyár elejére... Az még délebbre van 500 kilométerrel, és ott »vadon« láthatod majd azt a sok pálmát, kakuszt, ciprust és egyebet, ami itt Abbáziában is van, de még egy kicsit kertszerűen hat...”³³ A növényvilág jellemzői az 1932-ben tett dalmáciai utazása után már ismertek voltak számára. Áhított utazása Korzáti Erzsébettel azonban nem valósult meg.

Nyaralása egyben munkajellegű is volt. „Fiumében felkerestem egy Gino Sirola³⁴

31 *Huszonöt év, i. m.*, 283.

32 SZABÓ, *Vers és valóság, i. m.*, 114–115.

33 *Huszonöt év, i. m.*, 282.

34 Gino Sirola (1885–1946), fiumei születésű olasz, aki Fiume Olaszországhoz csatolásáért harcolt az Osztrák–Magyar Monarchia idején, majd az I. és II. világháború végén. Az *Accordi magiari* – Magyar akkordok – (Casa editrice Parnaso, Trieste, 1928) c. kötet szerkesztője, melyben a saját fordításában jelentette meg a magyar irodalom legszebb verseit Petőfiől Adyn keresztül Babitsig. A következő, általa szerkesztett kötet, az *Amore e dolore di terra magiara* – A magyar föld szeretete és fájdalma – (»La Nuova Italia« Editrice, Firenze 1932) a XX. század első felében élő és alkotó tizenkilenc kiemelkedő magyar költő verseit tartalmazza. A verseket maga Sirola fordította, az előszót pedig Babits Mihály írta. Szabó Lőrinc a következő két verssel szerepelt a kötetben: *Szénás-szekér* (Un carro di fieno è passato per la città), továbbá a *Negyedóra Isten és a Hivatal közt* (Quarto d'ora tra Dio e l'uffizio). A Termini nevű folyóirat olasz–magyar számának megjelenése (Fascicolo straordinario, Numeri 53–61, Fiume, 1941, Anno VI) ugyancsak Sirola fordítói-szerkesztői munkájának köszönhető. Ez utóbbihoz Tóth László (Ladislao Tóth, 1895–1958) írt előszót, aki 1925–1930-ig a római Magyar Intézetben volt kutató, a Termini olasz–magyar számának megjelenése idején, 1940-től 1942-ig a kolozsvári egyetemen oktatott. Szabó Lőrinc két, a *Kortársak* (Coetanei) és a *Lóci elalszik* (Renzo si addormenta) c. verse jelent meg az összeállításban. Költészetének hosszabb bemutatására dr. Kozocsa Sándor a Magyar Nemzeti Múzeum akkori könyvtárosa vállalkozott.

nevű urat (50-es öregúr, az Instituto Technico, vagyis kereskedelmi főiskola tanára³⁵), aki néhány versemet olaszra fordította.”³⁶ – tudatta levelében Korzáti Erzsébettel.³⁷ Nem tudjuk, sikerült-e a találkozása fordítójával, a Volkmann utcában Szabó Lőrinc műemlékkönyvtárában azonban megtalálható a költő verseit tartalmazó antológia.³⁸

A pihenéssel egyidejűleg olvasgatott és dolgozott is. Az olvasásra magával hozott könyvek között volt kedves Buddha-könyve, amelyre a *Vers és valóság*ban is utal: „Magyarban okos kis tankönyvnek láttam Schmidt József buddhizmusról írt könyvét”.³⁹ Több levélben is beszámolt arról, hogy az olvasás mellett készített a rádió számára egy szöveget, szeptember 18-án Korzáti Erzsébetnek megírta, hogy be is fejezte. Feleségének is erről számolt be szeptember 20-án kelt levelében, melyből még egy érdekes mozzanatot is megtudunk, azt, hogy a szálloda igazgatójának olasz írógépén gépelte le. Erről a cikkről azonban azon kívül, hogy 1934. október 7-én lesz műsoron, nem sikerült többet kideríteni. Valószínű, hogy az említett írás csak november 4-én reggel 7.45 és 8.20 között hangzott el.⁴⁰ Szabó Lőrinc naponta átnézte a szállodában található sajtót, a *Prager Presse* vasárnapi számát elküldte feleségének is, és mint írja: „A *Mg*-ot mindig megveszem.”⁴¹ Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy az ottani szállodák gondoskodtak arról, hogy vendégeik számára biztosítsák a fontosabb otthoni újságokat. Egészen bizonyos, hogy a magyarországi újságok közül Abbáziában jelen volt a *Magyarország* és a *Pesti Napló*.

Mint említettem, a *Tengeren* című vers egy fiumei kirándulást követően keletkezhetett. Feleségének szeptember 24-i levelében arról számolt be, hogy két verset is írt (nem közölte a címüket, és nem is küldte el őket), s hogy az egyiket a *Pesti Naplónak* postázta (a Korzáti Erzsébetnek írt levélből tudjuk, hogy a verset ihlető hajóját szeptember 18-ra esett, és 21-i levelében már küldte is neki a költeményt). A másikat pedig a *Válasz* című folyóiratnak szánta. Még azt is hozzáfűzte: nem hiszi, hogy a vers időben megérkezett, így kétséges a megjelenése a vasárnapi számban, ahol a költőnek gyakran jelentek meg versei. A levelet délelőtt írta, és mielőtt még a délutáni postával elküldte volna utóiratban hozzátette: „Láttam a vasárnapi *P. N.-t*, érdekes, hogy odaért a vers!”⁴² Nem éreztelen nyomon követni a vers útját. Szeptember 18-án ihlette egy hajózás, legkésőbb 21-re elkészült és ekkor már útban volt

35 Az Instituto tecnico „Leonardo da Vinci” kereskedelmi főiskola igazgatója

36 A költő két, a *Szénásszekér* (Un carro di fieno è passato per la città), továbbá a *Negyedóra Isten és a Hivatal közt* (Quarto d'ora tra Dio e l'uffizio) c. verséről van szó.

37 Huszonöt év, i. m., 282.

38 Szabó Lőrinc könyvtára, i. m., 317. „[3874] SIROLA, Gino: *Amore e dolore di terre magiara*, (Pref.: BABITS, [Mihály] Michele.) Firenze, 1932, La Nuova Italia. 149 p. [Ajánlás az előzéklapon: »Szabó Lőrincz-nek mély tisztelettel Gino Sirola Fiume, 1932 dec. 2. » / Felvágatlan. – 012070059]”

39 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 85.

40 Halló: Rádió, Film, Művészet, szerk.: Forró Pál, I. évf. 5. A nov. 4-i szám *Mit fogunk hallani?* c. rovatából megtudjuk, hogy aznap, vasárnap reggel 7.45 és 8.20 között Szabó Lőrinc *Jó költő, rossz költő* címmel tartott előadást.

41 *Harminchat év*, i. m., 444.

42 *Harminchat év*, i. m., 453.

Budapest felé, 1934. szeptember 23-án megjelent a *Pesti Napló*ban,⁴³ és ez az újság 24-én már Abbáziában volt. Egy szűk hét alatt, keddtől a következő hétfőig Abbáziában keletkezett egy költemény, megjelent Budapesten egy újságban, és ugyanabban a magyar újságban Abbáziában is el lehetett olvasni. E tényt mindenképpen érdekes kultúrtörténeti adatként jegyezhetjük meg.

Korzáti Erzsébetnek szeptember 25-én írt levelében megismételte a feleségének már elújságolt hírt, hogy a *Tengeren* című verse megjelent a vasárnapi *Pesti Napló*ban, majd folytatta, hogy írt még egy verset, és annak a másolatát ezúttal is mellékelte a levélben. A költemény címe *Ősz az Adrián*. Feleségének is említette, hogy írt még egy verset, de a címét nem mondta meg, csak azt, hogy a *Válasz* folyóiratban szeretné megjelentetni. Ez a folyóirat 1934 májusában indult, és 1934 októberében valóban megjelent benne Szabó Lőrinc *A kurtizán prédikációja* című költeménye.⁴⁴ Ha figyelembe vesszük milyen folyóirat a *Válasz*, arra a következtetésre juthatunk, hogy a költő a verset eredetileg is ebben a folyóiratban akarta megjelentetni. *A kurtizán prédikációja* című buddhista témájú vers jobban illett a komoly szellemi színvonalat képviselő folyóiratba. Ennek alapján okkal föltételezhetjük, hogy az *Ősz az Adrián* című költeményt a költő a szeptember 24-én délelőtt feleségének írt levél után, tehát még aznap délután vagy este írhatta, ugyanis a szeptember 25-én délelőtt Korzáti Erzsébetnek írt levélben már benne lapult a másolata, egy másikban esetleg a *Pesti Napló* szerkesztőségének szánt példány. Az is lehet, hogy magával vitte, és hazatérte után adta le közlésre. Minden esetre az *Ősz az Adrián* a következő vasárnap, vagyis 1934. szeptember 30-án megjelent a *Pesti Napló*ban.⁴⁵ Már utaltam arra, hogy Szabó Lőrinc élete vége felé magyarázatokat fűzött verseihez azok jobb megértése végett. A *Tengeren* című versről szólva, valószínűleg nem jól emlékezve az utazás idejére, összetévesztette az abbáziai nyaralást azzal az utazással, amelyre 1937-ben indult a fiával, Lócival. A diktálás közben visszaemlékezett, és valószínűbbnek tartotta, hogy az egy magányos abbáziai kirándulás élményéről szól. Ugyancsak tévesen mondta tollba a vers kapcsán a következőket: „A vers nyárutói hangulat, és strandolást ír le vezekelési ösztönöknek és forró nyári vágynak az emlegetésével.”⁴⁶ Kabdebó Lóránt a költő versértelmező magyarázatait kiegészítve azt állította, hogy az *Ősz az Adrián* című vers kimaradt Szabó Lőrinc emlékezései közül.⁴⁷ Ha a költő fent idézett visszaemlékezését összehasonlítjuk az említett két verssel, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy azt nem a *Tengeren*, hanem épp az *Ősz az Adrián* című költeményre lehet vonatkoztatni, illetőleg hogy az *Ősz az Adrián* címűről mondtak a *Tengeren* című vershez fűzött emlékezésbe kerülhettek.

A *kurtizán prédikációja* kapcsán meg kell említeni egy igen érdekes adatot. Szabó Lőrinc több ízben is megírta feleségének és Korzáti Erzsébetnek is, hogy nem akadt ott ismerősökre, és szórakozni sem ment sehova. Évek múltán a verseihez

43 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 402.

44 Uo.

45 Uo.

46 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 81.

47 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 405.

kapcsolódó visszaemlékezései közben a *Tengeren* című versénél megemlíttette az angol hadihajón tett kirándulást és eddig ismeretlen adattal is kibővítette: „Ekkor ismerkedtem meg hotelemben B. Magda nevű barátnőmmel, aki most Londonban él, és okosan és közepesen ragaszkodik – gondolom én – hozzám.”⁴⁸ Valamivel később épp *A kurtizán prédikációja* kommentárjában a verssel kapcsolatban megjegyezte: „Az akkor megismert, de nálam hamarabb hazautazott B. Magdának küldtem el.”⁴⁹ Kabdebó Lóránt a már említett kiegészítésekben felfedi, hogy B. Magda tulajdonképpen Bender Magda, Londonban élt és levelezett Szabó Lőrincel még a háború után is, sőt angol költők versesköteteit is megküldte a költőnek.⁵⁰ Azt, hogy kettejük kapcsolata több lehetett barátságnál, amellet, hogy ezt az ismeretséget elhallgatta felesége⁵¹ és Korzáti Erzsébet előtt is, a *Tücsökzene* 337. számú verse, a *Nincsenek* is alátámasztja. Ebben a versben több barátja és ismerőse között Bender Magda alakja domináns szerepet kapott.⁵²

Az Abbáziában töltött napok nemcsak pihenést jelentettek a költő számára. A tenger élményével társulva hozzájárultak ahhoz, hogy más, bölcséleti kérdésekkel is foglalkozzon. *A kurtizán prédikációja* mellett erre utal a *Tücsökzene* másik, abbáziai nyaralás emlékét idéző verse, a *Ketten a strandon*, amelyben ugyancsak a tenger élménye tör felszínre a költő tudatosan vagy öntudatlanul elraktározott emlékei közül, de egészen más gondolatok – a darwinizmus kapcsán.

Érdemes közelebbről is megvizsgálni Szabó Lőrinc abbáziai utolsó levelének búcsúzkodó hangulatát, amely, mint írja, már két napja tart, valójában azonban már a megérkezést követő napon megjelent. Tudjuk, hogy a költő állandó pénzgonddal küszködött, és ez valószínűleg a legboldogabb perceit is megkeserítette. Ékesen igazolják ezt a következő, érkezésének másnapján papírra vetett gondolatok is: „Nincs ennek az egésznek semmi haszna. De szép és tiszta, és pihentet. Hogy szokott szörnyűségeimet most se felejtsem ki: azt mondhatnám, hogy legjobb volna tíz napig itt lenni és a hazautazás éjszakáján agyonlőni magamat.”⁵³ Ilyen gondolatokról tanúskodik a *Szerelem és féltékenység az utazásban* című cikke, amely a *Pesti Naplóban* jelent meg 1927. január 9-én. Az írás a meglátogatott vidék és az utazó – Szabó Lőrincre oly sajátos – viszonyával foglalkozik az elutazás előtt: „Leghelyesebb volna, ha elsüllyedne és megsemmisülne minden táj, ahol nagyon jól éreztük magunkat, s ahonnan a visszatérés reménye nélkül kellett távoznunk. [...] az utazók

48 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 81.

49 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 85.

50 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 405.

51 Felesége később mégiscsak tudott a költő és Bender Magda ismeretségéről, még ha az abbáziai nyaralás részleteiről talán nem is. Ezt bizonyítja Bender Magda 1957. dec. 16-án Londonban keltezett, a PIM-ben lévő és Kabdebó Lóránt által azonosított levele, amelyben Bender Magda a költő halálhírére reagál Szabó Lőrincnek: „Nagyon köszönöm megrendítő leveledet. Sokszor nagyon nehéznek érzem már, hogy el kell viselnünk minden sorscsapást. Tudtam, hogy 1954 óta beteg volt. Mégis, amikor október 11-én megkaptam az értesítést, rendkívül lesújtott. A közönyös és fölényes angol »landlady«, akinél lakom, háromszor is feljött megnyugtatni.”

52 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 264.

53 *Huszonöt év*, i. m., 280.

és nyaralók proletariátusa és középosztálya, amelyhez annyi igazi művész tartozik, és azok a lelkes lelkek, akiket pénz vagy foglalkozás megakadályoz a független csatangolásban, s akik tájban, hegyben, tengerben mégiscsak az isten szerelmei, kimondhatatlanul féltékenyek tudnak lenni mindarra, amit láttak és megszerettek. S annál véresebben megszenvedik a búcsút, az elválást, minél jobban tudták élvezni szerelmesüket.”⁵⁴ Két nappal az utolsó levél írása után, 1934. szeptember 27-én, csütörtök reggel indult haza. Az ott töltött tíz nap alatt valamennyire kipihente magát: „...feltétlenül erősödtem testben és idegben; és marad a szép idő és táj emléke, ami nekem máskor is oly fontos volt.”⁵⁵

Az abbáziai nyaralás emlékét versek is megőrizték: három vers, amelyek közül kettőről elmondhatjuk, hogy közvetlenül a tenger-élmény ihletette őket, habár keletkezésükben közrejátszhattak más, korábban szerzett benyomások is, és amelyek a tenger és a nap örök szépségét és erejét hirdetik. Rajtuk kívül még két másik, tíz év után keletkezett költemény is, amelyek nemcsak az abbáziai nyaralásról tanúskodnak, hanem a bennük is lappangó vagy éppen tetten érhető régi impressziókról is.

A költőt gyermekkorától foglalkoztatta a tenger, sok magyar költőhöz és íróhoz hasonlóan, ő is megörökítette a „nagy kékség”, a tenger megpillantásának élményét, először a *Trieszt előtt* című, 1933-ban írt versében. Az abbáziai nyaralás olyan nyugodt időszak volt, amikor az ihlet perceiben a múzsa meglátogathatta a tenger hullámai ringatta hajón utazó vagy a parton fekvő költőt. Ez lehet az oka annak, hogy csak ekkor születtek az első igazi, közvetlenül a tenger ihlette versek, a *Tengeren* és az *Ősz az Adrián*.

A *Tengeren* című költemény hat versszakból áll.

Visz a hajó, ringat a tenger,
elnyúlok a fedélzeten.
Ez a kékség, amiben úszunk,
tán a mennyország idelenn,

ez a kékség, amiben úszunk,
eget és földet összefog
és lent a hullámzó magasság,
fent a szárnyrakelt víz suhog.

S ebben a tükrös ragyogásban,
csobogó ég és víz között,
elszáll az emberi sötétség,
amely idáig üldözött:

54 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 153.

55 *Huszonöt év*, i. m., 284.

könnyű vagyok s a könnyű lélek
könnyűnek érzi a jövőt,
minden gyötrelmét elfelejti
a megváltó szépség előtt.

Visz a hajó, ringat a hullám,
a gép morajlik csendesen,
ez a kékség, amiben úszunk,
tán a mennyország ideleenn.

Lent az ég ragyog, fent a tenger, –
ez a nagy fény meggyógyított;
most megint örülök, hogy élek,
hogy élek és ember vagyok.

Első harmadában a hajó fedélzetén utazó ember csak a tenger és az ég kékségét észleli. A magyar költészetben gyakran találkozunk e benyomás versbe emelésével. Szabó Lőrinc is több ízben említi ezt a képet. Abbáziában, szobájának erkélyén ülve is leírja. A költői megfogalmazásban a kék szín összekapcsolja a tengert és az eget, a kettő egybefolyik, majd helyet cserél, a kékség azonban nem válik egyhangúvá: a messzi, mozdulatlan ég tengerként hullámozni kezd, a víz az eget visszatükrözve a magasba lendül, ezzel dinamikussá válik a kép. A két felület váltakozva visszatükrözi egymás tükörképét, a kékségbe belevegyül a napfény ragyogása, és ezt a ragyogást is megsokszorozza a tükrözés és tükröződés. Ezt a hatást csak tükörsima felület biztosíthatja, s a tenger felületének nagyságát figyelembe véve ez adott is, mindamellett, hogy a víz mozog is, mert „suhog” és „csobog”. Ezt a csodálatos állapotot a mennyországgként is meg lehetne élni, amint azt már az első versszak bátortalanul sugallja. A harmadik versszak utolsó két sorában a fenyegető emberi sötétség már csak megszűnése pillanatában jelenik meg, a negyedik versszak első két sora pedig lelkiállapotot ábrázol: az ember felszabadulását a sötétség nyomasztó hatása alól a könnyű szó háromszoros ismétlése hangsúlyozza. Szerkezetét tekintve ez a vers csúcsa. A következő sorok, a megváltó szépség előtti tisztelgés már ereszkedő hangulatúak. A vers kezdő szakaszát ismétli meg az ötödik versszak. Csak annyiban – a harmadik sorban – különbözik, amennyi szükséges ahhoz, hogy visszavezessen bennünket a valósághoz a hajó motorjának morajlása által. A második versszakban megjelenő ég és a tenger egybefolyó, mosó, tisztító kéksége itt már a helyére került – ott a felfordult természet a zaklatott lelkiállapotot tükrözte – most viszont, a gyógyultság állapotában helyreállt a természet rendje is: az ég lent, a víz fönt, az emberi sötétség távol, a megkönnyebbülés közel van. Az utolsó néhány sor a visszatérő életörömmel ad hangot. Noha a vers kiváltó oka a fiumei hajóút lehetett, hisz ezt igazolja a költemény kezdő képe is, mégis arra kell következtetnünk, hogy az indító kép után a verset a napok óta felhalmozódó tenger-élmény határozza meg. A hajón utazó költő az emberek sokaságában nyilvánvalóan nem élhetett át olyan

intim hangulatot, amely a leírást ilyen irányba terelhetette volna. A *Tengeren* című vers valóságos élményforrásának az előző napok alaphelyzete lehetett, amelyet pár nap múlva az *Ősz az Adrián* című versében is leírt. Mindkét versben ott lappanganak a fürdés és napozás órái, amikor átengedi testét és lelkét a víz, a napfény jótékony hatásának. Az *Ősz az Adrián* kizárólag ezt az élményt rögzíti.

Félig vízben, félig a parton
fekszem az őszi ég alatt;
egyszerre ringat és melenget
a tenger és a déli nap:

szikrázó ujjai becéznek,
gyúrnak, gyötörnek édesen,
húnyt szemmel és borzongva tűröm,
hogyan paráználkodnak velem.

Húnyt szemmel és borzongva tűröm
a nap s a tenger csókjait
s testem gyönyörűsége némán
könyörög és imádkozik:

Ragyogj át, napfény, moss ki, tenger,
ragyogj át, mint az üveget,
bent moss ki, mélyen, ahol annyi
fáradt sötétség didereg;

ragyogj át, fény, öblíts ki, hullám,
hogyan meggyógyuljak odabenn,
világítsatok át egészen,
hogyan lelkem új és friss legyen;

ősz van, – fűtsetek át sietve,
jóságos, erős sugarak,
hadd vigyem magammal a télbe
e tiszta, kései nyarat!

A vers ugyancsak hat versszakból áll. Az elsőben a konkrét szituáció jelenik meg: a tenger partján fekvő ember és a verset uraló két természeti elem: a víz és a nap. A második és harmadik versszakban a vers erotikus hangulattal telítődik, a megismerés nap ujjai, a napsugarak említése által. Ezt a hangulatot még inkább fokozza az ugyancsak megismerés tenger bekapcsolása. Szabó Lőrinc más verseiben is gyakori az a jelenség, amikor a víz mozgása erotikus gondolatartalmakat juttat kifejezésre. Az élmény intenzitása a harmadik versszak végéig növekszik.

Hasonlóan mint a *Tengeren* című költeményben, itt is a harmadik versszak után következik a vers tetőpontja, innenől kezdve szimmetrikusan haladunk a nyugvópont felé. A negyedik versszaktól a napfény és a víz eredeti, tisztító ereje veszi át a szerepet, amihez majd az ötödik versszakban a gyógyító hatás párosul. Az utolsó strofa összefoglaló jellegű. Búcsú az ősz által jelképezett kései nyaralástól, amikor a költő megnyugodva, feltöltekezve, megerősödve indul vissza a télbe, a budapesti hétköznapi világába. A két vers alapélménye a tenger közvetlen közelsége.

Ezt támasztja alá a versforma is. Mindkét vers hat négysoros versszakból áll. A sorok rímelése: xaxa. A verssorok a tenger hullámmását hangozzák vissza. Az első és a harmadik sor kilenc szótagból, a második és a negyedik nyolc szótagból áll: „Visz a hajó, ringat a tenger, / elnyúlok a fedélzetén. / Ez a kékség, amiben úszunk, / Tán a mennyország idelenn...” Az első és a harmadik, tehát a hosszabb sorokban a hullámok part felé áramlásának, a második és a negyedik, tehát a rövidebb sorokban a hullámok visszahúzódásának ritmusát ismerhetjük föl. Az első és harmadik sor harmadik verslába általában daktilus, de ha nem is az, a szóhangsúly következtében kaphat olyan jelleget. Mivel a sorban az utolsó előtti, ereszkedő voltában a hullámok erejének csitulását érzékelteti. Az erre következő utolsó versláb, amely mindig spondeus, pedig a hullám utolsó lökését, azt, amikor a víz a parthoz csapódik. Az erre következő sor, vagyis a második és a negyedik azzal, hogy egy szótaggal rövidebb, a hullámok visszahúzódását fejezi ki. Ezeket a sorokat (a másodikat és negyediket) két módon is magyarázhatjuk. Állhatnak négy verslábból, ahol az első három általában nem meghatározó, míg az utolsó minden esetben pyrrichius, de ha feltételezzük, hogy az első három szótagú, a középső kettő rendszerint spondeus, akkor a harmadik, vagyis az utolsó versláb általában ugyancsak daktilus. Ha daktilusról van szó, abban az esetben ereszkedő verslábról beszélhetünk, ha viszont pyrrichiusról, akkor inkább kiegyenlített a verssor hangsúlya, ami ismételten a víz mozgásának elcsendesedését illusztrálja a következő hullám indulása előtt.

A *Tengeren* és *Ősz az Adrián* című versekben a természet harmóniája még tökéletes, a versek hangulatában érezzük a nyugalmat, ritmusukban felismerhetjük, belehallhatjuk a parthoz verődő hullámok megnyugtató csobbanását. Mégis, fölsejlenek már benne azok a gondolatok az emberi létről, amelyek majd későbbi verseit, így a nagy tenger-verset, a *Beszélgetés a tengerrel* címűt jellemzik. De ekkor is megjelenik a tenger, mint az erotikus mondandó kifejezési lehetősége, amelyet már jóval előbb, az 1928-ban a Rajna vizét nézve kigondolt és 1931-ben a *Pesti Napló*-ban előzőleg már megjelent a *Tenger* című versben is megfigyelhettünk.⁵⁶

Az abbáziai üdülést idéző harmadik vers, a *Nincsenek* jóval később keletkezett, mégis nagyon fontos. Egyrészt az itt megismert Bender Magda alakjának megjelenése miatt, másrészt ugyancsak a tenger vízmozgását, ezúttal a dagály és az apály váltakozását figyelhetjük meg benne.

56 *Huszonöt év, i. m.*, 332, 393.

Nincsenek ott. Bárhova fordulok,
 mindenütt üresség: nincsenek ott.
 A kéjes szűz, a repeső szobor
 a tengerparton, aki oly vad, oly
 érdekes volt, amilyen szomorú,
 nem integet szirtjéről. Háború?
 Nem, még az se. Csak nincs. A bölcs nagyúr,
 aki –, s a jó szív, a gondtalanúl
 fecsegő vigasz, s a nyugodt zseni
 a plántái közt, és az isteni
 tragika a deszkáin, s a barát,
 aki úgy kéne: az egész világ
 kiszűrte őket, tájak, műhelyek
 kiejtették, szobák és életek,
 nyomtalanul. Bárhova fordulok,
 ég és föld üres: ők nincsenek ott,
 s ezt meg kell szokni. Lelkek, szellemek?
 Apály sodorja őket. Nincsenek.

A versben a *Tücsökzene* ciklusra jellemző kötöttségek mellett más szerkesztési érdekességet is találunk. A költő a címet képező „Nincsenek” szóval kezdi a verset, de még egy szót hozzáfűzve bővíti a mondatot, ugyanakkor rövidíti, pontosítja a közlendőt: „Nincsenek ott”. A *Vers és valóság*ban meg is magyarázza a címet, mondván, hogy azokról a barátokról és ismerősökről van szó benne, akik „az idő, a halál vagy nagyon megváltozott körülmények miatt nincsenek vagy úgyszólván máris nincsenek”.⁵⁷ Az „ott” magyarázata: „ahol szoktak lenni, ahol lenniök kellene.” A költemény első sorának második fele újra bővíti az előbb leszűkített helyet: „bárhova fordulok”, majd tovább tágítja: „mindenütt üresség”. A térben nem meghatározott „nincsenek” először leszűkíti és meghatározza a helyet: „ott”, majd újra bővíti, szinte a végtelenségig, hogy a második sor végére megint összefoglalja, megismételve a szókapcsolatot: „nincsenek ott.” A vershez fűzött magyarázat kortársakra, művészekre, barátokra, talán példaképekre is utal. Mégis, először a tenger partján álló Bender Magda, az Abbáziában megismert fiatal barátnő alakja bukkan fel emlékezetéből. Mintha Vénusz emelkedne ki a habokból. Talán ezért, talán csak azért, mert ekkor indul az emlékezés folyamata, Bender Magda alakjánál időzik a legtovább, csaknem négy teljes soron át. Csak futólag említi a háborút, ami az oka lehet annak, hogy nincs ott, ahol lennie kellene, de azonnal el is veti, majd újra megismétli a hiány, a nem levés tényét. Az emlékek áramlata dagályhoz hasonlóan közeledik, sodró erejűvé válik. Az alakok egymás utáni felbukkanása mind gyorsabban következik és mind rövidebb ideig tart: „A kéjes szűz, a repeső szobor / a tengerparton, aki oly vad, oly / érdekes volt, amilyen szomorú / nem integet szirtjéről. (...)”

57 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 264.

A bölcs nagyúr, / aki –, s a jó szív, a gondtalanúl / fecsegő vigasz, s a nyugodt zseni / a palántái közt, és az isteni / tragika a deszkáin, s a barát, / aki úgy kéne (...)”

A felsorolás után a költemény visszatér a kiinduló helyzetéhez, visszafelé lépegetve megismétli a vers elején elhangzottakat. Csaknem azonosaknak mondhatjuk ezeket az előre, majd hátrafelé haladva kimondott megállapításokat, de míg a vers elején két sorba sűríti, addig a vers végén négy sorra bővíti a mondanivalót. Bárhova is fordul a vers alanya, a vers elején „mindenütt üresség” van, végül már kozmikus méreteket ölt a kép:

„[...] Bárhova fordulok, / ég és föld üres: ők nincsenek ott”.

Az imént fölsoroltak, ők, „nincsenek ott” – hangzik a ténymegállapítás. Az ebből szükségszerűen levonandó következtetés, hogy „ezt meg kell szokni”. Szinte elcsépeelt közhely ez a megállapítás, amely a mindennapok valóságához vezet vissza bennünket. Előtte azonban még megcsillan a remény. Akik (ha már) nincsenek vagy (ha még) vannak, a „lelkek, szellemek” mégis jelen lehetnek? Jelen lehet-e a lelkük vagy a szellemük? A kérdőjel ennek lehetőségére vagy lehetetlenségére utal-e? Nem tudhatjuk. A víz visszahúzóásával eltávolodnak tőlünk a költő képzeletében megjelent alakok, s velük együtt a válasz lehetősége is. A költő a *Vers és valóságban* a következő magyarázatot fűzte az apályhoz: „Az apály persze távolítja őket tőlünk, akik az időnek még az innenső partján (az életben) állunk.”⁵⁸ Szabó Lőrinc időszemlélete e költeményben is többsíkú. A valóságos, elmúlt idő amúgy is eltávolította a költő jelenétől a felidézett alakokat. A vers írása idején, a felidézett alakok megjelenésével az emlékező ember visszatér a múltba is, de a verset írva egyidejűleg a jelenben, mondhatnánk folyamatos jelenben is ott van, amely idő a vers írása közben is múlik, tehát az alakok ez idő alatt továbbra is folyamatosan távolodnak tőle. A vers végén a ténymegállapító „nincsenek” kijelentéssel ismét a valóságos jelenbe térünk vissza, a vers idejének álláspontjáról ezt egyfajta befejezett jelennek is tekinthetjük.

A *Nincsenek* című versben megjelenő Bender Magda alakjánál érdemes még egy kicsit elidőzni. A *Tengeren* című vers keletkezési körülményeit vizsgálva már utaltam a költő bizonytalanságára. A vershez kapcsolódó visszaemlékezéseiben azonban a Bender Magdával kapcsolatos ismeretséget határozottan az angol hadihajóra tett látogatásával köti egybe. Az Abbáziából feleségének írt 168. és Korzáti Erzsébetnek írt 153. levélben is említi a hadihajót. Ez minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Bender Magdával 1934-ben, abbáziai magányos nyaralása idején ismerkedett meg.

Ugyancsak érdekes megvizsgálni azt is, mily módon jelenik meg a versben a nő alakja. A *Nincsenek* című vers Bender Magdára utaló sorai így hangzanak: „A kéjes szűz, a repeső szobor / a tengerparton, aki oly vad, oly / érdekes volt, amilyen szomorú, / nem integet szirtjéről.” Szabó Lőrinc versre utaló megjegyzései pedig a következőképpen: „A kéjes szűz = egy aránylag fiatal barátnő /.../. Repeső szobor = mert a tengerparti sétányon állva maradt leginkább a szememben, és a ruháját lobogtatta a szél.”⁵⁹ A lányt idéző nem egészen négy sor két különös, jelzős

58 Uo.

59 Uo.

szó szerkezettel kezdődik, amelyben a jelző és jelzett szó között mondhatnánk antagónisztikus ellentétet van. Hogyan kerültek ezek a szavak így egymás mellé? Hogyan lehet ezt az ellentétet mégis feloldani? Erre kínálkozhatna az a magyarázat, amely azt a feltevést lenne hivatott igazolni, hogy a költő műveit, ha meg is érthetjük életének tényei vagy utazásainak eseményei nélkül, azok ismeretében talán sokkal pontosabban tudjuk értelmezni.

Abbázia központjában található a Szent Jakab templom, amely még a város keletkezésének idejéből származik (az akkoriban kialakuló városka a templomhoz tartozó apátságról kapta a nevét). A templom közelében, a part e részén néhány kőszirt emelkedik ki a tengerből. 1934-ben, Szabó Lőrinc abbáziai üdülésének idején, az egyik szirten Hans Rathausky⁶⁰ grazi szobrász »Madonne del Mare« nevű alkotása állt.

A Madonna-szobor állításának tragikus előzményei voltak. Vajon tudott-e erről Szabó Lőrinc? 1891 húsvétja előtt a félsziget fokától nem messze a hullámokban lelte halálát Arthur Kesselstadt. A szobrot azért állíttatta a tragikus sorsot ért fiatalember édesanyja, hogy őrködjön a gróf lelke fölött.⁶¹ A tengerparti sétány e pontján álló Bender Magda képe így vésődhetett a költő emlékezetébe, s így kerülhetett egymás mellé a kéjjel kecsgetető, élettel teli „vad” nőalak és a „szomorú” szűz, a Madonna hét törrel átvert szívű alakja (a Madonna szobor a bibliain túl, az említett esemény kapcsán is jelképszerű). Így kapcsolódhatott egy sokat sejtető értelmezést rejtő szó szerkezetbe a két nőalak. Tulajdonságaik összefonódása nem véletlenszerű, hiszen az ezerarcú Évák sorát folytatják. A „repeső szobor” megfejtése is az előző módon lehetséges. Az élettelen szobor nem integet a szirtről, hiszen annak alapvető tulajdonsága a statikussága. A Madonna-szobor ruhája azonban erősen redőzött. Ezeket a redőket ismerte fel a költő a lány ruháján, és a szél már a valóságos redőket

60 Hans Rathausky (1858–1912) osztrák szobrász.

61 MUZUR, i. m., 19–20.

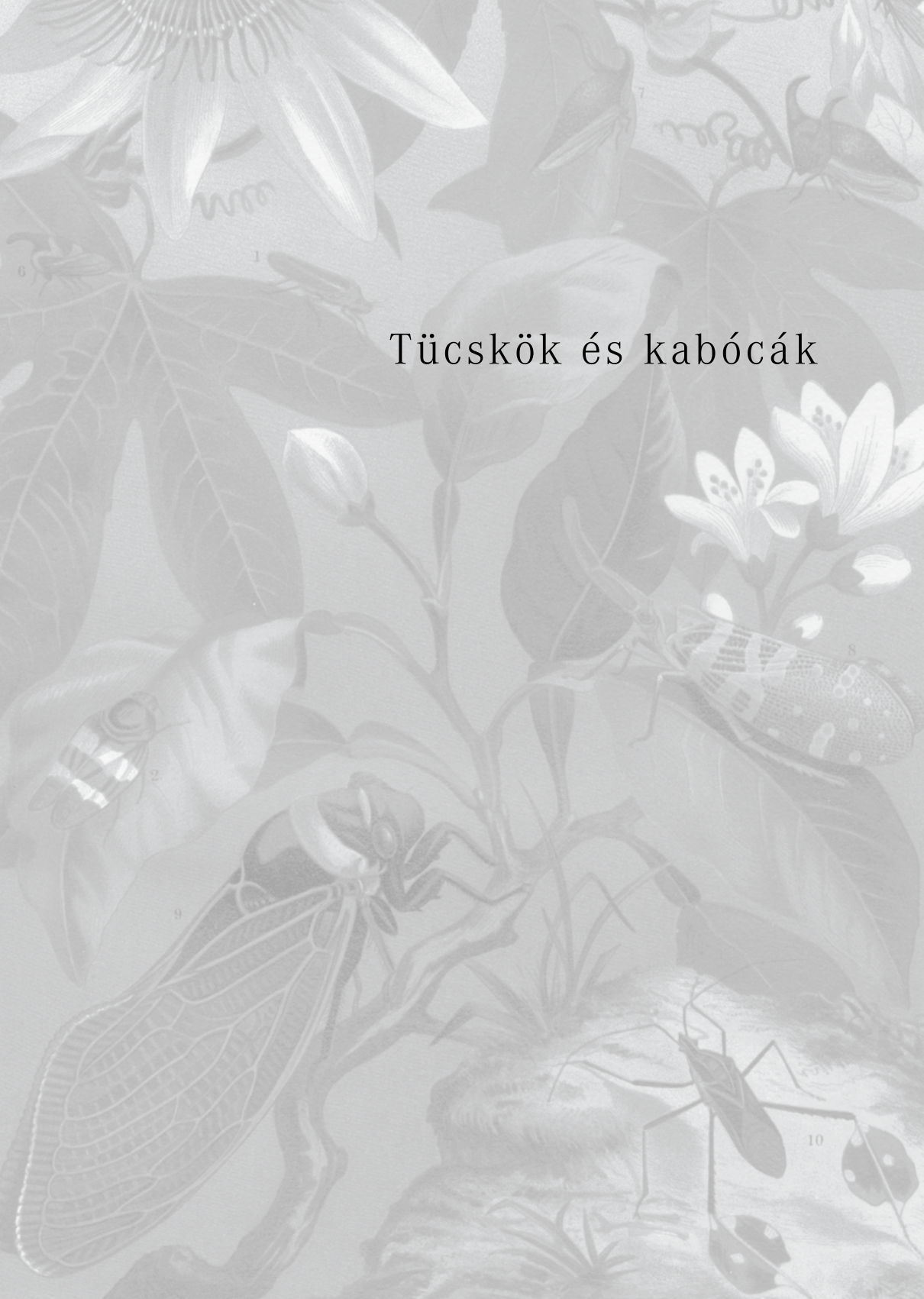
lobogtatta. A mozdulatlanságot, állandóságot jelképező szobor valóban nem integet a szirtőről, míg az élő szobor annál inkább integethetett a szirtfok előtt a tengerparti sétányról.

Állandóságot jelképező szobor. De van-e állandóság? Bender Magda Szabó Lőrincnél előbb utazott el Abbáziából, a költő néhány nappal később. A »Madonne del Mare« szobor 1956-ban vihar következtében ledőlt. Aranyozott másolatát azonban ma is megtalálhatja az arra látogató a Szent Jakab templom bal oldalán. A templomhoz közeli szirten 1956 óta Zvonko Car⁶² horvát szobrász *Lány sirállyal* című alkotása áll, amely azóta Abbázia jelképévé vált. A szobor egy, a tenger felé néző lányt ábrázol, akinek kinyújtott jobb kezére mintha épp az imént szállt volna le egy sirály. Szabó Lőrinc versének ismerői számára – ha készek elfogadni a véletlenek csodálatos egybeesését –, Bender Magda alakját is jelképezheti.

62 Zvonko Car (1913–1982). Munkássága kezdetén vallási témájú szobrokat készített, később a lírai- és expresszív jellegzetességekkel bíró figuratív szobrászat képviselője volt. A tenger melléki embereket realiztikusan ábrázoló szobraival tett szert népszerűsége.

Tücskök és kabócák

Mielőtt részletesebben szemügyre vennénk Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásai során keletkezett verseit, szükségesnek tartok egy kitérőt tenni a tücsök szó használatával kapcsolatban. A költő mind a *Tücsökzene* keletkezésének magyarázásakor, mind a ciklus verseiben megjelenő tücskök esetében a tücskök családjába (Gryllidae) tartozó rovarokra gondolhatott, a verseit ihlető hangok pedig valószínűleg a mezei tücskökéi. A kelet-adriai utazásai idején hallott hangokat ugyancsak a mezei tücskök hangjának tulajdonította, holott maga is észrevette, hogy egyrészt „különös herculesi képességű falakó tücskök dzsesszezték tele a lentebbi, már zöldes tájakat,”¹ másrészt, hogy „Dalmáciában már rengeteg a görögországi, óriási légyhez hasonló, fán lakó tücsök, melynek a ciripelése ötvenszer erősebb és hosszabb lélegzetű, mint az elcsenevészedett közép-európai testvéreié.”² Már az itt idézetekből: a rovaroknak a tücskökétől jóval eltérő nagysága, légyhez hasonló alakjuk és rendkívül intenzív hangjuk is arra enged következtetni, hogy az említett rovarok nem tücskök. Szabó Lőrinc kétszer is járt Arbe szigetén, s első alkalommal határozottan állíthatjuk, hogy magával vitt egy német nyelvű útikönyvet. Ebben épp a sziget parkjának kapcsán olvashatta, hogy ott „kabócák milliói” élnek, de vagy nem olvasta el ezt a részletet, vagy nem figyelt rá kellően, a német név alapján ugyanis világossá válik az, hogy nem tücsökről van szó.³ Menyhért Anna a tücskök mitológiában játszott szerepét vizsgálva tanulmányában Platón Phaidroszát idézi, majd Trencsényi-Waldapfel Imrére hivatkozva megállapítja, hogy „a cicada-kabóca-tücsök a Múzsák egyik szent állata”,⁴ azonban ő is úgy beszél róluk, mintha ugyanazon rovar szinonimáiról lenne szó. A görög mítoszok Apollóról beszélve kabócákat, nem pedig tücsköket említenek, amikor azt mondják, hogy „a napfelkelte után a kabócák is föléléznek, a kis-ázsiai görög gyarmatokon pedig az arany kabóca Apolló, a napisten szimbóluma volt.”⁵ A fentebb említett, Szabó Lőrinc által észrevett három tulajdonság mellett még egy negyedik tényt sem hagyhatunk figyelmen kívül, mégpedig azt, hogy a tücskök

1 *Harminchat év*, i. m., 499.

2 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 246–247.

3 *Dalmatien...*, i. m., 92. A szövegben (helyesen!) a német *die Zikade* (kabóca) szó van a *die Grille* (tücsök) helyett.

4 MENYHÉRT Anna, *Rajzok egy költemény tájairól: Motívum, szerkezet és jelentés Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében = Újraolvasó: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1997, 100.

5 ROBERT GRAVES, *Gréki mitovi*, Beograd, Familet, 2002, 123.

legtöbb fajtája éjjel és nappal is ciripel, míg a kabóca csak nappal. Szabó Lőrinc a kelet-adriai utazása idején hallott lenyűgöző hangot minden említéskor nappal észlelte, ami a görög mitológia magyarázatával is megegyezik. A költő által észrevett jellemző tulajdonságok felsorolása után, továbbá a kabócák hangadásának idejét szem előtt tartva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Szabó Lőrinc nem tücsköket, hanem kabócákat (*Cicadidae*) hallott a Kelet-Adrián utazva.⁶ Ezt a feltételezést igazolja a Szabó Lőrinc Volkman utcai lakásának falán található preparált „tücsök”,⁷ amelyről kiderült, hogy kabóca.⁸

1. aknázó kabóca (*Cixius nervosus*), 2. süveges kabóca (*Dictyophora europaea*)

Vajon miért használja a költő mindkét rovar megnevezésére a tücsök szót? Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy Magyarországon élnek ugyan kabócák, sőt énekes kabócák is, de hangadásuk nem oly intenzív, mint az Adrián, s ezért nem észleljük másként a tücskök hangadásánál. Talán ezzel magyarázhatjuk azt a tényt is, hogy a magyar nyelvben a tücskök ciripelnek, a kabócák muzsikájára azonban nincs megfelelő hangutánzó szó. Ezzel szemben a horvát nyelvben másként adnak hangot a tücskök és másként a kabócák, de mindkét esetben hangutánzó igéről van szó.

A kabóca helyett a tücsök szó használata Szabó Lőrinc és sokunk esetében abból is adódhat, hogy nem ismerjük a két rovar, vagyis nem tudjuk, milyen az egyik és a másik.

A tücskök a szöcskék családjába, az egyenesszárnyúak csoportjába tartozó rovarok. Megnyúlt testük hengeres, fejük gömbölyű, szájszerveik rágók. A hím tücsköknek első pár szárnyukon lévő hangadó szerv van. A módosult erekből alakult, kiemelkedő részek összedörzsölésével adott hangjukat egy rezgésbe jövő felület fokozza.⁹ A kabócák a szipókás rovarok rendjének egyik alrendje. Mindkét szárnypárjuk hártás, nyugalomban tetőszerűen helyezkedik el a potroh felett. A magyar nyelvű enciklopédiákban nem olvashatunk arról, hogy a kabócák adnak-e

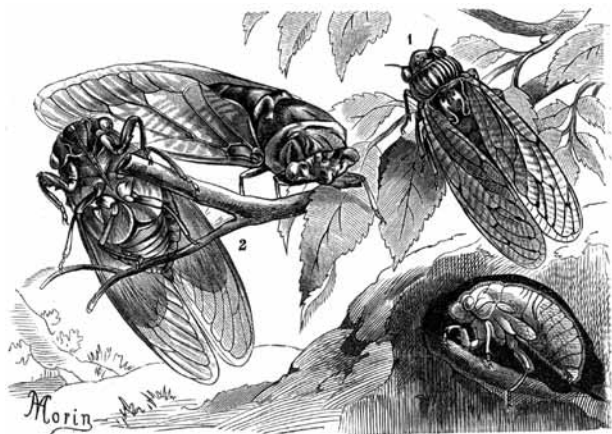
6 A Zágrábi Egyetem Természettudományi Karán Mladen Kučinić zoológus jóvoltából meghallgattam Matijaž GOGALA *Pojači Škržati Slovenije* c. CD-jéről a tücskök és a kabócák hangját. A hangzás erőssége alapján bátran állíthatjuk, hogy a Szabó Lőrinc leírta erőteljes hang csakis a kabócák hangja lehet. A CD kiadója a Prirodoslovni Muzej Slovenije (Szlovénia Természettudományi Múzeuma). A CD Matijaž GOGALA: *Pojači škržati Slovenije* tanulmányához készült, *Proteus*, 60 (9-10): 392-399, 1988.

7 A falon egy üveggel lezárt dobozban két kabóca látható, alattuk egy réztáblán a következő felirattal: „»Dalmácia tücskei« írta Szabó Lőrinc, fogta Szilágyi Bandi.” Ezúton mondom köszönetet Kabdebó Lórántnak, aki ezt az adatot a rendelkezésemre bocsátotta.

8 Lásd: Michael CHINERY, *Collins Guide to the Insects of Britain and Western Europe*, London, Harper Collins Publishers, 1993, 58-59, 88-89.

9 *Magyar Nagylexikon*, XII. köt., *Szp-Ung*, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 2003, 816.

hangot, és ha igen, hogyan.¹⁰ „Zenélni” a kabócák esetében is csak a hímek tudnak. „Hangadó szervük a potrohuk tövében található meg, jobbról és balról egy-egy, az utótorból kinyúló fedőt (*operculum*) figyelhetünk meg, mely alatt egy vékony kitinhártya van kifeszítve. A fedők és a potrohból kiinduló hártya között két erős izom ered, melyek vékony kitinpálca segítségével egy domború dobhártyával vannak összeköttetésben. Az izmok összehúzódása (egy másodpercben 400-500 ízben) alkalmával mindkét dobhártya rezgésbe jön, minek következtében csergő, surrogó zörejek keletkeznek, melyek zenéjét a potrohukban levő, bizonyos tekintetben rezonálókészülékként működő nagy üregek, jelentékenyen megerősítik.”¹¹ Horvát forrásban olvashatjuk, hogy Dalmáciában a legelterjedtebb a közönséges kabóca (*Lyristes plebeius*), azokon a vidékeken, pedig ahol kőrisfa erdők találhatók, gyakori a kőriskabóca vagy mannakabóca (*Cicada orni*).¹² Az említett szakirodalom alapján

1. mannakabóca (*Cicada orni*) 2. nagy kabóca (*Cicada plebeja*) az álcájával

azt feltételezhetjük, hogy Szabó Lőrinc a közönséges kabócák „duhaj dalát” hallotta. A lakásában található „mosztári tücsök” azonban nem a közönséges kabóca, hanem a mannakabóca (*Cicada orni*) azonosítója szerint a leggyakoribb és leghangosabb kabócafajta a Mediterráneum vidékén.¹³

10 Új Magyar Lexikon, 4. köt., K-Me, Bp., Akadémiai, 1962, 6; lásd még: Magyar Larousse: Enciklopédikus szótár II. köt., Paris, Librairie Larousse, 1979, Bp., Akadémiai, 1992, 308-309.

11 Alfred Edmund BREHM, Az állatok világa, 2. alrend: Egyféle szárnyúak, Kabócák vagy cikádák (*Cicadina*), <http://mek.oszk.hu/03400/03408/html/2698.html>, Cvrčak, <http://www.biol.pmf.hr/e-skola/odgovori/odgovor295htm>

12 Enciklopedija leksikografskog zavoda, 1. knjiga, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1966, 744.

13 A kabócát mannakabócaként dr. Tomi Trilar, a Szlovén Természettudományi Múzeum munkatársa azonosította.

Házi tücsök
(*Gryllus domesticus*)

Mivel a tücsök és kabóca jelentése a magyar nyelvhasználatban nem különült el megfelelően, a szavak horvát nyelvre történő fordításával újabb félreértések keletkeztek, melyekhez a hosszú ideig használatban levő szótárak is hozzájárultak. A magyar-szerbhorvát kéziszótár szerint a tücsök szó jelentése horvátul vagy szerbül cvrčak vagy stričak.¹⁴ A horvát egynyelvű szótárak leírása szerint a cvrčak a kabócának felel meg, míg a stričak szó egy növényt jelent.¹⁵ A szerbhorvát-magyar szótárak szerint a cvrčak magyar jelentése tücsök, a zrikavac jelentése pedig tücsök és zöld szöcske¹⁶. Az említett szótárak tehát a kabóca szót nem tartalmazzák. Mindezt talán a szótárkészítők hiányos zoológiai ismeretei eredményezték, de az a tény is hozzájárulhatott, hogy a magyar tücsök szó a szláv cvrčak (ejtsd: cvrcsak) szóra hasonlít, ez viszont, mint most már tudjuk, kabócát jelent. Ez a nyilvánvaló tévedés még bonyolultabbá tette a fordítási megoldásokat. Ezzel magyarázható az is, hogy sem Szabó Lőrinc néhány versének első horvát fordítója, továbbá sem a horvát, sem pedig a szerb nyelvű szakirodalom nem vette észre, hogy két különböző rovarról van szó, így a *Tücsökzene* említésekor következetesen a *Glazba cvrčaka* ill. *Muzika crvčaka* (Kabócazene) téves elnevezést használják.¹⁷ Helyesen horvátul *Glazba zrikavaca* lenne. Hogy a tévedés nem csak egy irányba hatott, bizonyítja az is, hogy Vladimir Nazor¹⁸ *Cvrčak* (A kabóca) című versét is *A tücsök* címmel fordították magyarra. Emiatt azonban nem okolhatjuk a költemény mesteri

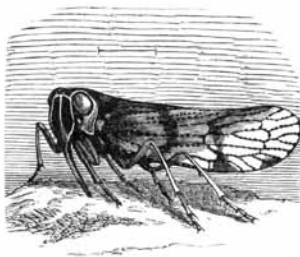

Mezei tücsök (*Gryllus campestris*)

- 14 PALICH Emil, *Magyar-szerbhorvát kéziszótár*, Bp., Terra, 1968, 871.
- 15 Vladimir ANIĆ: *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Novi Liber, 1998, 113.
- 16 *Szerbhorvát-magyar kéziszótár*, szerk. LEVASICS Elemér, SURÁNYI Magda, Terra, Bp., 1971.
- 17 *Zlatna knjiga mađarske poezije*, sastavio i preveo Enver ČOLAKOVIĆ, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978, 699–700; lásd még: *Povijest svjetske književnosti 5*, Viktor ŽMEGAČ et. al., Zagreb, Mladost, 1974, 463; továbbá: Imre BAN, Janoš BARTA, Mihalj CINE: *Istorija mađarske književnosti*, Novi Sad, Forum, 1976, 257.
- 18 Vladimir Nazor (1846–1949) Braza (Brač) szigeten született horvát költő, akit szülőföldjének „tücsökzenéje” inspirált a költemény írásakor.

módon magyar nyelvre átültető Weöres Sándort, mint ahogyan azért sem, hogy a versre oly jellemző, hangutánzó szavakkal teli sorokat a magyar nyelv ilyen jellegű hangutánzó szavainak hiányában nem leljük föl a költemény magyar fordításában.¹⁹

Annak ellenére, hogy ezek után bizonyítottnak mondhatjuk, hogy Szabó Lőrinc nem a tücsök, hanem a kabóca zenéjét hallgatta kelet-adriai utazásai idején, mégsem tartanám helyesnek, ha az ottani élmény kiváltotta költeményeket vizsgálva kabócákról beszélnek, már csak azért sem, mert véleményem szerint a költő meg volt győződve arról, hogy egy, a magyarországi tücsköktől némileg különböző tücsökfajta ciripelését hallotta, hiszen a *Mosztári tücsök* és a *Dalmácia tücskeihez* címet adta verseinek, s bármikor említi őket, tücskökről beszél. Ezért további vizsgálódásaimban eltekintek a tücsök és a kabóca szavak megkülönböztetésétől. A kelet-adriai úttal kapcsolatos versekben is tücskökről beszélek, habár tudjuk, hogy kabócákról van szó.

Aknázó kabóca (Cixius nervosus)

19 Horvát irodalmi antológia, vál., szerk., jegyz. Lőkös István, Bp., Eötvös, 2004, 275–277.

Első kelet-adriai út

Szabó Lőrinc két ízben hajózott végig az Adria keleti partja mentén Fiumétól Raguzáig hosszabb-rövidebb időre megszakítva útját egy-egy városban. Raguzából mindkét alkalommal néhány napos kirándulást tett: első utazása idején Cattaróba, második alkalommal pedig Cattarón át a szárazföld belsejében fekvő Cetinjébe. Ezeket az utazásokat a költő dalmáciai utazás néven emlegeti.¹ Mielőtt azonban végigkísérnénk őt ezeken az útjain, meg kell állapítanunk, vajon helyes-e a dalmáciai utazás kifejezés használata.

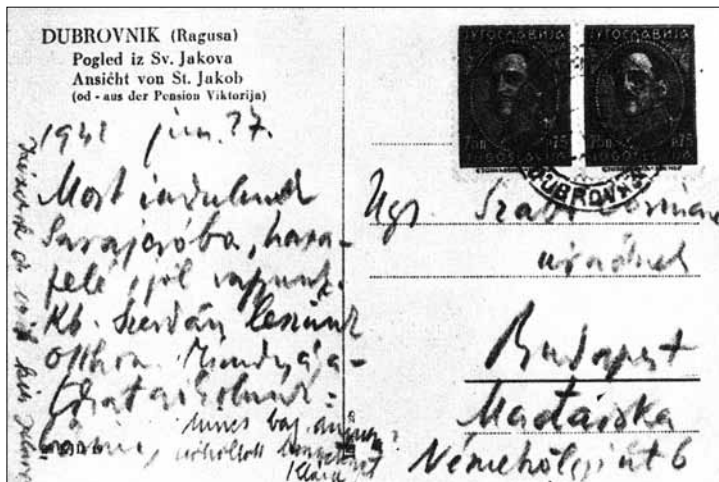
A Dalmácia név először a Római Birodalom egyik tartományának nevéként fordult elő. Az ottani helynevek megőrizték a régebben ott élő népek (amelyeket később a rómaiak leigáztak) bizonyos elnevezéseit, így a Dalmácia a Delmata nevet őrzi. Az akkori tartomány határát nyugaton, az Isztriai félszigeten a Raša folyó, délkeleten a mai Albánia területén levő Drim folyó határolta. A tartományhoz a tenger melléken kívül a mai Bosznia-Hercegovina kb. kétharmad része tartozott, északon a határ a Száva folyótól valamivel délebbre volt, míg keleten a mai Szerbia területén az Ibar és a Sitnica, továbbá a Beli Drim folyók mellett meghúzható vonal alkothatta a határt.² Ha a mai földrajzi tájegységek neveit vesszük figyelembe, akkor helyesebb, ha kelet-adriai utazásról beszélünk. A Fiumétól a Velebit hegység végéig terjedő rész ugyanis ma nem tartozik Dalmáciához, csak a Velebit hegységtől délre, a montenegrói határig terjedő tenger mellék, melynek határát a tengertől a szárazföld belseje felé a Zrmanja folyó, majd Bosznia és Hercegovina határa képezi.

A költő először 1932. június 19. és 29. között járt arra feleségével és kislányával.³ Ebben a fejezetben figyelemmel kísérem őket első utazásuk idején, megvizsgálom, az egyetlen verset, melyet a költő az utazás folyamán, illetve azt követő időszakban írt, és megkísérlek rámutatni azon előzményekre, melyek a vers keletkezésének kiváltói lehettek. Az utazást részben nyomon követhetjük a későbbi költeményeiben megjelenő elemek alapján is, az út során történt események közt pedig gyakran a *Vers és valóság* című kötet emlékezései igazítanak el bennünket. Szabó Lőrincnek szokása volt levelekben beszámolni élményeiről, erről az első utazásról azonban, amelyre felesége és kislánya társaságában indult, csak édesanyjának küldött egy képeslapot.

1 Szabó, *Vers és valóság*, i. m., 64, 80.

2 Trpimir MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, Školska knjiga, 1999, 10.

3 KABDEBÓ 2001a, 276–277.

Kedvesét, Korzáti Erzsébetet általában részletesen tudósította útjairól, azonban nem maradt fenn az asszonynak szóló egyetlen levele sem ebből az időszakból. Az első kelet-adriai utazás egyes részleteit a felesége számára a második utazásról küldött levelei alapján tudjuk rekonstruálni, de felhasználjuk a költő kislányának naplójegyzeteit is, amelyekben részletesen megörökítődek nyaralásuk eseményei. Az akkor kilencéves Kisklára apja biztatására kezdte el vezetni útinaplóját, sőt amikor a kislány fáradt volt az íráshoz, apjának mondta tollba benyomásait, aki később a naplóba prospektusokból kivágott képeket, menetjegyeket, belépőket ragasztott. Kisklára halála után a naplót édesanyja, Szabó Lőrincné átadta lánya felnőttkori barátnőjének, Sándor Juditnak azzal a meggyőződéssel, hogy ha valaki a napló alapján megírhatja a könyvet, akkor ő az. Kisklára ugyanis életében többször említette, hogy a napló alapján könyvet szeretne írni apjáról, de e tervét nem sikerült megvalósítania. Kisklára naplója ma is Sándor Judit, illetőleg halála után családja birtokában van.⁴ Az eredeti, ceruzával egy füzetbe írt naplót hazatérésük után Kisklára elkezdte tintával átmásolni egy újabb füzetbe, de csak egy részére került sor, és a Fiumében és az Arbe szigeten töltött napok átmásolása után nem folytatta tovább. E különbség mellett a két variáns között más eltérések is vannak. Az eredeti, ceruzával írt, majd gépirással másolt napló és a Kisklára által írt tisztázat közötti különbségekre nem utalok, hanem együtt használom fel őket.⁵ Szabó Lőrinc *Dalmácia* című

4 Ez a napló szolgált alapul Sándor Judit könyvének: SÁNDOR Judit, „Szeressétek a gyermekeimet!": Szabó Lőrinc a költő-apa, Bp., Móra, 1982.

5 Az első kelet-adriai utazással kapcsolatos kutatásaim eredményeit összegző tanulmányomban Kisklára naplójának csak a Sándor Judit könyve által közölt adataira támaszkodtam. Időközben Kadebó Lóránt jóvoltából kapcsolatba kerültem a Sándor Judit és Hárs Ernő házaspárral, akikől megtudtam a fent lejegyzett adatokat. A ceruzával írt naplót Sándor Judit férje, Hárs Ernő, legépelte. A házaspár az egész legépel naplónak és a Kisklára által letisztított kézzel írt naplórészletnek a fénymásolatát is a rendelkezésemre bocsátotta.

verséhez fűzött magyarázatában az út részleteire vonatkozóan ennek a naplónak a feljegyzéseit ajánlja.⁶ Akkor természetesen még nem tudhatta, hogy mi lesz az említett napló további sorsa.

Szabó Lőrinc gondos előkészületeiről tanúskodik a Grieben Kiadó Dalmáciáról szóló útikönyve mellett a számos kelet-adriai prospektus, továbbá a Jugoszláv Királyság Budapesti Követségéről származó, 1932. május 11-én keltezett cirill betűs írógéppel írt, és a szusáki „Slavnoj Direkciji Jadranske Plovidbe” (Adriai Hajózási Társaság Dicső Igazgatóságának) címzett levél részlete.⁷ A Jugoszláv Királyság Budapesti Követségének sajtóattaséja 1932. május 22-én kelt, „Nagyságos Szabó Lőrinc Szerkesztő Úrnak” címzett levelében pedig már a kért, két személyre szóló szabadjegyet küldte a költőnek.⁸

Az első kelet-adriai útra kelés körülményeit Szabó Lőrinc nem említi sehol, erről csak Kisklára naplójából derül fény. 1932. június 19-én, vasárnap indultak. A síkságok után átmentek a Dráván, de a kislány nem említi, hogy átlépték a határt, amely után az első állomás Kapronca volt. Horvátországban először azt írja le, hogy sűrű erdők között robogott velük a vonat. Az első oldalon egy térkép is látható, „Térkép az út elejéről” aláírással. A térképen németül vannak feltüntetve az Ausztriából és Magyarországról Zágráb felé vezető vasútvonalak, majd onnan a Szusákba vezető vasút menti városnevek, amely alapján látható, hogy Szabó Lőrincék a Budapest-Gyékényes-Zágráb-Károlyváros-Ogulin-Szusák vasútvonalon utaztak. A napló szerint Zágrábban leszálltak, hogy megnézzék a várost, ám ez minden valószínűség szerint csak nagyon rövid idő lehetett, városnézésre valószínűleg nem futotta az idő, amint az Kisklára leírásából is kiderül, amely csak a hosszú pályaudvart említi. A Grieben-féle útikönyvben is az áll, hogy Budapest és Szusák között közvetlen vasúti járat van,⁹ tehát nem kellett másik vonatra várniuk. Ebből is arra következtethetünk, hogy csak a vasútállomáson sétálhattak. Zágrábot elhagyva Kisklára megemléltette, hogy a vonat átment a Száva-hídon, sőt azt is, hogy a folyó „égszínkéz vizében rengeteg ember fürdött.” Ez a kijelentés a víz színét illetően nyilván gyermeki túlzás, a víz tisztaságát tekintve azonban elfogadható, mert akkor még lehetett a Szávában fürödni. A füzet második oldalán Zágrábról írva ugyanott látható a zágrábi székesegyház fényképe is, amelynek előterében (más zágrábi prospektusokhoz hasonlóan), a Jellasics tér áll.¹⁰ A harmadik és negyedik oldalon a hegyi tájak, kanyarok és alagutak leírása olvasható. A Karszt Kisklárában különös élményként maradt meg: „Aztán egymás után jöttek az alagutak, és a levegő mindig hidegült. [...] Aztán sötét lett, de még lehetett látni a tájat, amit én hegytengernek neveztem el.” Több kép is van

6 Szabó, *Vers és valóság*, i. m., 247.

7 A levélrészlet tartalma magyarul szövegű fordításban: „Az Adriai Hajózási Társaság Dicső Igazgatóságának Sušak, Szabó Lőrinc és felesége Sušaktól Cattaróig és vissza. Szabó úr a Magyarországi szerkesztője. Kérjük, hogy a hajójegyet tartsák vissza Sušakban, ahol az említett személy maga fog jelentkezni a tisztelt Igazgatóságnál.”

8 PIM Könyvtárában, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében.

9 *Dalmatien...*, i. m., 61.

10 Lásd az *Utazási előzetes* c. fejezetet.

mindkét oldalon, az egyik alatt a „Hegyi táj” aláírás olvasható.¹¹ Kisklára naplójában a hatodik oldalon a következő mondatot olvashatjuk: „A hegyek közt különösen szép volt Szkrad állomás, ahol sok egyforma magas fa állt a vasútnál.” Szabó Lőrinc a Grieben kiadású *Dalmatien...* útikönyvbe is bejegyezte a város nevét, és ugyancsak visszaemlékszik rá az *Álom* című vers kapcsán is.¹²

Kisklára naplójában nem beszél arról, mikor indultak Budapestről, a leírás során kiderül, hogy a Karszton már sötétben utaztak és a tengert sem látták, csak a parti fényeket. Megtudjuk, hogy nem csak Szusáig mentek, hanem Fiuméig, ahova nem érkezhettek túl későn, mert a kislány szerint a szülei még lementek sétálni.

Hotel Royal

Az első éjszakát a Hotel Royalban töltötték, amit a napló 5. oldalára beragasztott szállodai számla is tanúsít.¹³ Fiumei tartózkodásuk első napjáról, június 20-ról, ugyancsak Kisklára naplójából értesülünk. A Piazza Dante (ma Trg Republike Hrvatske) egyik kávéházában reggeliztek. Délelőtt Fiumében sétáltak, majd átmentek

11 Már a hegyek látványa is arra enged következtetni, hogy a kép nem horvátországi hegyeket ábrázol. Ezt bizonyítja az is, hogy a PIM Könyvtárban, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében található *Jugoszlávia utvonalai* c. kiadvány 3. oldalán is látható ugyanez a kép, de ott a „Kilátás a Juli Alpokra” aláírás olvasható alatta.

12 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 267; lásd még: a második kelet-adriai fejezetben az *Álom* c. vers említésekor.

13 A számla szerint a Hotel Royal a Corso Vittorio Emanuele III. címen volt található, a bejárat a Via Garibaldi 10. számon volt. A Grieben-féle útikönyv szerinti cím csak Corso (mai Korzo), a hotel 54 fekvőhelyet, reggelit kínált a vendégeinek, a szobákban volt vízvezeték hideg- és meleg vízzel és központi fűtés. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 57. A szállodát az akkori Corso 13. és a Via Garibaldi 10. címen Francesco Rauchel építtette. Ma a Korzo 9. és az Adamićeva 10. szám alatt található. Lásd: DAR, Plan grada Rijeke, Legenda/Jelmagyarázat: 5.

Szusákra, mert ott kapták meg a hajójegyeket.¹⁴ Ott is ebédeltek – Kisklára még az étterem nevét is közli – a Lipa nevű vendéglőben, naplójának 8. oldalán pedig két kép is van, az egyik a Lipa vendéglő aláírással, a másik kép az étterem belsejét ábrázolja, alatta: „Itt ebédeltünk.”¹⁵ Utána sétáltak, majd „egy gyümölcspiachoz értek, ami a Fiumara partján volt”. Ezután a „hídi határon mentek át”, vissza Fiumébe.¹⁶ A Corso utcában vásároltak néhány apróságot, majd fél ötkor Abbáziába és Lauranába kirándultak. A kikötő leírásában a „sárgavitorlás halászhajók és nyolc nagy, fekete-piros tehergőzös” dominál. Hogy a kiránduláson mit láttak, a naplóból nem derül ki, csak annyi, hogy Lauranából rögtön indultak vissza, és hogy Abbáziában csak a mólóra szállhattak ki, mert a jegyükkel nem lehetett megszakítani az utat. A leírásból ítélve mindkét, már akkor is divatos fürdőhelyet, csak a hajóról láthatták. Ezt támasztja alá az az adat is, hogy fél hétkor már kiszálltak Fiumében, és a szűk kis utcákon (az óvárosban) sétáltak.¹⁷ Utána egy „olasz kocsmában” vacsoráztak, amelyről a kislány azt írta, hogy nagyon furcsa neve volt és le is írja: Ornitorinco.¹⁸

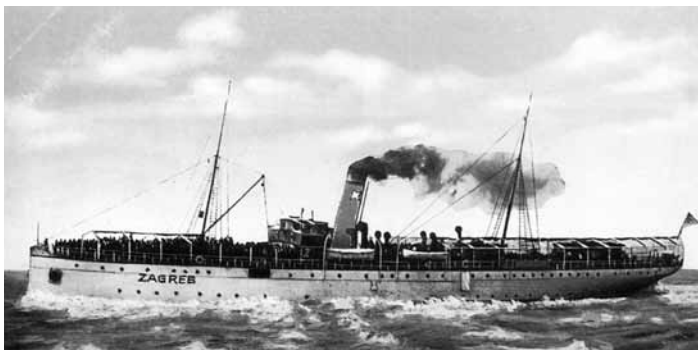
Hotel Continental

- 14 Kisklára naplójában a 17. oldalon be van ragasztva a Jugoszláv Királyság budapesti követségének cirill betűs, géppel írt levele, melyre e fejezetben a 2. oldalon utaltam.
- 15 A Lipa nevű étteremre vonatkozó adatokat lásd: a második kelet-adriai utazást tárgyaló fejezet jegyzeteiben.
- 16 A híd képe Kisklára naplójának 8. oldalán látható. Fiumét akkor a városon átfolyó Fiumara nevű folyó választotta nemcsak két részre, hanem két országra is: Fiume (a folyó jobb oldali partján) Olaszországhoz, Sušak (a bal oldalon) az SzHSz Királysághoz tartozott. A város egyik részéből a másikba a folyón levő, határátkelőhelyül szolgáló hídon lehetett átkelni.
- 17 A már említett képek mellett a Fiumében töltött napot a kikötőt és hajókat ábrázoló képek illusztrálják, míg a kirándulásról egy lauranai, jó néhány abbáziai képeslap, „az abbáziai híres Madonna” szobrát két kép is, továbbá vízi repülő és fürdőzők képe található.
- 18 Az Ornitorinco éttermet csak a Kisklára által írt tiszttázat említi, az eredeti, ceruzával írt, majd gépirással másolt napló nem.

Amikor Szabó Lőrinc 1925-ben Fiuméből *Az Est* című napilap számára tudósított az olasz–magyar gazdasági és kereskedelmi konferencia előkészítő megbeszéléseiről, vendéglátói ebbe az étterembe hívták meg vacsorára.¹⁹ Így nem kell csodálkoznunk, ha feleségével és kislányával is ott vacsorázott. Este átmentek Szusákra és ott a Continentalban szálltak meg.²⁰

Szabó Lőrinc második kelet-adriai útjáról írva egyáltalán nem említette Zágrábot, Fiumében pedig olyannyira lekötötték a jegyvásárlással járó gondok, hogy a második utazásról írt levelében az első fiumei tartózkodásról csak annyit jegyzett meg, hogy az a szerencsés véletlenek sorozata volt. Ebben a levélben említi, hogy Lócival a Lipánál ebédeltek, ami ugyancsak arra utal, hogy ezt az éttermet felesége is ismerte az első utazás idejéről, s ezt igazolják Kisklára naplójának adatai is.²¹

Szabó Lőrinc leveléből nem tudjuk meg, első utazásuk során mikor indultak tovább Fiuméből, csak a Ljubljana nevű hajót említi.²² Kisklára naplója szerint a Zagreb nevű hajóval indultak, június 21-én reggel. Ez azért lehetséges, mert útközben megálltak Arbe szigeten, s csak néhány nappal később folytatták útjukat, és akkor már Kisklára feljegyzései szerint is a Ljubljana fedélzetén hajóztak.

19 Lásd: *A tenger és Fiume* fejezetet.

20 Sušakon a Hotel Kontinentalban laktak. A Grieben-féle útikönyv szerint ez a szálloda a Jellačić-Platz vagyis a Jellasics téren volt. 42 fekvőhellyel rendelkezett és volt étterme, kávéháza, kert-helyisége is, sőt koncerttel (ma inkább élőzenének mondanánk) is kedveskedett vendégeinek. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 68. Kisklára naplójában a 9. oldalon van egy kép a szállodáról, mellette valószínűleg egy számla részlete Hotel „Kontinental” Sušak felirattal, ellentétben Kisklára Continental jelölésével. A Hotel Kontinental 1888-ban épült fel, 1989-ben felújították és ma is üzemel a Šetalište Andrije Kačića-Miočića 1. szám alatt.

21 A Grieben-féle útikönyv nem említi az éttermet. A Lipa nevű étteremre vonatkozó egyéb adatokat lásd: a második kelet-adriai utazást tárgyaló fejezet jegyzeteiben.

22 A Grieben-féle útikönyv a Jadranska Plovidba (Adriai Hajózás) gőzhajóján egy három napig tartó hajózást javasol Szusáktól Cattaróig. Az útikönyv szerint a hajóutat nem lehetett megszakítani, ennek ellenére elképzelhető, hogy lehetett élni az út megszakításának a lehetőségével. Az útvonal és idejének leírása megegyezik Kisklára és a költő öt évvel későbbi leírásával, miszerint Cirkvenica, Zengg, Arbe, Preko után Sebenicóban három órát, Spalatóban hét és fél órát töltöttek, majd Omiš, Makarska, Trpanj és Curzola után dél körül érkeztek Gravosába, ahonnan másnap reggel indulnak tovább Cattaróba. A közbeeső állomásokon pedig fél óráig állt a hajó. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 46.

A naplóban még az az adat is szerepel, hogy a 22-es kabin volt az övéké. Arbe szigeten első ízben tovább voltak, mint második alkalommal, amikor így írt róla: „[...] még szebb, ragyogóbb minden, mint öt évvel ezelőtt. [...] átvágtunk a hegyen, és visszafelé végigmentünk a túlsó parton a négy kampanile [templom mellé épített különálló harangtorony] alatt a sarki bástyáig, ahol egy padba valamikor a két K

Hotel Astoria

betűt véstem.”²³ Kisklára naplójából értesülünk a hajó útjáról Veglia és Cherso szigetek között, majd arról is, hogy az Astoria szálloda már a hajóról megtetszett nekik, ezért ott szálltak meg.²⁴ Még azt is feljegyezte, hogy az Astoria egyik tulajdonosa magyar volt (a szálloda jelenlegi tulajdonosának adatai alapján csak bérlője volt). A kislány leírta délutáni sétájukat az Imperial szálloda parkjában, majd a hegyet borító erdőn át a Szent Eufémia-öbölben, érdekesnek találja a szép köveket, a csigákat, a kagylókat, a növényzet közül pedig a kaktuszokat. Június 22-én délelőtt a Corso nevű kávéház teraszán üldögéltek.²⁵ Később vitorlás bárkával vitorláztak, és „a harmadik

23 *Harminchat év, i. m.*, 490.

24 A Grieben-féle útikönyv is említi az Astoriát: azt, hogy a kikötőben van, 20 ágyas, és hogy van étterme. Lásd: *Dalmatien... i. m.*, 90. A szálloda történetéről a jelenlegi tulajdonos, a Ribarić család gyűjtötte adatok alapján tudjuk, hogy 1895-ben „A város és környékének szépítését célul kitűző szervezet” kezdeményezésére az akkori tulajdonos, a Dominis család néhány vendégszobát nyitott az épületben. 1912-től Villa Astoria néven működött, és bizonyos Dominis nevű színész volt a tulajdonosa, 22 ágygal rendelkezett, és egy bizonyos magyar bérelte. 1924-ben ráépítették a harmadik emeletet, 34 ágygal rendelkezett, bizonyos orosz volt a bérlője. 1952-ben Arbe város tulajdonában volt Pansion Astoria néven, 1955-től a varazsdi Vartex gyár munkásüdülője volt, 1970-től bezárták, 1994-től a Ribarić család tulajdonában van, átépítették és 2004-ben nyílt meg. Más forrásból azt tudjuk meg, hogy van depandansza. Továbbá: Finom polgári ház a gőzhajó kikötővel szemben. – Modernül berendezett szobák. Pazar kilátással a tengerre és a hegyekre. Egész évben nyitva (minden esetre cserépkályhákkal ellátva). A házban vannak fürdőszobák. Kert, étterem. Első osztályú bécsi konyha. – A szálloda az ismert szállodaigazgató Wladimir Čeljustkin vezetése alatt működik. Lásd: Johann MARINŠEK, sur. Ratka KAŠTELAN, *Pozdrav iz Raba: Povijest rapskog turizma u slikama*, Brno, Repro: F. R. Z. Reprostudio, 1997, oldalszám nélkül.

25 A Grieben-féle útikönyv is említi az éttermek és kávéházak felsorolásánál a kikötő partján levő kávéházat, ahol az útikönyv szerint vízvezetékekkel ellátott szobák is vannak, továbbá német nyelvű újságok és kiszolgálás. Lásd: *Dalmatien... i. m.*, 91. Az 1935-ben kiadott szállodák, szállás- és vendéglátóipari objektumok jegyzéke szerint a Korzo kávéház tulajdonosa Nikola Mandić volt. Lásd: DAR, Građevinski planovi, Kut. 140, 2671/1935. Közli: Hrvoje TURK: *Otok Rab: Uvjeti i rezultati turističke valorizacije*, Rab, Tisak TIRO „Ognjen Prica”, 1989. Az épület ma is megvan, de nem üzemel benne kávéház.

öböl” nevű fürdőben fürödtek is. Ezt a strandolást idézi fel a naplóba beragasztott jegy is, amely a Palace-Hotel Praha és a Hotel Bristol fürdőtelepére volt érvényes, amely a mai Padova III. öbölben volt.²⁶ Kisklára feljegyezte néhány bárka nevét, mint pl. a *Zeuszt*, valamint azét is, amelyikkel vitorláztak, a *Stipicát*. Az utóbbit feltehetőleg a tulajdonosáról nevezték el, akiről ugyancsak megemlékezett. Miután visszaérkeztek a vitorlázásból, „egy meredek, szűk uccán meg egy lépcsőn” átmentek a hegyen a félsziget túlsó partjára. Szállodájuk a mai Municipium Arbae tér tengerre néző, jobb felőli, belső sarkán állt és áll ma is. Ezzel a sarokkal diagonálisan szemben helyezkedik el a Rektorpalota, az egykori előljáróság épülete. A térnek ezen, a tengerre néző, bal felőli, belső sarkán levő árka-dos átjárón át eljutottak a városi loggiához (ennek a képe Kisklára naplójának 23. oldalán látható „Római oszlopos csarnok” képaláírással), majd a mai Stjepana Radića utcán felmenve a mai Trg slobode (Szabadság térre)²⁷ értek, ahonnan meredek lépcsőn jutottak le a város másik oldalán elterülő Szent Eufémia-öbölbe, és ott is fürödtek.

- 26 A Grieben-féle útikönyv a fürdőhelyeknél a Padua (horv. Padova) strandot ajánlja. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 91. Ez a mai Padova III. nevű öböl, ahol ma a strand mellett kemping is található. A várossal szemben, a kikötő másik oldalán három nyelv alakban benyúló öböl van, a harmadikban volt a strand.
- 27 A Trg slobode (Szabadság tér) téren, másként Pjacetán (ol. Piazzetta) ma is áll az a magyaltölgy, amelyet 1921-ben ültettek annak emlékére, hogy a sziget felszabadult az évszázados olasz megszállás alól. Egy, az 1930-as években készült fényképen, amely ma a tér egyik falán levő pannón van, látható ez a magyaltölgy fiatal facsemete korában. Szabó Lőrinc arbei tartózkodása idején ilyennek láthatta a ma impozáns méretű fát.

Végül ő sem hagyta ki azt a jelenetet, amikor fürdés után hazafelé menve az apja egy padba bevészte a két K betűt és a római II-est, hogy mindkét Klára nevét megörökítse. Ezzel be is fejeződött az Arbe szigetre szánt két nap.²⁸ Vacsora után felszálltak a Ljubljana nevű hajóra, amely este érkezett a szigetre, ott töltötte az éjszakát, így ők is a hajón aludtak. Június 23-án, csütörtök reggel indultak tovább. Az első állomás Sebenico volt. A kislány leírása alapján a várost a hajóról látjuk, mintegy képeslap-ként: előbb a part közelében levő halászhajókat, majd a parton a szürke házakat, aztán a piros háztetőket, a hegyoldalt, végül a város fölött emelkedő várat. Itt két órájuk volt nézelődni, ez idő alatt reggeliztek a Krka szálló teraszán, majd bejárták a dómot, a kikötőt és a szűk kis utcákat. A hajó megállt Zlarin szigeten is, Kisklára szerint tíz percig. Két óra tájban értek Trauba, amely a napló szerint egy kis város, és amelyről a költő elmondta lányának, hogy az ottani házak nyolcszáz évnél is régebbiek, valamint, hogy IV. Béla oda menekült a tatárok elől.²⁹ A város nevezetességei közül megnézték a dómot, vagyis a Szent Lőrincnek szentelt katedrálist, ahol a kislány is felfigyelt a bejárat díszes faragású kőalakjaira, elsősorban az oroszlán-fejekre,³⁰ majd egy nagyon szép udvar is fölkelte a figyelmét, márvány kúttal a közepén, végül megemlíti a bástyatornyot és azt, hogy a szigetre – amelyen a város fekszik –, hídon át visz az út. Újabb két óra hajózás után, fél négykor érkeztek Spalatoba, ahol egészen éjfélig maradtak, és ez idő alatt megnézhatték az óvárost. Az apa újra leckét adott a kislánynak történelemből, hiszen arról beszélt, hogy a város 1700 évvel ezelőtt Diocletianus császár palotája volt. A gyermek által leírtakból is ráismerhetünk Nonai Gergely szobrára és a Peristiliumra:³¹ „Volt ott egy nagy vasszobor, rengeteg oszlop, egy egyiptomi szfinx meg sok templom és kapu.”

28 Arberől nagyon sok képet találunk Kisklára naplójában. Mindenek előtt van egy kép az Astoriáról, több kép az Imperial szállodáról, a félszigeten fekvő város mindkét öbléről, a városi fürdőkről, sőt egy a Palace fürdőből való jegy is. A város Középső utcájában álló, díszes, címeres kapuzatú Nimira-palota képe is benne van a naplóban, hasonló képaláírással. A 24. oldalra egy babérlevelet is beragasztott, erre azonban csak a beírás utal. A 30. oldalon az Astoria számlája látható, amelyen sajnos nem lehet pontosan elolvasni a kézirást. Feltehetőleg Klara Szabo névre szól és a vendégek a 3. számú szobában laktak. Egy kép látható az akkori Hotel Kontinentalról is. A Grieben-féle útikönyv nem tartalmaz adatot a Hotel Kontinentalról. Az arbei lakosokkal folytatott beszélgetésből kiderült, hogy az egykori Hotel Kontinental a mai modern szálloda, a Hotel Padova helyén emelkedett.

29 Erre a tényre a már említett útikönyv is utal. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 132.

30 A Szent Lőrinc katedrálisról van szó. A főkapu faragásai 1240-ben készültek, Radovan mester, a horvát román kori művészet kiemelkedő alakjának domborműve.

31 A magukkal vitt útikönyv is említi a szobrot, és utal a szűkös térre, ahol a szobrot felállították. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 116. Ivan Meštrović (1883–1962) világhíró horvát szobrász egyik legismertebb, Grgur Ninski elnevezésű, Nonai Gergely püspököt ábrázoló hét méter magas szobra. A szobrot 1929-ben leplezték le, és 1943-ig a Peristiliumon volt. Az 1950-es években állították fel mai helyén. A Diocletianus-palota északkeleti kapuján, az Aranykapun kilépve a várfal közelében látható. Lásd: Zdravka JELASKA MARIJAN, *Grad i ljudi: Split 1918–1941*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009, 448–450. Nonai Gergely (Grgur Ninski †929), Nona városban székelő püspök volt. A nonai püspökséghez tartozott Dalmácián kívül az akkori egész Horvátország. A 928-as palatinoi zsinat határozata megszüntette a nonai püspökséget és megtiltotta a szláv nyelvű egyházi liturgiát. Ezért a XIX. század nemzeti függetlenségi mozgalma Nonai Gergelyt a latin klérus elleni, a nemzeti nyelvű egyházi liturgia harcosaként tisztelte.

A Peristilium a „vasszoborral”

Kisklára egy tengerparti kávéház teraszán írta a naplót. Az ott látott kis és nagy pálmák adták neki az ötletet, hogy a kisebbeket Lóci-pálmáknak, a nagyokat apu-pálmáknak nevezze el. Öt évvel később Szabó Lőrinc visszaemlékezett, hogy Spalatóban első ottlétükkor hat órájuk volt városnézésre, és ő is megemlítette kedves emlékként a pálmák elnevezését. Kisklára elmond egy érdekes jelenséget is.

Miután őt lefektették, a szülők visszamentek a városba sétálni. Ott a tereken és udvarokon az emberek tüzet gyújtottak, és a gyerekek és nők átugráltak rajta. Egy rendőrtől tudták meg, hogy másnap Szent Iván napja van, és a hiedelem szerint, aki átugorja a tüzet, az férjhez megy. A kislány valószínűleg nem ismerte ezt a szokást,

ezért megfogalmazásában úgy tűnik, hogy a rendőr világosította fel a házaspárt, de mivel ez a szokás akkor Magyarországon is élő volt, Szabó Lőrincék bizonyára ismerték, és a rendőr valószínűleg csak a dátumra emlékeztette a költőt és feleségét.

A következő állomásról Curzoláról, Szabó Lőrinc a második utazás alatt csak ezt írta a feleségének: „Korčula, ahol a múltkor azt a bizonyos narancsos ágat láttuk kihajolni egy szűk utca kőkerítésén...”³² Június 24-én, pénteken Kisklára naplója is említi „Korčula várost és szigetét”. Körbejárták a városfalakat, megnézték a parton a régi bástyákat és a dómot is.”³³ Rövid nézelődés után továbbindultak. A naplóból az is tudomásunkra jut, hogy miután kihajóztak a nyílt tengerre, mindannyian tengeri betegséget kaptak. Kora délután érkeztek meg a gravosai kikötőbe, ahonnan villamossal mentek be Raguzába. Sándor Judit kissé elfogult volt, amikor azt állította könyvében, hogy Kisklára naplója olyan pontos és részletesen leírta az óvárost, ami alapján a mai turista is könnyen eligazodhat ott. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a Pile kapu környékének leírása valóban pontos. Kisklára természetesen azt sem felejtette el megemlíteni, hogy a Dubravka nevű kávéházban fagyaltotk.

32 *Harminchat év, i. m.*, 493. Szabó Lőrinc itt is és júl.18-án, hazautazásuk előtt feleségének írt levelében (lásd: i. m. 493.), amikor azt írja neki, hogy „talán egy napra futja Korčulára is”, továbbá júl. 20-án este Korzáti Erzsébetnek írt levelében is következetesen Korčulát ír. Lásd: *Huszonöt év, i. m.*, 313; a *Mi még c.* vershez fűzött megjegyzések esetében is Korčulát ír, lásd Szabó, *Vers és valóság, i. m.*, 267. A kommentárhoz tartozó jegyzetben: „A versben is, a kéziratban is c-vel van írva; sőt Szabó Lőrinc a hangjával fennmaradt felolvasásban is c-vel ejti a helynevet.” Szabó, *Vers és valóság, i. m.*, 462.

33 Az óváros főutcájának végén álló Szent Márk székesegyházról van szó.

Miközben bementek az óvárosba, leírta a várfalakat, a Péter király utcát [ma: a Stradun, a város főutcája] és a keskeny keresztutcákat, a szökőkutat, a jezsuita templomot, az óratornyot, a régi kikötőt. Este a hajón aludtak és másnap, június 25-én reggel folytatták útjukat a hajóval. Az első állomás Castelnuevo volt, ahol fél órára kiszálltak és szétnéztek. A következő állomáson, Tivatban a kislányra mély benyomást tett a sokszínű növényvilág: „Itt félóráig sétáltunk egy nagyon nagy és híres parkban, ahol olyan fákat és virágokat láttunk, mint még soha. [...] Volt itt eukaliptusz, leánder, olajfa, sokféle páfrány, gránátalma, füge, narancs, citromfa. A legtöbbször nem is tudta senki a nevét.”³⁴ Az utat a Cattaroi öbölben folytatták, míg meg nem érkeztek Cattaro városba. Kisklára naplója szerint az egész napot ott töltötték, mert a hajón utazó többi turista elutazott Cetinjébe, ők viszont nem, mert nem volt pénzük. Ehelyett a piacon nézelődtek, a „szép Slavija” szállodában ebédeltek, majd a városban sétáltak, és ellátogattak a dombra is. Szabó Lőrinc második utazásáról feleségének Cattaroval kapcsolatban a következőket írta: „...az a hotel, a Jugoszlavija, ahol régen ebédeltünk, két éve megbukott...”³⁵ Még aznap este visszatértek Raguzába. A Grand Hotel Petkában szálltak meg.³⁶ A számla 1932. június 26-i keltezésű, megtudjuk belőle, hogy Szabó Lőrincék a 32. számú szobában laktak. Kisklára naplója is úgy jegyzi, hogy 26-án reggel a Hotel Petkában ébredtek, majd délelőtt a Lapad félszigetre mentek, ahol a Hotel Zagrebban³⁷ reggeliztek, majd miután fürödtek a Szent Márton öbölben, ismét a Zagreb szállodába mentek, ezúttal ebédelni. Délután még egyszer bementek az óvárosba. Kisklára feljegyezte: „Lementünk egy kolostorba, amelynek gyönyörű oszlopai, udvari folyosója és kertje volt. [...] Volt itt egy régi patika is.” – Leírásából arra következtetünk, hogy a ferencesek kolostorát látogatták meg, mert a raguzai kolostorok közül ennek a kolostornak a legszebb a kerengője, és itt van a legrégebbi raguzai gyógyszertár is, melyre utal a Grieben-féle útikönyvnek a várost leíró része is.³⁸ A napló szerint 26-án estefelé indultak Szarajevó felé. Raguzából a költő édesanyjának írtak képeslapot, azon jelentik, hogy indulnak

34 A tivati park gondos tervezettségéről és szépségéről vált híressé, ezért nemzeti parkká nyilvánították.

35 *Harminchat év, i. m.*, 498. A szálloda nevét illetően Kisklára állítása helyes, valóban Slavijanak hívták, így említi a Grieben-féle útikönyv is. Közvetlenül a tenger partján állt, 28 ágygal rendelkezett, reggelit vagy teljes ellátást biztosított, étterme, kávéháza, garázsa, kerthelyisége, strand-fürdője, tenispályája volt, és élőzene szórakoztatta a vendégeket. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 172.

36 A Grieben-féle útikönyv szerint a Grand Hotel Petka jó polgári szálloda, a hajóállomás közelében volt, 110 ágygal rendelkezett, reggelit vagy teljes ellátást biztosított, volt központi fűtése, étterme, kávéháza, garázsa, német nyelvű kiszolgálása és egész évben nyitva tartott. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 154.

37 A Grieben-féle útikönyv nem említi a Hotel Zagrebot, levéltári forrás szerint 1930-ban építtette Vincenzo Squicciarro. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik. Građevinski planovi 1837-1957. I. dio 1931. god. Kut. 100. br. 43. A raguzai vendéglátóipari objektumok jegyzékében a szálloda tulajdonosa Vice Squicciarro, a szálloda címe: Lapad, Boulevard Prestolonaslednika Petra 3, tel. 475. Lásd: *Dubrovački informator: Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938, 67. A szálloda a Šetalište Kralja Zvonimira 27. címen ma is megvan és működik.

38 Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 159. Az útikönyv 1037-re teszi a gyógyszertár alapítását, ellentétben a horvát forrásokkal, amelyek az 1317-es évet említik.

Szarajevóba, majd haza. Ezen a képeslapon viszont június 27-i keltezés van.³⁹ Azt hogy a keltezések nem teljesen egyeznek meg, igazolja egy a Ljubljana gőzhajón kiállított számla is, amely ugyancsak 1932. június 26-i keltezésű.⁴⁰ A számla minden bizonnyal a cattarói kirándulásról való, és elképzelhető, hogy a keltezése hibás, akkor viszont hibás a Szabó Lőrinc édesanyjának küldött képeslap dátuma is.

Számos adatot találunk a *Vers és valóság* első kelet-adriai utazás inspirálta verséhez, a *Mosztári tücsök* című költeményhez fűzött megjegyzésekben is. A költő ebben összefoglalta az egész utazást. Igaz, úgy beszélt róla, mintha a második utazásról lenne szó, ám Kabdebó Lóránt kijavítja a költő emlékezésbeli tévedését, miszerint ez volt az első utazásuk.⁴¹ Maga Szabó Lőrinc is helyesbített, amikor megemlítette, hogy feleségével és akkor kilencéves lányával volt ott. Magáról a hajóútról csak annyit tudunk meg, hogy négy napot és három éjjelt töltöttek a hajón, és hogy azután „Dubrovnik-Raguza kikötővárosában” vagyis Gravosában a Hotel Petrában szálltak meg, ahol szörnyülködtek a poloskák miatt.⁴² A *Vers és valóság*ban megjelentetett kézirat sajtó alá rendezését Kabdebó Lóránt vezette. Az utószóban utal arra, hogy a lejegyzés alkalmával történhetek elírások, és az előkerült gépiraton utólagos helyenkénti törlés szerepel.⁴³ A *Dalmácia tücskeihez* című vers keletkezésére való visszaemlékezés kapcsán azt is megemlíti, hogy több földrajzi név pontatlanul szerepel,⁴⁴ ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy a szálloda neve is pontatlan. A helyszínen történt kutatás alapján kiderült: nem Hotel Petra, hanem Hotel Petka volt a szálloda neve. Ehhez a nehezen olvasható, ki tudja hány változaton át keletkezett gépirás mellett – a k betű helyetti r téves írása, és az ezt követő téves olvasása – az is hozzájárulhatott, hogy a sajtó alá rendező számára a Petka név nem jelentett semmit, míg a Petra elfogadható olvasat volt. A Hotel Petka akkor is a gravosai kikötőben volt és ma is ott üzemel, a Lapad nevű félszigettel szemben, amelyen a Velika Petka és Mala Petka nevű hegyek láthatók, s ebből arra következtethetünk, hogy a szálloda róluk kapta a nevét. 1867-ben nyílt meg,⁴⁵ és 1893-ban újjátették fel.⁴⁶ Ott jártuk alkalmával a költő és családja nem volt megelégedve a szállás higiéniájával. 1933 végén és 1934 elején a szállodában teljes felújítást eszközöltek, így mind a 65 szobába bevezették a hideg- és melegvizet, a központi fűtést, valamint „finom bútorzattal” rendezték be őket.⁴⁷ A költő második raguzai tartózkodása idején a szálloda már

39 *Harminchat év, i. m.*, 423.

40 PIM Könyvtárban, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében a Jadranska Plovidba d.d. Ljubljana nevű gőzhajón kiadott számla.

41 SZABÓ, *i. m.* 399.

42 *Uo.* 64.

43 *Uo.* 359.

44 *Uo.* 414.

45 Ivan JARAK: *Kratka povijest hotela*, kézirat.

46 *Dubrovnik sa starih razglednica*, Joško BELAMARIĆ [et al.], Pula-Dubrovnik-Split, ISC-Dubrovački muzej-Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, glavno povjerenstvo, 1996, 304.

47 Ivo PERIĆ, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983, 185.

kielégíthette volna a költő kényelemre és tisztaságra vonatkozó igényeit, ám ő, még ha tudott volna is erről, más okokból az óvároshoz közelebb keresett szállást. A szálloda régi épületét a második világháború végén bombatalálat érte, ezért 1954-ben lebontották, és a helyén 1958 és 1961 között új szállodát építettek. 1991-ben a délszláv háború következtében elmenekülteknek és elűzötteknek adott otthont. 1998-ban ismét felújították, és ma is Hotel Petka név alatt működik.⁴⁸ A szálló halljában, a bejárat mellett, a recepcióval szemben emléktábla idézi a költő raguzai tartózkodásának emlékét.⁴⁹

Amint azt a költő édesanyjának írt képeslap alapján tudjuk, Raguzából vonattal indultak Szarajevó felé. A *Vers és valóság* emlékezéseiben a költő így idézte fel ezt az utat: „Visszafelé pedig valóban a raguzai-szarajevói keskenyvágányon jöttünk,⁵⁰ holdfényes éjszakán, folyton ámuldozva a vadregényes hegyeken, tájakon, vízesé-

48 JARAK, *i. m.*

49 Az emléktábla Policsányi István szobrászművész alkotása és Miskolc Város, a Miskolci Egyetem, a Szabó Lőrinc Alapítvány és a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszéke állította 2007. április 20-án.

50 A szándék, hogy vasúti összeköttetés létesüljön Raguzai és a szárazföld belseje között, már a XIX. század közepén fölmerült. Miután 1878-ban Bosznia és Hercegovina az Osztrák-Magyar Monarchia részévé vált, az ő érdekeltségükben bízva, Raguzai Város Tanácsa elkészítette a Raguzai-Mosztár-Szarajevó szélesvágányú vasútvonal tervét. 1884-ben a raguzaiakat meglepte az Osztrák-Magyar Monarchia Hadügyminisztériumának és Pénzügyminisztériumának döntése, miszerint az építendő vasút keskenyvágányú lesz. Az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása Zelenika lett, Uskoplje helységtől pedig leágazás vezetett Raguzai kikötővárosáig, Gravasáig.

seken. A nagy kőhidas⁵¹ Mosztár állomáson hajnalban le is szálltam egy percre.”⁵² Ha le is szállt, a kőhidat, sajnos, nem láthatta, mert az a pályaudvartól messze van, oda egy perc alatt nem juthatott el, és nem láthatta a vonatból sem, mert a vasút sem halad a híd közelében. A hídról részletesen olvashatott és a képét is láthatta a Grieben-féle útikönyvben, és az ugyanott található térképen is látható a vasútállomás és a híd közötti jelentős távolság.⁵³ Szabó Lőrinc azt is elbeszélte, hogy Szarajevóba érkezve meglátogatták egy régi, gimnáziumi társát. Ezt a debreceni diákot Salih Tatarevićnek hívták és egy alapítvány jóvoltából tanult Debrecenben, majd Budapesten, s miután fogorvos lett, visszatért Szarajevóba. A költő még 1942-ben írt *Amikor debreceni diák voltam* című írásában is emlékezett arra az eseményre, amikor gránátalmát adott neki egy osztálytársa, aki feltehetőleg Salih Tatarević volt.⁵⁴ Szabó Lőrinc még az indulás előtt levélben kereshette őt, és csak nehezen találta meg, mert csaknem húsz év telt el azóta, hogy elváltak útjaik. A költő és családja három napot töltött Szarajevóban. A *Vers és valóság*ból értesülünk arról, hogy szállodában laktak, de hogy melyikben, azt nem jegyezte fel. Egy borítékon azonban megmaradt Tatarević fogorvosi rendelőjének a címe: Sarajevo, Vojvode Stepe Obala [értsd: Stepa vajda partja] 2.⁵⁵ Ma ez az utca Obala Kulina bana név alatt szerepel. Ez a Miljacka folyó északi partján a Régi Városházától nyugat felé vezető út, egészen az Alipašina utcáig. Tatarević rendelője (netán lakása is) mai szemmel nézve is a város egyik legszebb részén volt, közel a város bazárnegyedéhez, a Bascarsiaéhoz. A város nevezetességeiről a költőtől nem tudunk meg sokat, habár említi, hogy megnézték őket. Ismerősük elkalauzolta őket a „bazárba, mecsetekbe, a mohamedán temetőbe és a hegyoldalakra, amelyek Szarajevó folyóját [a Miljacka folyóról van szó] kétoldalt kísérik.”⁵⁶

Sándor Judit könyvében a hazafelé vezető utat nem írta le, csak azt, hogy Mosztár érintésével és egy napos szarajevói tartózkodás beiktatásával csaknem három napig tartó út után értek haza.⁵⁷ Kisklára naplója azonban továbbra is részletesen beszámol az útról. Raguzától távolodva a tenger látványától búcsúznak. Éjjel elhagyták Mosztárt és 27-én reggel negyed hétkor már Szarajevóban voltak. Kisklára előbb leírta, hogy a pályaudvarról az Europa szállodába (Hotel de l’Europe) mentek. Ez az előkelő szálloda a város központjában a Bascarsija közvetlen közelében, a Kralja

51 A hidat Mimar Hajrudin török építész tervei alapján Mehmed Karadoz építette 1557 és 1566 között. Bosznia akkor török uralom alatt volt. A város neve, a mostar (a híd őrzője) szóból ered. A hidat 1993-ban a délszláv háború idején felrobbantották. A híd fejjújtását magyar szakemberek végezték. A régi hidat alkotó kődarabokat kiemelték a Neretva folyó medréből, a hiányzó kőzet pótlását a régi kőbánya megnyitásával oldották meg, hogy a kő minősége a régiével azonos lehessen. A felújított hidat 2004-ben adták át ismét a forgalomnak.

52 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 64.

53 Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 187–189. Az PIM Könyvtára aprónyomtatványai között található *Jugoszlávia utvonalai* c. kiadvány 18. oldalán röviden ismerteti a híddal kapcsolatos tudnivalókat, a 19. oldalon a híd képe is látható.

54 Lásd: SZABÓ, *Emlékezősek...*, i. m., 628.

55 PIM Könyvtárában, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében.

56 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 64.

57 SÁNDOR, i. m., 86–87.

Petra (Péter király) utcában volt.⁵⁸ Ezután városnézésre indultak. Kisklára először a Princip-hidat említette, ahol 1914. június 28-án Gavriło Princip merényletet követett el Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen.⁵⁹ Ezután a török városrészben sétálgattak, és ezeket az építészeti érdekességeket sorolta fel. Napközben megnézték a régi város-házát, a Begova dzsámit és a török városrészben a boltokkal teli utcákat a bazárt,

Korabeli utcai jelenet Szarajevóban

miközben a kislány megcsodálta a mohamedán nők öltözkédét. Délben vendéglátóiknál ebédeltek, este is náluk vacsoráztak, ami jó alkalom volt arra, hogy a különleges ételekről is véleményt mondjon. Másnap június 28-án a délelőtt még városnézéssel telt, délután fél háromkor indultak Szarajevóból azzal, hogy 29-én délután fél négykor érkeznek majd Belgrádba. Az utalás, miszerint a vonat végigvitte őket egész Szarajevón, az, hogy Salih Tatarević is velük ment egy állomást (a 8 km-re fekvő Bistrik állomásig), valamint az, hogy nem szálltak át útközben, azt igazolja, hogy Pale állomáson keresztül kelet felé utaztak. Boszniából keskenyvágányú vasút vezetett Mededac és Višegrad állomásokon, majd a Višegrad közelében levő Drina hídon át Szerbiába, ahol Užice és Čačak után Stalaćig utaztak. Azt, hogy erre utaztak még az a tény is alátámasztja, hogy Kisklára rengeteg alagutat említ utazás közben, sőt közölte, hogy a kalauz szerint kétszáz alagút van ezen a vonalon.⁶⁰ Induláskor Kisklára a Belgrádba érkezést másnap délutánra tette, és ha Szerbiába érkezve továbbra is a keskenyvágányú vasúton folytatták volna az utat, akkor valószínűleg így

58 A szálloda 150 ágygal rendelkezett, reggelit vagy teljes ellátást kínált, egész évben nyitva tartott, volt központi fűtése, liftje, garázsa, étterme, kávéháza, zenekara és német nyelvű személyzete; lásd: *Dalmatien...*, i. m., 190. A szálloda a délszláv háború idején 1992-ben egy bombatalálat következtében teljesen tönkrement. 2007-ben részben újjáépítették, részben felújították. Az új épület a régi helyén áll a mai Vladislava Skarića utca 3. címen.

59 A hídra vezető Kralja Petra utca és a Vojvode Stepe obala utca sarkán álló sarokházra 1930. febr. 2-án Gavriło Princip emléktáblát állítottak, a híd közelében pedig látható volt Princip lányoma. A második világháborúban az önálló horvát állam megalakulása, majd a német megszállás alatt eltávolították, a szocialista Jugoszlávia idején pedig újra visszahelyezték őket. A független Bosznia és Hercegovina megalakulása után a nyomokat eltávolították, az épület felújításakor a táblát alacsonyabban helyezték el, jelezve ezzel az új államnak a merénylet iránti új állásfoglalását.

60 A Grieben-féle útikönyv részletesen leírja a Kisklára vázolta útvonalat. A vasútvonalat 1902–1906 közt építették, 99 alagút és 31 hídon át haladt, és Európa legérdekesebb vasútvonalai közé tartozott; lásd: *Dalmatien...*, i. m., 195–196.

is lett volna. Stalaćtól azonban a szélesvágányú fő vasútvonalon utazhattak tovább, így a Szarajevóban elképzelt huszonöt óráig tartó út helyett már reggel hatkor megérkeztek Belgrádba.⁶¹ Villamoson mentek a főtérre és ott a Moszkva szállodában reggeliztek, majd a Kalimegdan⁶² nevű régi várat nézték meg. Ezután szálltak fel a Budapestre induló vonatra. Megtudjuk, hogy útközben Bácskában egy helyen aratókat láttak. Szabadkán leszálltak a vonatról, és szétnéztek az állomás előtti téren. A napló városhoz kapcsolódó megjegyzése az, hogy 120 ezer ember él ott, közülük a fele magyar. Ezután még a Kelebián történt vámvizsgálatot említi, s fél kettőkor azzal fejezi be a naplóírást, hogy Péter és Pál napja van, és hogy fél négykor már otthon lesznek.

Szabó Lőrinc miután hazatért a második kelet-adriai útról, utazási élményeiről írva az akkor Erdélyben nyaraló lányának, összefoglalta a közös, első utazást. Ebből megtudunk néhány adatot, amely egyetlen más forrásból sem ismeretes számunkra. Arbe, Spalato, Raguza, Cattaro említése után, felsorolja a Lócival látott, a második utazásról feleségének is emlegetett új helyeket (csak úgy emlékezetből, nem az utazás sorrendjében: Cetinjét, Budvát, Zelenikát, Makarskát és Cirkvenicát. Ekkor, a második utazással kapcsolatban említi Lesinát is,⁶³ míg az első utazással kapcsolatban csak itt említi a Cattarói-öbölben fekvő Perast nevű városkát.⁶⁴

Az első kelet-adriai utazás eredménye a fentebb már említett *Mosztári tücsök*. Azt, hogy még az úton keletkezett-e, vagy a költő hazatérte után írta-e meg, nem tudjuk, de feleségének, aki ez idő tájt Csobánkán üdült, 1932. július 28-án a következőket írta: „A »Tücsök«-versen sok apróságot dolgoztam...”⁶⁵ A verset *Tücsök* címmel közölte a *Pesti Napló* 1932. július 31-én. A *Te meg a világ* című kötetben már a végleges, *Mosztári tücsök* címen jelent meg.⁶⁶

Jó tücsök, ki gyermeknyaraimnak
annyi délutánját telezengted,
elkísértél most is az utamra,
elkísértél messze idegenbe.
Sokhazájú boldog nyári lelked
becirpelt a csattogó vonatba,
zengett tőled az egész Dunántúl,
zengett a sziklás éj; s azután is,
fent a Karszton, s lent, végig a dalmát
szigeteken hű társam maradtál:

61 *Red vožnje železnica, rečne, morske i vazdušne plovidbe i važnijih inostranih veza*, Beograd, Generalna direkcija Državnih železnica, 1927. jun.; lásd a kiadvány végén található térképet.

62 A Kalimegdan az egykori nándorfehérvári vár helyén épült, ott, ahol Hunyadi János 1456-ban visszaverte a törökök ostromát.

63 PIM Könyvtárában, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében található több horvát, német, cseh és lengyel nyelvű szövegű Lesina szigeti prospektus is.

64 SÁNDOR, *i. m.*, 89–91.

65 *Harminchat év*, *i. m.*, 425.

66 SZABÓ, *Vers és valóság*, *i. m.*, 393.

idegenbeszédű emberek közt
jó tolmács volt ismerős beszéded.
Aztán jött a tenger, jött a ringó,
sirályszavú, kék bizonytalanság,
négy napon és három éjen által
muzsikás vizekkel laktam együtt,
és mégis, amikor újra parti
ággal várt az este: mily öröm volt
ablakon át hallani a hangod,
mely a biztos földet énekelte!
Föld fiaai vagyunk mind a ketten.
A kanyargó, zord, hegyi vasúton
most is itt vagy, holdfényben, Ragúza
és Mosztár közt, milliószor egy-egy
kis barátom, milliónyi testvér.
Beszölsz hozzám a zúgó vonatba:
itt hazámat juttatod eszembe,
otthon meg, a budai hegyek közt,
ezt a földet fogod énekelni.

A költemény szinte egy szusszanásra mondja el az összes első kelet-adriai utazáson szerzett benyomást. A huszonkilenc sor mindegyike tíz szótagból, ötös trocheusokból áll, és szerkezetében az utazást követi. Nincs ugyan versszakokra tagolva, de a mondatok tagolása egy-egy egységet alkot, a mondatokon belüli mindegyik négy sor pedig egy újabb, kisebb egységet képez. Az indulás és az odafelé utazás tizenkét soron át olvasható, ezután következik a négy sorban leírt tengeri hajóút, majd a következő négy sorban az újbóli találkozás a tücsökökkel. A „Föld fiaai vagyunk mind a ketten.” sor első pillantásra mintha megbontaná a vers szerkezetét, ám mondanivalója miatt nagyon fontos nemcsak a versben, hanem a költő későbbi költészetében is. Az utolsó nyolc sor a hazautazást és érkezést örökíti meg.

Az első mondat négy sorból áll, akár invokációnak is tekinthetjük. A tücsök, a gyermekkorból ismerős hű társ a megszólítása után kísérő szerepet kap, amely az indulás pillanataiban biztonságot ad az utazni induló embernek. A messze idegen, ahová készülünk és ahová vágyakozunk ismeretlen számunkra, így az induláskor az izgalomhoz bizonyos aggodalom is járul. Jó, ha olyan kísérőre számíthatunk, aki mindenütt otthonos, akire az ember nyugodtan rábízhatja magát. A következő, nyolcsoros mondatban az utazásnak nemcsak azon a részén, amely Magyarországon át vezet, hanem az idegen tájakon, a Karszton át és a szigeteken is kíséri az utast, ahol az ember olyan kalandokba keveredhet, amelyekre nem is számítt. A tücsök kísérő szerepe ilyen estekben még inkább kiteljesedhet. Az idegen emberek számunkra érthetetlen beszédével ellentétben a tücsök ciripelése az otthoni biztonságot idézi. Az ezt követő újabb nyolcsoros mondat ugyancsak két részre tagolható: az első négy a tengeri hajóút leírása.

Azt várhatnánk, hogy itt, a kísérő tücsök hiánya esetleg valamilyen bizonytalanság érzést vált ki, de nem ez történik, ami természetes is, hiszen Szabó Lőrinc a tenger szerelmese volt, ez néhány évvel ezután, az 1934 őszi abbáziai nyaralása idején írt két tenger-verséből is látható. A *Mosztári tücsök* tengert leíró része a költemény központi helyét foglalja el, és ily módon ez a négy sor nemcsak a versben fejezi ki a tenger fontosságát, hanem a tenger iránti mindenkori rajongást is. A víz időtlenséget és végtelenséget idéző ringatása, muzsikája, a más versében is visszatérő sirályszó motívum ellensúlyozza a kék bizonytalanság érzését, sőt: az említettek és a kék szín, a tenger színe miatt, ez a bizonytalanság nem ijesztő, még csak nem is kellemetlen. A tenger gyönyörű „sirályszavú” jelzője ugyanúgy, mint a muzsikás vizek szépségüknél fogva épp a bizonytalanságnak mondanak ellent. A mondat második részében a parton, Raguzában, az újratalálkozás örömét olvashatjuk a tücsök kísérete nélküli kaland után. „Föld fiaí vagyunk mind a ketten.” – összegzi a vers arányát egy sorral megbontó kijelentő mondat, amely a vers csúcsára vezet, egyben pedig bizonyos megnyugvást is sugall.

Itt döbbenünk rá: aki a szárazföldön él, igazán akkor érzi magát biztonságban, ha szilárd talajon áll, mégha időnként enged is a kalandváagnak, hogy kipróbálja az ismeretlent, az újat, az izgalmakkal, bizonytalansággal teli utazást idegen tájakon. A tücsökhöz hasonlóan, az ember mégiscsak a szárazföldön van igazán biztonságban, tehát otthon. A harmadik nyolc sor nem követi az előző két rész arányos kettős tagolását. A hazafelé vivő úton, az első hat verssorban a látottak mellett (csak Mosztárt említi, Szarajevót, annak ellenére, hogy két napig maradtak ott, nem) intenzívebben van jelen a tücsök-kísérő. Míg az első részben társ volt, most barát, sőt testvér, ezzel is folytatva a vers csúcsára fölvezető gondolatot. Ezért hosszabb a hazautazás folyamatának leírása annak ellenére, hogy az utazás befejező része mindig kevésbé érdekes szokott lenni.

Az utolsó két sorban a hazatéréssel kerekké válik a költemény szerkezete. Az időre is vonatkozik a szerkezeti megkomponáltság. A régmúlt gyermekkor tájairól indul, és az utazást is múlt időben írja le. A költő és a tücsök hasonló sorsára, azonosságára ráébredve áttér jelen időbe, és ezt a felismerést viszi magával nemcsak haza, hanem a befejező két sorral a jövőbe is. Az Aiszóposznál szereplő szöcske, majd La Fontaine-nél a tücsök a gondatlanság és a nemtörődomség szimbóluma, ám amikor Szabó Lőrinc a tücsökkel vállal azonosságot, akkor inkább a gondtalanság, a gondokkal szembeni nemtörődomség az, amit a tücsök ciripelésében érzékel; ez tetszik neki, és ezzel kíván azonosulni. A *Mosztári tücsök*ben az itthoni, gyermekkori tücsök ciripelése beleolvad a tengernél hallott tücskök, a kabócák énekébe, ez a zene hazatérve majd tovább zsong, a második kelet-adriai utazást követő *Dalmácia tücskei*hez című költeményben pedig ismét fölerősödik, hogy aztán a *Tücsökzenében* az élet tájain idéző ember tűnődését fesse alá.

Ragusa „Der Stradone“

Második kelet-adriai út

Szabó Lőrinc második kelet-adriai utazása sokkal könnyebben nyomon követhető a feleségének írt levelek alapján, de a két, Korzáti Erzsébethez írt levél is szolgáltat számunkra adatokat. Erre az utazásra a költő 1937. július 9-én este indult a fiával, Lócival Fiume felé. *A Jegyzetlapok a Tücsökzene keletkezése idejéből* származó idézet híven örökíti meg a költő utazást megelőző lelkiállapotát: „Mintha a megváltás várt volna a tengeren, úgy szállt s vitt a remény meg a vágy. Az utolsó otthoni nap már szinte az egeket is szárnynak kapcsolva magára, úgy repdesett. Aztán feketén csatogva repültünk át a kopasz Karszton, s reggelre ragyogva kitárult mélyen a hegyek alatt a mosolygó Adria. – Új ég! Második s még egy! – ugrált lefelé mutogatva Lóci, a kis utazó, s egy óra se telt belé, már lent szívtuk a sós levegőt Szusákon, az új kikötőben. Ott voltunk, igazán ott volt a hihetetlen, a csoda is, amire vártunk, az isteni tenger.”¹ Sajnos a benyomást hamar elrontották az utazással járó gondok. Szusákból a feleségének írt levélben beszámolt az utazás részleteiről, említette a tenger megpillantásának élményét, de ezek eltörpültek a jegyvásárlással kapcsolatos bosszúságok és az anyagi természetű kellemetlenségek mellett. Arra számított ugyanis, hogy szabadjegyet tud venni, amikor azonban a helyszínen kiderült, hogy ez nem lehetséges, attól kellett tartania, hogy nem lesz elég pénze a nyaralás egész idejére. Emellett valószínűleg úgy képzelte, hogy az utazás időtartama azonos lesz az első utazásával, most azonban megtudta, hogy míg az első alkalommal négy napig tartott, addig most csak egy napig fog tartani, így az útközben esedékes megállókon kevesebbet tartózkodnak vagy meg sem állnak. Az út a gyorshajóval egy napig tart Raguzáig, valamivel hosszabb ideig Cattaróig.² A hajójegyet Budváig vette meg, mert azt hallotta, hogy szép és csöndes hely. Raguzában, amíg a hajó áll a kikötőben, a Putnik nevű utazási irodában bizonyos pénzüsszeget tervezett fölvenni. Erre az összegre egyébként is számított, és amikor a tervezettnél többbe kerültek a jegyek, még inkább szüksége volt rá. Mivel értesült arról, hogy a hajó majd csak rövid ideig

1 SZABÓ, *Vallomások*, i. m., 548–549.

2 A Grieben kiadású útikönyv a Dalmácia és a horvát tengerpart fejezetben a Jadranska Plovidba (Adriai Hajózás) gyorsjáratát ajánlja, amely hetente háromszor indul Sušakról és másfél nap alatt ér Cattaróba. A menetrend szerint Cirkvenicában hetente csak két alkalommal köt ki, majd Arbe, Sebenico, Spalato, Lesina, Curzola illetve a másik útvonal szerint Spalato, Makarska, Curzola állomásokon áll meg majd Curzola után Raguz/Gravosa, Castelnovo állomások után érkezik Cattaróba. Az útikönyv leírja, hogy mennyi ideig tart egyik állomástól a másikig a hajóút, de azt nem írja le, hogy a közbeeső állomásokon meddig áll a hajó. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 68.

áll a kikötőben, és azt is tudta, hogy a kikötőtől messze van az óváros, ahol az utazási iroda volt, az iroda nyitvatartási ideje miatt pedig attól félt, hogy nem sikerül felvennie a pénzt, ezért a megérkezésüket követő lelkesedést kiábrándulás váltotta fel, és levélírás közben úgy vélte, hogy ez a második utazás, az elsővel ellentétben, a szerencsétlen véletlenek sorozata. Abból, ahogyan említi, hogy a Lipánál ebédeltek, arra következtethetünk, hogy ezt az éttermet felesége is ismerhette az első utazás idejéről, és ezt igazolja Kisklára naplója is.³ Az étterem akkori létezését a levéltári kutatások is igazolják.⁴ Az akkori Vilhar féle házról van szó, amely a XIX. század végén épült és ma is áll. Szabó Lőrincnek a felesége, majd később a Lóci társaságában tett szusáki látogatás idején a Masarykovo šetalište nevű sétányon volt, ma ez az épület a Šetalište Andrije Kačića Miočicia nevű sétányon az 5. és 6. házszám alatt található. Meg kell jegyezni, hogy az étterem bejárata a mai sétánnyal párhuzamos utcáról, az épület hátulsó részén, az akkori Tomislavov utcáról (ma a Milana Smokvine utca) nyílt.⁵ Tulajdonosa valószínűleg az épület déli oldalán levő udvar területére építhetett kerthelyiséget, ahova a Masarykovo šetalište nevű sétányról lehetett bejutni.⁶ Feltételezhetjük tehát, hogy Szabó Lőrinc és felesége az említett Vilhar örököseinek éttermét láthatta, esetleg be is térhettek oda, a költő és fia pedig az akkor már Šime Karaman tulajdonában lévő étterem vendége volt. A Lipában elköltött ebéd után írt levélből megtudjuk, hogy sokáig nézték a berakodást a teherhajóknál, és hogy keresték Hunyady Sándor író, a költő szerkesztőségi kollégáját, de habár az is próbálta elérni őket telefonon a Putnik szusáki irodájában, nem sikerült találkozniuk vele. Az ebéd és a levélírás után jobb kedvük lett, így indultak el szombaton, július 10-én délután négy órakor a szusáki kikötőből, és vasárnap délután fél ötkor érkeztek Raguzába. 12-én délután írta feleségének a következő levelet, amelyben elbeszélte az egynapos úton történeteket, állandóan utalva az első utazás eseményeire. Először megírta, hogy a Zagreb nevű hajón utaztak, amelyet az első utazásról

3 Lásd: az első kelet adriai utazást tárgyaló fejezetet.

4 A Sušaki Körzeti Bíróságot 1932-ben alapították, de már 1900-ból származó cégalapító okiratok is a birtokában vannak. A Lipa nevű étterem alapításáról nem őriz ügyiratot, de rendelkezik azokkal az 1928-ból származó tervrajzokkal, amelyek Szusák város térképén a 2234-es helyrajzi szám alatt felvett telken a Vilhar-ház bővítésének engedélyezése céljából nyújtottak be Dušan Vilhar örökösei, továbbá azokkal a tervrajzokkal, amelyeket 1930-ban ugyanezen örökösök az épület földszíntjének átépítése céljából nyújtottak be a város elöljáróságához. Ezen az alaprajzon már szerepel az étterem helyisége. Lásd: DAR, JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 3,12/1928., br. 85,86/1930., Kut. 6,8. A Sušaki Körzeti Bíróság 1939. okt. 26-án kelt végzésében engedélyezte Ana Žirovnik, születési helye Rečica, Bled járás, sušaki lakosnak a Sušak, Masarykovo šetalište 9. szám alatt található Lipa nevű étterem üzemeltetését, ezt a horvát hivatalos közlöny, a Narodne novine 1940. aug. 2-án a 174/40 számában közzölte. Lásd: DAR, PR 7, In Reg. III. 677. Kut.

5 Lásd: DAR, Kartografska zbirka, Planovi Rijeke i Sušaka, kut. 7.

6 A fiumei levéltár rendelkezik azzal az 1936. jún. 19-én kelt kérvénnyel és e kérvényhez csatolt tervrajzzal, amelyben Šime Karaman nevű Krilo Jesenice-i születésű szusáki lakos engedélyt kért Szusák Város Elöljáróságának Építészeti Osztályától a Vilhar örökösök telkén, a Masarykovo šetalište címen található Lipa étterem kerthelyiséggel való bővítéséhez, ezt 1936. júl. 8-án hagyták jóvá. Lásd: Državni arhiv u Rijeci, DAR, JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 113/1936., Kut. 17.

ismert Ljubljanához hasonlóan időközben modernizáltak, ezért nagyon jó és szép, a kabinjuk pedig kitűnő. Az első, mély benyomást a tenger nyújtotta számára: „Az-tán a tenger! A gyors hajó, sajnos, csak ritkán és rövid időre állt meg. Cirkvenicát a hajóról láttuk. Jöttek a szigetek, a hullámjáték, a szél, és ami ilyenkor csak szép és érdekes. [...] Sok sirály kísért.”⁷ Este nyolc óra után érkeztek az Arbe szigeten fekvő Arbe város kikötőjébe, ahol minden még szebb volt, mint első alkalommal. A költő fiát is elvezette azokra a helyekre, és neki is megmutatta, mi mindent lát-

Az arbei „sarki bástya”

tak első utazásuk idején. „Végigmentünk a parton a bárkák mellett [...], és az első pálmák, agavék stb. alatt átvágtunk a hegyen, és visszafelé végigmentünk a túlsó parton a négy kampanile alatt a sarki bástyáig, ahol egy padba valamikor a két K betűt véstem. [...] Átmentünk megint a hegyen a rövid, lépcsős úton, a rövidebben, amely a pados helyet szinte az Astoriával köti össze.”⁸ A költő és fia a kikötő és az óváros északi oldalán levő, mai nevén Obala kralja Krešimira sétányon nyugati irányban ment az óváros végéig. Ott a Szent Kristóf téren át felfelé haladva bejutott az óvárostól nyugatra elterülő Komrčar nevű erdő-parkba,⁹ azon áthaladva az óváros rendkívül meredek, déli oldalára az oda vezető lépcsőkön ereszkedtek le. Itt, közvetlenül a parton, a mai Šetalište fra Odorika Badurine nevű sétányon folytatták útjukat kelet felé. A négy kampanile alatt azért mehettek, mert azok a sziklafal tetején elhelyezkedő város déli oldalával párhuzamos utcában, a Gornja (Felső) utcában állnak. A parton végigmen-

ve a sarki bástyáig érkeztek. Ez azonban valójában nem bástya, hanem az említett Gornja utcában álló Szent András kolostor épületegyüttesének tengerpart felőli, támpillérekkel alátámasztott támfala, amely a tengerparti sétányról valóban bástyaszerűen hat. A „bástya” közelében meredek lépcsősor vezet fel a városba, ahol a mai Trg slobode (Szabadság tér) nevű kis térre érkeztek, majd a mai Stjepan Radić utcán lassan leereszkedve értek a Trg Municipium Arbae (az Arbei Municipium nevű térre), amely a kikötőre nézett. Miután gyorsan bejárták az ismerős helyeket, visszatértek a hajóra: „A hajó legfelső fedélzetének korlátja mellől néztük aztán az

7 Harminchat év, i. m., 491.

8 Uo.

9 A Komrčar nevű erdő-park 12 hektáron terül el, a mediterrán térség egyik legszebb parkja, mely Pravdoj Belia (1853–1923) arbei erdész tervei alapján létesült. A sziget lakosai emlékművet emeltek a tiszteletére 1924-ben. Lásd: Otok Rab, ur. Mario Bošnjak, Zagreb, Fabra, 2004, 78.

esti sokadalmat, s mondhatom, ilyen gyönyörű látványt Velencében sem kaphat az ember.”¹⁰ Másnap hajnalban négy órakor csak rövid időre álltak meg Sebenicóban, így nem is nézhették meg a várost. Spalatóban azonban kiszálltak, habár az első utazásukhoz képest (amikor nyolc órát állt a hajó a kikötőben), most csak fél óráig voltak ott. Először, mint írta, „a parton reggeliztünk egy matrózkocsmában”,¹¹ ahol a személyzet (a rosszat sejtető matrózkocsmá szó ellenére) nagyon előzékeny és szolgálatkész volt, külön tálban, hideg vízben hűtötte Lóci forró kávéját. Ezután már csak kevés idő maradt városnézésre: „Beszaladtunk a gyümölcspiacon át a Diocletianus-palotába, a gyerek megsímogatta a sokat emlegetett szfinxet,¹² megnézte az óriási püspökszobrot,¹³ kimentünk még a Francia-partra is,¹⁴ az első [az első utazás idején nevezték el így a kisebb és nagyobb pálmákat] »Lóci- és apu-pálmák« alá”.¹⁵

Pálmák a Francia parton Spalatóban

Meg kell jegyeznünk, hogy a költő igen jól ismerte a város nevezetességeit. Az utat folytatva csak a távolból látták „a Makarska parti várost egy öböl félkörében”.¹⁶ A költő említette patkóalakú kikötőről Makarska városra ismerhetünk. Délben kikötöttek ugyan Curzola város kikötőjében, de csak tíz percre. Itt ugyan első utazásukkor is jártak, mégis írt róla néhány szót: „...gyönyörű kis kőfalas város a sziget

10 *Harminchat év, i. m.*, 491.

11 *Harminchat év, i. m.*, 492.

12 A Diocletianus-palota Peristiliumnak nevezett oszlopos udvarán látható.

13 Lásd az első kelet-adriai utazás jegyzeteit.

14 Ma az Obala hrvatskoga narodnoga preporoda, népszerűen Rivának nevezett tengerparti sétány.

15 *Harminchat év, i. m.*, 492.

16 *Uo.*

[Curzola-sziget] egy kör alakú félszigetén, csodálatosan szép hely.” „...elhatároztam, hogy ide okvetlen visszajövünk. Csend, béke, tenger, régiségek s relatív olcsóság az isten háta megett.”¹⁷

Raguzába érkezve azon töprengett, hol is szálljanak meg: Lapad félszigetre, Lopud szigetre vagy a közeli Kupari városkára gondolt. „Hosszas vergődés után [...] egy egészen új és kis házban, a Stefany panzióban szálltunk meg, a fő-Dubrovnik és Lapad közt a hegy tetején. Előttünk egy jókora darab tenger, a környék most épül vad tempóban, a ház július 1-én nyílt meg, gazdái igen háziasak, kedvesek. Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő [...]. A bútorzat mind új, modern, rendes, bár minden szerény, s az udvar (a »teraszk«) csak $\frac{3}{4}$ részt vannak készen.”¹⁸ A levél végére odaírta a címet is: Put Vojnovića. Mivel a házzámot nem írta meg, a panzió pontos helyének felderítése érdekében a Raguzai Állami Levéltárban folytattam kutatásokat. A munkát segítette egy a költő által rögzített adat, a szomszédos Bellevue említése. A mai Hotel Bellevue abban az időben még csak panzió volt. Az 1938-ban kiadott szállodák és panziók listáján a Stefany panzió közvetlenül a Bellevue panzió után szerepelt, de egyiknek sem volt feltüntetve a címe. A Stefany 17 ágygal rendelkezett, ami megfelelt a költő becslésének, szerinte nyolc szoba lehetett a panzióban. A kiadvány szerint a panzió teljes ellátást biztosított, ennek ára egy személyre 60-85 dinár volt. Szabó Lőrinc azt írta feleségének, hogy kettőjükre 110 dinárt fizetett. A kiadvány arról is tájékoztat, hogy a Stefanyban volt vízvezeték és fürdőszoba. Ugyanott található egy várostérkép is, amelyre azonban csak a Bellevue volt bejelölve, a Stefany nem volt rajta.¹⁹ A Stefany panzió Put Iva Vojnovića címmel, de ezúttal is házzám nélkül, ugyancsak szerepel a Ragusa környéki vendéglátóipari objektumok jegyzékén. A panzió tulajdonosaként Angela Pretner van feltüntetve.²⁰ A későbbi hasonló kiadványokban nem találjuk a Raguzában működő szállodák és panziók jegyzékét. Ez részben azzal magyarázható, hogy 1938-ban és 1939-ben kiváló eredményekkel zárult a turisztikai idény, ennek következtében a szálláshelyek száma nagymértékben megnövekedett, csaknem megkétszereződött.²¹

A helyszínen folytatott kutatások alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Stefany nevű panzió a Put Iva Vojnovića nevű utca mai 5. és 5a házzám alatti családi házban lehetett. A ház jelenlegi tulajdonosainak, a Šarić család állítása szerint az előző tulajdonos bérbe adta a házat, és a bérlő nyitotta meg az egykori Stefany panziót. A környéken élő idősebb emberek is megerősítették azt az információt, hogy ebben a házban a második világháború előtt panzió volt. Ezek az adatok is azt a tényt támasztják alá, hogy az 5-ös házzám alatti ház a keresett objektum. A ház jelenlegi tulajdonosának szülei 1940-ben vették a házat bizonyos Tomo Miš nevű illetőtől, aki még 1931-ben új ház építésére kért építési engedélyt a Raguzai Földhivatal 537-es

17 *Harminchat év, i. m.*, 493.

18 *Harminchat év, i. m.*, 493-494.

19 *Dubrovnik: Kratke upute u vezi sa dolaskom i boravkom u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1938.

20 *Dubrovački informator: Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938, 68.

21 Ljubo J. MIHIĆ, *Dubrovačko primorje: Uслови i razvoj turizma*, Dubrovnik, 1975, 237.

helyrajzi szám alatt felvett földterületen, amelyet a Irgalmas Boldogasszony nevű egyházközségtől vásárolt, de sem az 1931. június 26-án kiadott építési engedélyen, sem az 1934. június 16-án kiadott dokumentumon, amely az újonnan épült ház használatba vételét engedélyezi, nem szerepel házszám.²² A tulajdonos két évvel később ismételten kért építési engedélyt, ezúttal a ház bővítésére és emeletráépítésre, és ezt engedélyezte számára az 1936. október 14-én kelt végzés. 1937. május 15-én kérelmezte, hogy a helyszínelő bizottság adja ki számára a használatba vételhez szükséges engedélyt, mert mint írja, „sürgősen használati igénye van a házra”, ám a bizottság jegyzőkönyve szerint a munkálatok kivitelezése nem a tervrajzok alapján történt, ezért újabb, a tényállásnak megfelelő tervrajzot kértek tőle. Miután ennek a követelménynek 1937. július 16-án eleget tett, az 1937. augusztus 12-én kelt végzés engedélyezte a ház használatba vételét. Ebben a végzésben tüntették föl először a házszámot, méghozzá az 1-es házszámot.²³ Az említett dokumentumok ugyancsak alátámasztják azt a föltevést, miszerint a Put Iva Vojnovića 5-ös és 5a szám alatt levő ház lehetett a Stefany panzió, mint ahogyan ezt a feltételezést erősíti Szabó Lőrinc feleségének írt levele is, amelyben arról írt, hogy egy egészen új házban szálltak meg.²⁴ Ezek az adatok bizonyítják, hogy a költő ottani tartózkodása idején a ház tulajdonosa Tomo Miš volt.

A Raguzai Földhivatal ingatlan-nyilvántartásában szereplő adatok is megerősítik azt a tényt, hogy 1937-ben Tomo Miš volt annak a háznak a tulajdonosa, amelyet 1940-ben a Šarić család megvett tőle. A telekkönyvbetét tulajdonlap részében az 537/18. helyrajzi szám alatt felvett telken lévő 623-as helyrajzi szám alatt kimutatott lakóházra ugyanazon telekkönyvbetét teherlap részén lévő bejegyzés szerint a 623-as szám alatt kimutatott lakóházra, a »Pension Stefany«-ra Stefanija Sila és Vjekoslav Sila nevű egyéneknek 5 évre, pontosabban 1937. június 1-jétől 1942. május 31-ig volt bérleti joguk. Ennek alapján tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Stefany panzió a Put Iva Vojnovića 5. és 5a számú házban volt, amit még az egyik bérlő azonos női neve, a Stefanija is alátámasztani látszik.²⁵ Hogy milyen kapcsolatban álltak a panzió bérlői a turisztikai kiadványban említett Angela Pretnerrel, valószínűleg továbbra is talány marad.

A „házi strand” helyének megállapításához a költő levelei nyújtanak segítséget: „Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő...”²⁶ Másnap le is mentek oda: „Reggel a kis horvát lánnyal lementünk a »házi strandhoz«. Jó kis turisztika! Gyönyörű, tiszta, szélcsendes tenger és irtózatok kövek. A szomszéd Bellevue aszfaltozott strandrészen 1 dinárért lehet lenni.”²⁷ A fent idézettek alapján bátran állíthatjuk, hogy a „házi

22 Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik. Građevinski planovi 1837–1957. I. dio 1931. god. Kut. 103. br. 2.

23 DAD, Općina Dubrovnik... II. dio. 1936. god. Kut. 123. br. 4.

24 *Harminchat év, i. m.*, 493.

25 Gruž karaszteri község 953. számú telekkönyvbetét.

26 *Harminchat év, i. m.*, 493.

27 *Harminchat év, i. m.*, 495.

strand” nem a mai Hotel Bellevue strandja volt, hanem minden valószínűség szerint abban a kis öbölben lehetett, amely a ház 1931-ből származó tervrajzára is be van rajzolva, az Irgalmas Boldogasszony öblöcskéje néven.²⁸ Raguzai mai térképe ezt a kis öblöt nem jelöli.²⁹ Mivel az 1960-as évek végén és az ’70-es évek elején itt építették fel a Hotel Libertas nevű szállodát, valószínű, hogy a hotelkomplexum építése következtében a terep teljesen megváltozott, és az öblöcske eltűnt. A délszláv háború idején, 1991-ben a város ágyúzása során a Libertas Szállodát is érte találat, majd tűzvész martaléka lett, és teljesen tönkrement. Többszöri felújítási kísérlet után a török Rixos cég építette újjá. A szálloda felújítása és megnyitása után az egykori öböl környékének arculata még inkább megváltozott, így a költő egykori fürdőhelyének látványát ma már, sajnos nem tudjuk magunk elé idézni.

Szabó Lőrinc beszámolóinak nagy része Lócival foglalkozott, azzal, hogy van, és mit csinál, mivel föltevése szerint az anyát ez érdekelte legjobban, de találhatunk benne a várost leíró részeket is. Mindenekelőtt azonban olyan tényeket, amelyek újdonságot jelentenek az öt évvel ezelőtti tartózkodásuk tekintetében. Annak alapján, amit a panzióba menet a villamosból láttak, amíg első nap mentek az Óvárosba, vagy másnap a Szent Márton öbölbe fürödni, feleségének a következőket írta: „Isteni szép ez a város. Sokkal szebb, mint volt, gazdagabb. Micsoda hotelek, magánpaloták! Mindenütt táblák: »Soba-Zimmer« [...] Villák, panziók, kopár hegyek, buja kertek [...] kiadó szobák, autók.”³⁰ A költőre láthatóan mély benyomást gyakorolt a város nyüzsgése, amely évről-évre növekedett. Első két nap megtekintették az Óvárost és a régi kikötőt. Az Óváros szépsége nemcsak Szabó Lőrincet, hanem a fiát, Lócit is elbűvölte, a városnézésnek a gyermek számára különleges varázsa is volt: a galambok etetése. A Putnik utazási irodában fölvették a pénzt, emiatt szakították meg útjukat Raguzában. Az iroda az akkori Placa Kralja Petra, a mai főutca, vagyis a Stradun, másként a Placa és a Zamanjinova utca kereszteződésénél, ez utóbbi jobb sarkán volt, az ún. Lindrić-féle üzletben.³¹ Amikor másodszor mentek az Óvárosba, az első utazásukhoz hasonlóan betértek a Dubravka nevű kávéházba fagylaltozni. Ez a város mai lakóinak körében ma is népszerű

28 DAD, Općina Dubrovnik. Građevinski planovi 1837-1957. I. dio 1931. god. Kut. 103. br. 2.

29 *Dubrovnik: Plan grada*, Zagreb, Turistička naklada d.o.o., 2002.

30 *Harminchat év, i. m.*, 494-495.

31 Szabó Lőrinc német nyelvű útikönyve is említi a Putnik irodáját: „Putnik Utazási Iroda, Placa Kralja Petra; ingyenes mindennemű tájékoztatás, autós kirándulások a környékre, hátszlovak bérbeadása.”, Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 157; *PERIĆ, i. m.*, 143. A Putnik - Utazási Rt. alapítója az idegenforgalom fellendítése érdekében alakult Raguzai Társaságok és Intézmények Szövetsége. A Szövetségnek Raguzában is volt irodája a Szláv Bank épületében a Rectorpalotánál, 1925 őszétől pedig a Placán a volt Lindrić-féle üzletben. Az iroda 9-12 és 15-19 óra között tartott nyitva. - A PIM Könyvtárban, a Szabó Lőrinc hagyaték letéti részében található *Dubrovnik c.* füzet ugyancsak említi az utazási irodát, ingyenes és készséges szolgáltatásait: „Az Idegenforgalmi Szövetség »Putnik 5« Utazási Irodája, Dubrovnik, Péter király tér (König Petersplatz).” A Placa-t németül itt „tér”-ként fordították, holott a Placa Raguzai főutcájának a Stradunnak a másik neve.

kávéház, amely az Óváros nyugati részén levő Pile-kapun kilépve, annak közvetlen közelében található, 1836-ban nyílt meg, és azóta csaknem folyamatosan működik.³²

Mivel a költő a fiával nyaralt, a hagyományos nevezetességeket is megnézték, de a figyelmük mindenek előtt a gyerekeket érdeklő dolgokra irányult, így, a Kisklára naplójában gyakori jelenség most is megisméltódott, többször is megemlítették az ismert vagy ismeretlen növényeket, gyümölcsöket: „Nem győzzük csodálni a növényzetet, a rengeteg pálmát, vadkaktuszt, agávét, fügefát.”³³ vagy: „[...] buja kertek, pálma, füge, szőlő [...]”.³⁴ Később: „Sétáltunk Lapadon, felszeleteltünk fáról tépett zöld fügeket, gránátalmát stb.”³⁵ Természetesen, a legérdekesebb a fürdés volt. Először trepszemlére mentek a »házi strandhoz«, majd a már öt évvel ezelőtt megismert Szent Márton öbölbe a homokos strandra. Hosszas rábeszélés, győzködés után Lóci végre bement a vízbe: „Egy perc alatt megbarátkozott a sós hullámokkal, frecskendezték egymásra a vizet [a háziak kislánya, illetve unokája volt velük], alámerültek, kergetőztek, óriási fakarikán úsztak, napoztak, gyűrűhintáztak, a fürdőépület mögött a fűvön szárítkoztak, ettek, Lóci másodszor is bekíváncozott a tengerbe [...] Repülőgép keringett a fejünk felett, vízirepülőgép (reggelizés közben pedig egy hadihajó húzott el alattunk).”³⁶ A költő azt is észrevette, hogy a lapadi strandon kitűnő volt a homok és a felszerelés, ami igazolja az akkori napi sajtóban megjelenő reklámszerű hirdetések, amelyek a fürdő jó felszereltségét bizonygatták. Szabó Lőrinc leírásából is, a hirdetésből pedig még inkább láthatjuk, hogy a strand felszereltsége valóban kiváló volt, a maiakéval nemcsak vetekedhet, hanem sok esetben felül is múlta.³⁷ A következő alkalommal a »házi strandra« mentek fürödni. Itt kisebb bal eset érte Lócit, ugyanis elesett és felsebezte magát. Előző napi programjuk leírását a költő olyan mondattal zárta, amely szinte előre vetítette a gyermek viselkedésének hasonló kimenetelét: „Lóci minden pillanatomat igénybe veszi, isten csodája, hogy még él itt a nagy vizek és nagy sziklák közt.”³⁸ Néhány nap múlva Korzáti Erzsébetnek írt levele is tanúsítja a költő Lóci csintalankodása okozta aggodalmát: „S vedd hozzá, hogy ez a könnyelmű, engedetlen és vakmerő kis kölyök itt, ahol csak szirtek

32 PERIĆ, i. m., 41.; lásd még: *Dubrovnik sa starih razglednica...*, i. m., 305. A kávéházat 1836-ban nyitották meg, akkori tulajdonosa, Nikola Birimiša neve alapján sokáig Birimišanak nevezték, habár a hivatalos neve Caffè all'Arciduca Federico, majd Miksa főherceg után Maximillián lett a neve, később Dubravkára változtatták át, 1921-ben felújították, 1991-ben a Jugoszláv Néphadsereg ágyúzása következtében megrongálódott, felújítását követően ismét a régi helyén működik.

33 *Harminchat év*, i. m., 494.

34 *Harminchat év*, i. m., 495.

35 *Harminchat év*, i. m., 500.

36 *Harminchat év*, i. m., 495.

37 *A Szent Márton – Lapad Fürdő* címmel a fürdőhelyet jellemző korabeli hirdetés: „Nagy homokos strand, különösen kellemes az úszni nem tudók és a gyerekek számára. 180 kabin és édesvízzel működő tus áll a vendégek rendelkezésére. Étterem, kávéház, büfé, trafik. Nagy tenispálya, ping-pong, tornaszerek, úszás tanulásához szükséges szerek, gondola, boccia (bocsa) stb. Az idényben fényképező, borbély, masször áll a vendégek rendelkezésére. A fürdőnek van előírt hálórendszere és csónakban ügyelő strandőre. Villamosközlekedés. Telefonszám: 246.” Dubrovnik, 1937. máj. 9., 6; 1937. jún. 5., 4.

38 *Harminchat év*, i. m., 497.

és tenger van, minden negyedórában egy-egy komoly halálveszélyt úszott meg már két hete.”³⁹ Ezek az események minden bizonnyal hozzájárultak a nyaralás idején keletkezett *Lóci és a szakadék* című költemény megszületéséhez.

A városban nagy volt a forgalom, Szabó Lőrinc is felfigyelt a rengeteg autóra. Leveleiből – és az idézett hirdetésből is – megtudjuk, hogy Raguzában akkor villamos közlekedett, valamint arról is értesülünk, hogy új autóbuszjáratot nyitottak ott-tartózkodásuk idején Lapad félszigetre. Legtöbbbet a villamoson való utazásról írt: miután megérkeztek a gravosai kikötőbe, villamossal mentek a panzióba.

Villamos út a gravosai kikötőből az Óvárosba

Az Óvárosba általában gyalogoltak, az út mintegy negyed órát vett igénybe, ha villamossal akartak eljutni, akkor előbb 2-3 percig gyalog kellett menniük a megállóig, aztán mindössze 4-5 percig tartott az út. A jegy felnőtteknek 2, gyerekeknek 1 dinárba került. A szent Márton öbölbe a strandra először gyalog mentek, lejegyzése szerint negyvenöt percbe telt, míg odaértek. Egy héttel később az épp akkor indított autóbuszjáratot vették igénybe.

Szabó Lőrinc jól beszélt németül, így a hordárral, aki a panziót ajánlotta nekik és elvezette őket oda, németül tudott szót érteni; németül értettek a háziak is. Közülük csak az öreg- és a fiatalasszonyt említette: az anyát és lányát. Úgy tudta, hogy szusáki horvátok, ahol az anyának nagy panziója volt, de eladta, és Raguzában építettek másikat, mi azonban láttuk, hogy a panzió tulajdonképpen nem az övéké volt. Megemlítette azt is, hogy dolgozott náluk egy mindeneslány, aki valamennyire beszélt németül és magyarul is. A házban volt két 9-10 éves kislány is. Az egyikükről – a két asszony lányáról illetve unokájáról – a kis Marijáról több ízben is elmondta, hogy velük ment a strandra és Lócival barátkozott, aki egyébként nagy

39 Huszonöt év, i. m., 313.

népszerűségnek örvendett a háziak körében, lehet épp azzal érte ezt el, hogy miután kézzel-lábbal próbálta magát megértetni, kevés, könyvből szerzett tudását is felhasználva vizet kért: *Molim vode*.⁴⁰ A másik megtanult és gyakran használt szó a *sladoled*, vagyis a fagylalt, ugyanis Lóci gyakran kérte, hogy vegyenek fagylaltot.

Szabó Lőrinc még utazásuk kezdetén, Fiumében úgy tervezte, hogy hajóval utazik le nem csak Cattaróig, ameddig első alkalommal ment feleségével és lányával, hanem még tovább is, egészen Budváig, mert amint hallotta: „kitűnő, szép és forgalomból kieső hely”.⁴¹ Az utazás elején fölmerült nehézségek miatt azonban meg kellett szakítaniuk az utat Raguzában. Feleségének innen azt írta, hogy hallotta, akkor tartózkodott Budvában a jugoszláv királynő és a biztonsági intézkedések miatt nagyon sok detektív van ott, ezért a turisták elutaznak onnan, így ő is megváltoztatta előző tervét, és nem folytatta az utat Budvába, hanem Raguzában maradt. Annak a lehetőségét azonban, hogy onnan rövidebb kirándulásokra menjen a délebben fekvő helyekre, nem vetette el. Azt, hogy a mende-mondák okozta aggályai miatt nem volt oka megváltoztatni az eredeti elképzelését, az akkori helyi sajtó hírei is megerősítették. Beszámoltak Mária királynő⁴² raguzai látogatásáról július 9-én, amikor megtekintette a Rektor-palotát, a város főutcáját a Placát és a Ferences templomot, majd átruccant Lacroma szigetre.⁴³ Ugyanennek az újságnak a július 17-i számában olvashatunk arról, hogy a Rektor-palotában (akkor Királyi palotának nevezték) ebédelt, majd ezt követően látogatást tett a Katedrálisban.⁴⁴ Szabó Lőrinc azért nem akart hosszabb időre Budvába menni, mert el akarta kerülni a királynő jelenléte miatti biztonsági intézkedésekkel járó kényelmetlenségeket. Azonban, valószínűleg tudtán kívül, mégis csak ott tartózkodott, ahol a királynő is megfordult azokban a napokban, emiatt azonban nem volt része semmilyen kellemetlen élményben.

Néhány nap múlva, július 15-én elhatározta, hogy útra kelnek: a Lovćen nevű, Velencétől Budváig és visszafele közlekedő hajóra szálltak föl. Budváig utaztak, ahonnan képeslapot küldött a feleségének. A lapon írtakból nem tudunk meg semmit a háromnapos út további lefolyásáról, de miután visszaérkeztek Raguzába, levélben részletesen beszámolt róla. A hajó először Zelenika előtt vetett horgonyt, és miután az utasokat partra vitték, folytatták az utat. Ezután Budva előtt állt meg, lehorgonyzott, és az érdeklődő utasokat motorcsónakkal szállították a partra, ahol háromnegyed óráig nézelődhettek. A városról nyert benyomását tömören így foglalta össze: „Érdekes, egészen déli, vad kis hely ez.”⁴⁵ A hajó ezután, most már visszatérőben Velence

40 *Harminchat év, i. m.*, 494. A kötetben a kifejezés pontatlanul fordul elő; helyesen: *Mohin voda!* Az eredeti kéziratot lásd: PIM Kézirattár, Szabó Lőrinc hagy., letét. A *mohin* szó a rossz olvasat következménye, helyesen *molim*, a második szót egyértelműen olvasható *voda*-nak. A *voda* szó nominatívusban van genitívus helyett, ami abból következhetett, hogy sem a költő, sem Lóci természetesen nem ismerhette a horvát deklinációt.

41 *Harminchat év, i. m.*, 489.

42 Aleksandar, I., Karađorđević, (1888–1934), a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság királya Marseilleben merénylet áldozata lett. Mária királynő az ő özvegye volt.

43 Dubrovnik, 1937. júl. 10., 24. évf., 3.

44 Dubrovnik, 1937. júl. 17., 24. évf., 3.

45 *Harminchat év, i. m.*, 498.

felé, betért a Cattarói-öbölbe, ahol éjjelre lehorgonyzott Cattaro város előtt. Szabó Lőrincék a Hotel Stadt Grazban szálltak meg, ott is vacsoráztak.⁴⁶ A vacsora idején a kivilágított tengerparton sétálva megint a leánderek és narancsfák kötötték le a figyelmüket. Másnap egy sofőr följánlotta, hogy elviszi őket buszon Cetinjéig. Ennek nem tudtak ellenállni, így igen kalandos utazásban volt részük: „a Lovćen-hegy szerpentinjein himbálóztunk két órát, szédületes látvány! Az egész Boka kinyílik az ember alatt. [...] 930 méter magasan hágó, aztán Njeguši falu, oranzsád és sligovica a Grandban⁴⁷ (mint egy matrózkocsmá, olyan ez a hotel) irtózatossá montenegrói táj, aztán tovább 1270 méter magasra, majd le egy 6-700-as kis zöld völgybe, és itt volt Cetinje. »Ügyes« kis város, nagyot fejlődött ...”⁴⁸ Ebéd után megnézték a települést. A „nagyot fejlődött” kifejezés ugyan arra enged következtetni, hogy a költő már járt ott, és hogy azóta fejlődött város, az első kelet-adriai utazás idején azonban feleségével és lányával nem utazott fel odáig. Véleménye szerint érdemes lenne ott néhány napot is eltölteni, ám erre nincs lehetőség, az autóbusszal Budván keresztül visszatértek Cattaróba. Az „irtózatossá vad” szerpentinekről látták a Szkutari tavat és az Albániában magasló hegyeket.⁴⁹ Az alacsonyabban fekvő tájakon a tücskök ciripelése kísérte őket, aminek, mint később látni fogjuk, nagy jelentősége lesz. Cattaróba érkezve kiderült, hogy lekésték a Raguzába induló hajójukat, ezért a Cattarói-öböl partján utazva busszal indultak vissza. A kalandos útról nem számolt be részletesen, de könnyen elképzelhető egy megemlített momentum kapcsán, amely szerint az öböl egy pontjáról komppal keltek át a tengeren az öböl túlsó partjára.⁵⁰ Útközben egyszer csak Zelenikába értek, arra a helyre, amelyről kirándulásuk első napján sokat hallottak egy oda utazó magyar utastól. Elhatározták, hogy ott maradnak, és valóban, a magyar turista dicsérete játékkal teli, felejthetetlen napot hozott Lóci számára. Zelenikában egész kis magyar kolónia volt. A városka az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása volt. Itt építtette ki hamarosan a budapesti dr. Magyar Antal új fürdőtelepét, amelyet Zöld Tengerpartnak nevezett el.⁵¹ A szálloda tulajdonosa 1937-ben is egy magyar volt. Valószínűleg ezzel volt magyarázható a nagyszámú magyar turista jelenléte, akik mindannyian az egyetlen helybeli

46 A Grieben-féle útikönyv is említi a szállodát, mely egész évben nyitva tart, 30 ágyas, reggelit és teljes ellátást kínál, étterme, kávéháza és központi fűtése van; *Dalmatien...*, i. m., 172.

47 Ez nem a Grand Hotel volt, hanem a Njegoš vendéglő; lásd: *Dalmatien...*, i. m., 179.

48 *Harminchat év*, i. m., 498.

49 A Grieben-féle útikönyv VERLOOP *Le Royaume de Montenegro* c. művét idézi, mely szerint a Cattaróból Cetinjébe vezető út olyan szép panorámát biztosít az oda látogatóknak, amely Európának is dicséretére válna; lásd: *Dalmatien...*, i. m., 179. Itt is szerepel a panorámának a leírása, amelyben Szabó Lőrincéknek is részük volt, és amelyet a költő is megörökített.

50 A Grieben-féle útikönyv is említi a kompot, miközben leírja az autós kirándulóknak a Cetinjéből visszafelé vezető rövidebb, nem Cattarón, hanem Tivaton keresztül vezető utat Lepetane helység irányába. Ott van a Catene-szoros (németül Verige), ahol a legkeskenyebb a Cattaró-öböl. Az öböl két partja közötti távolság mindössze 1/4 km széles. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 166, 169. A szoros érdekessége az is, hogy Nagy Lajos király idején a szorosban láncot feszítettek ki, amely megakadályozta az idegen hajók behatolását a Cattarói-öbölbe. Lásd: *Dalmatien...*, i. m., 169-170.

51 HAVASS, i. m., 123.

szállodában, a Strandhotel Zelenikában nyaraltak Szabó Lőrinc látogatásakor.⁵² A tulajdonos 1911-ben járt utoljára Budapesten, de ennek ellenére hallott a költő Szabó Lőrincről. Nem tudhatjuk, volt-e valami köze az említett dr. Magyar Antalhoz. Talán az örökösei lehettek.⁵³ Az előzetes ajánlások ellenére a költő a zelenikai hotel ellátását nem dicséri ugyan, de kiemeli az óriási, gyönyörű park szépségét és a kopott, de pompás, várszerű épületet, amelyből szinte a tengervízbe lép ki az ember. Harmadik nap, szombat délután – miután begyalogoltak Castelnúovóba – indultak vissza Raguzába a Kosovo nevű turistahajón, ahol ugyancsak sok magyarral találkoztak. Késő éjjel értek vissza a panzióba. Amikor először megérkeztek Raguzába, egyedüli vendégek voltak a panzióban, háromnapos távollétük alatt azonban teljesen megtelt. Szabó Lőrinc már a kirándulásuk előtt is észrevette, hogy a városban sok a turista, és hogy a Szent Márton-öbölben a strandon rengeteg a fürdővendég. A kirándulás után feljegyezte azt az információt, miszerint az elmúlt három nap alatt nyolcezer turista érkezett a városba, és hogy nem lehet szabad szobát találni. Ha figyelembe vesszük, hogy 1939-ben Ragusa lakosságának száma 18765 volt,⁵⁴ akkor megállapíthatjuk, hogy a nyolcezer újonnan érkezett turista a város lakóinak számához képest még a mai viszonyok közepette is rekordnak tekinthető.⁵⁵

Július 18-án vasárnap, feleségének levelet írva, már a hazatérésről gondolkozott. Úgy tervezte, hogy még két napig maradnak Raguzában, hogy azután útközben hazafelé egy napot Curzolán töltsenek, majd mivel idefelé utazva nem sikerült Fiumében találkoznia kollégájával, Hunyady Sándorral, elhatározta, hogy felkeresi – az akkor Olaszországhoz tartozó – Abbáziában. A feleségének írt levelekből a költő sok észrevételéről értesülünk. A már említettekhez hozzátehetünk még néhány megfigyelését. Az időjárással kapcsolatban megtudjuk, hogy a raguzai nyaralás egész ideje alatt nagyon meleg volt, időnként fújt csak erősebb szél, de a hőmérséklet akkor sem csökkent. Az ellátásról keveset ír, csak itt-ott említi meg, mit ebédeltek. Megtudjuk, hogy a panzióban hasonlóan főznek, mint otthon. Ugyancsak megemlíti a cetinjei kiránduláson a Palace szállót, azt is a magyar pincér és az ismerős konyha miatt, ugyanis sült csirkét ettek, majd málnát.⁵⁶

52 Szabó Lőrinc szerint nincs is ott másik szálloda: *Harminchat év, i. m.*, 499. A Grieben-féle útikönyv szerint a szálloda neve Hotel-Pension Zelenika, közvetlenül a tenger partján van, a „Zöld strandon/tengerparton”, 46 ágygal rendelkezik, teljes ellátást kínál, van garázsa, étterme, kávéháza, kertje és erdeje, és saját kis strandfürdője, és egész évben nyitva tart. Az útikönyv szerint még egy szálloda van Zelenikában a 35 ágyas Boka. Lásd: *Dalmatien..., i. m.*, 168.

53 A Grieben-féle útikönyv Függelékében a Hotelpension Zelenika reklámja is megtalálható. A hirdetést mint tulajdonosok, dr. Magyar A. örökösei írták alá. Lásd: *Dalmatien..., i. m.*, Függelék, 29.

54 *Dubrovnik sa starih razglednica..., i. m.*, 305.

55 A Grieben-féle útikönyv szerint Ragusa nemcsak nyári, hanem téli üdülőhelynek is kiváló, ezért látogatóinak száma az utóbbi években [1930 előtt] 30 000 volt évente. *Dalmatien..., i. m.*, 157.

56 *Harminchat év, i. m.*, 498. Szabó Lőrinc szerint a Palace-ban ebédeltek, Njeguši faluban pedig a Grand-ról beszélt. A Palace esetében azonban a cetinjei Grand Hotelre gondolhatott, a Grieben-féle útikönyv ui. ott nem jegyezt ilyen nevű szállodát, a cetinjei Grand Hotel leírásból pedig nem következtethetünk a szálloda különösebben jó minőségére; lásd: *Dalmatien..., i. m.*, 179.

Habár pihenni jött, szokásához híven, most is azt tervezte, hogy dolgozni is fog. Catherine Turney *Keserű aratás* című, Byronról szóló színdarabját vitte magával, amelyet a Nemzeti Színház számára fordított, és amelyet a Nemzeti Színház Kamaraszínháza 1938. október 12-én mutatott be.⁵⁷ Utolsó levelét csaknem szomorúan fejezi be, mert a felügyelés Lócira megfosztotta a teljes és nyugodt kikapcsolódástól, de hozzáteszi, hogy még így is hasznára vált az út.

Már Ragusa felé utazva és onnan hazafelé készülve is jelezte, hogy szándékoznak megállni Curzolán. Azt azonban, hogy ezen a szigeten hol szálltak meg, nem említette. 1936-ból származó adatok szerint Curzolán négy hotel, négy panzió, magánházakban pedig mintegy négyszáz ágy állt a turisták rendelkezésére.⁵⁸ Mivel a vendégeket jegyző vendégekönyvek nem maradtak fenn, így Szabó Lőrinc szálláshelyét utólag nem tudjuk kideríteni. Arról, milyen volt az út hazafelé, kedvesének, Korzáti Erzsébetnek július 20-án Curzoláról írt leveléből tudunk meg egyet s mást. A feleségének szóló levelekben gondosan és részletesen tudósít arról, merre jártak (mivel az asszony is megfordult azokon a helyeken, így pontosan tudta gondolatban követni útjukat), és a Lóciival kapcsolatos eseményeket is. Ezzel szemben a Korzáti Erzsébetnek írt levelek kevésbé szorítkoznak a tényekre, inkább a merengés, a mulandóság hangulata uralkodik bennük. Sajnálja, hogy Lóci helyett nem jöhetett ő a költővel, sőt utólag úgy gondolja, nem volt jó ötlet magával hozni a fiát, mert emiatt nem tudott úgy pihenni, ahogyan szeretett volna. Vigasztalja azonban, hogy eleget tett szülői kötelességének. Curzolari hangulatának komorságát az is fokozza, hogy érzéseit nem sikerült versebe öntenie: „Ha a fáradtságomat és sötétségemet és árvaságomat (mondjuk akárminek) legalább »megfogalmazhattam« volna! Akkor úgy érezném, hogy ketten vagyunk: én és a versem. De versem nincs.”⁵⁹ Miután röviden körvonalazta az utazás eseményeit, újra eluralkodott rajta a bánat: „Azt hittem (hányadszor!), hogy valami megváltást kapok az úttól, ezektől a szép déli tájaktól, a tengertől, – mindennek nyoma sincs. Azt hittem, s ez nagyon fájt, hogy soha nem látom már ezt a nekem oly kedves tengerpartot. S most, hogy viszontláltam, még jobban fájt, hogy el kell válnom tőle. Egész idő alatt fájt. Közben ugyanis öregedtem, még kevesebb a reményem, hogy megint eljöjjenek, még egyszer eljöjjenek. A *vendég szerepe*, az örök búcsúzkodás, ez nehezedett rám egész idő alatt, az elmúlás, a halál.”⁶⁰ Ezt az elkeseredettséget olvashatjuk ki majd a *Beszélgetés a tengerrel* című versből. A levélben azonban a szomorúságot hamar felváltja az érdeklődés, és ebben a levélben is ráakadunk olyan adatra, amely arra utal, hogy Szabó Lőrinc külföldi utazásai során igyekezett észrevenni nemcsak az ottani társadalmi- és politikai eseményeket, érdekességeket, hanem az emberek viszonyát is ezekhez. Miközben írta a levelet,

57 *Harminchat év, i. m.*, 663. Kiadása Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének sorozatában: Catherine TURNER, *Keserű aratás*, bev. BÉCSI Tamás, szöveg gond. és a kísérő tan. írta SZELE Bálint, Debrecen, Csokonai, 2004 (Szabó Lőrinc kiadatlan drámafordításai, 2).

58 Zvonko LETICA, *Djetinjstvo korčulanskog turizma* (II. dio) = *Godišnjak grada Korčule* 6., Korčula, Gradski muzej, 2006, 424.

59 *Huszonöt év, i. m.*, 314.

60 *Uo.*

hallotta a kinti petárdadurrogtatást és a tűzijátékot, amelynek szerinte az volt az oka, hogy előtte való nap Maček,⁶¹ horvát politikus név- vagy születésnapja volt és ezt még másnap is ünnepelték.

Miután elutaztak Curzoláról, hazatéréséig már nem írt több levelet, ezért azt, hogy útközben kirándult Abbáziába (mint ahogyan azt feleségének a Raguzából írt utolsó levelében előre jelezte), csak az ugyancsak Abbáziában, de három évvel ezelőtti ottani nyaralása idején írt, *Tengeren* című vershez fűzött kommentárjából tudjuk meg. Ez alkalommal megemlítette, hogy Dalmáciából hazafelé tartottak, és útközben fiával Fiuméből kirándult Abbáziába. Egy kedves eseményről is tudomást szerzünk, ugyanis Szabó Lőrinc, Lóci és Hunyady Sándor az egyik part menti szálloda teraszán fagyaltozott,⁶² amikor az asztalukra szállt egy madár és csipegetni kezdett Lóci fagyaltjából. Emlékezete szerint egy akkor épp ott tartózkodó magyar lefényképezte ezt a nem mindennapi jelenetet, és a kép megjelent a *Pesti Napló* következő vasárnapi számában.⁶³

A hét éves Lóci együtt fagyaltozik egy madárral

Említettem, hogy Szabó Lőrinc hazatérte után a második kelet-adriai út utazási élményeiről beszámolt az akkor Erdélyben nyaraló lányának. Leveléből megtudunk néhány adatot, amely egyetlen más forrásból sem ismeretes számunkra. Felsorolja az Arbe szigeti, spalatói, raguzai, cattarói élményeket, és leírja, mi az, amit Lócival láttak, az első utazás alkalmával pedig nem, illetve azt is, mi maradt ki a látnivalók közül a második úton. Amit a két Klárával nem láttak, Lócival pedig igen, az a már említett helyek mellett Makarska, Lesina és Cirkvenica.⁶⁴ Feleségének küldött

levelében említi ugyan, hogy „Crikvenicát a hajóról láttuk” és azt is, hogy „láttuk a szép Makarska-parti várost egy öböl félkörében (itt a múltkor nem jártunk)”,⁶⁵ ám ez még nem bizonyítja, hogy valóban meg is nézték ezeket a városokat. Lesina szigetet

61 Vladimir Maček (1879–1964) születésnapja a levélírás napjára, júl. 20-ra esett. Népszerű politikus, a Horvát Parasztpárt alenőke volt, majd Stjepan Radić, a párt elnöke ellen elkövetett merénylet után elnöke, 1939-től a jugoszláv miniszterelnök helyettes lett, 1941-től fellépései megkönnyítették a megszállók tevékenységét.

62 HUNYADY Sándor ott tartózkodása ihlette tárcái a *Kvarnerói mozaik* c. sorozatban: *San Pietro del Carso*, Magyarország, 1937. aug. 3., 7; *Latin haditengerészek*, Magyarország, 1937. aug. 4., 7; *A gyönyörű leány*, Magyarország, 1937. aug. 5., 7; *A csempész*, Magyarország, 1937. aug. 6., 7.

63 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 80. És szerepel még egy későbbi interjú mellékleteként: SZABÓ Lőrinc, *Az én oldalam*, Film Színház Irodalom, 1941/3, jan. 17–23. A cikk illusztrációkkal jelent meg: négy fotóval, melyek közül az egyik az említett fénykép, „A 7 éves Lóci fiam Abbáziában együtt fagyaltozik egy madárral” képaláírással.

64 SÁNDOR, i. m., 90–91.

65 *Harminchat év*, i. m., 491–492.

viszont egyetlen alkalommal sem említi, pedig a prospektusok között találunk a szigetet reklámozókat is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ténylegesen jártak ott, vagy esetleg csak Curzola felé vagy felől hajózva mehettek el mellette.

Szabó Lőrinc érezte, hogy ez lesz utolsó adriai utazása. Többé nem volt alkalma arrafelé járnia. Ezek az élmények, mindenekelőtt a második útról, rendkívüli hatással voltak költészetére. Mindkét nyaralásról magával vitte a tücskök ciripelésének élményét. Ezt nemcsak leveleiben említette többször, hanem mindkét alkalommal egy-egy költemény írását is eredményezte: az első út után a *Mosztári tücsök*, a második után a *Dalmácia tücskeihez* című verseket. Más hangok, pl. a sirályoké mellett a tücskök ciripelésének motívuma is megjelenik a *TücsökHzene* 273-as számú, *Dalmácia* című versében. A *TücsökHzene* közvetlen kiváltó oka 1945-ben egy budapesti nyári éjszaka élménye, amikor „kint sok hangos tücsök szólt”,⁶⁶ de a Dalmáciában szerzett benyomások is minden valószínűség szerint nagymértékben hozzájárultak e rendkívüli lírai önéletrajz létrejöttéhez. A tücskök mellett a leánder is feltűnik, mint versszervező motívum, elsősorban a második dalmáciai tartózkodás idején keletkezett *Egy raguzai leánderhez* című költeményben, de mint ahogyan majd később látni fogjuk, a leánder alapgondolata sok más versben is foglalkoztatja a költőt. Az említetteken kívül, a második kelet-adriai út idején vagy valamivel azután keletkeztek a következő költemények is: *Álom a tengeren*, *Éjszaka a vonaton*, *Lóci és a szakadék*, *Beszélgetés a tengerrel*. Korzáti Erzsébetnek, már Budapestre való visszatérte után írta a költő, hogy a lapnak adós négy verssel, de már mindegyiket megírta: „Mind úti vers; egy kis elalvási kép a hajókabinban, [...] egy hosszabb darab az ottani vad tücsökenéről [...], a harmadik [...] a víz örök játéka a parton s a halál stb. a témája; a negyedik egy leánderről fog szólni”.⁶⁷ A felsorolás az *Álom a tengeren*, a *Dalmácia tücskeihez*, a *Beszélgetés a tengerrel* és az *Egy raguzai leánderhez* című verseket sejteti, melyből arra következtethetünk, hogy az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék*, csak e sorok írása után keletkezhettek, a *Dalmácia* pedig, mint tudjuk több mint nyolc év után. A kelet-adriai utat összegezve megállapíthatjuk, hogy az első egy, a második utazás hat verset eredményezett. A *TücsökHzenében* még több Dalmáciával kapcsolatos költeményt találunk. A *Dalmácia* című versben pedig teljes mértékben az utazás emlékei uralkodnak.

A második kelet-adriai utazás idején vagy az azt követően keletkezett versek nagyrészt a Pesti Naplóban jelentek meg nem sokkal a hazaérkezés után. Elsőként 1937. július 25-én az *Álom a tengeren*, azután egy hetes időközökben a *Dalmácia tücskeihez*, az *Egy raguzai leánderhez* (Az Estben), majd két hétre rá a *Lóci és a szakadék*. November közepén jelent meg a *Beszélgetés a tengerrel*, a hónap végén pedig az *Éjszaka a vonaton*. A két utóbbi verset abból az alkalomból is felolvasta, hogy székfoglaló előadást tartott a Kisfaludy Társaság 1937. november 3-i ülésén.⁶⁸ Az 1938-ban megjelentetett *Harc az ünnepért* kötet első részében szerepel az ugyancsak

66 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 181.

67 *Huszonöt év*, i. m., 316–317.

68 KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006, 21.

ekkor írt négy vers, de ezúttal az első, mintegy bevezető vers a *Dalmácia tücskeihez*, ezt követi az *Álom a tengeren*, majd az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék*. A két másik költemény az *Egy raguzai leánderhez* és a *Beszélgetés a tengerrel* a kötet második részébe került egymás után. Mindennek nyilván megvannak az okai, a lapokban talán azért jelentek meg ilyen sorrendben, mert esetleg így készültek el, a kötetben pedig Szabó Lőrinc szerkesztői elképzelését szolgálta ez az elrendezés. Esetünkben a verseket keletkezésük illetve eseményességük feltételezett sorrendjében tárgyaljuk.

Az *Éjszaka a vonaton* szinte indító versként kínálja magát. A vers hangulatát tekintve nem valószínű, hogy az utazás végén keletkezett, inkább az utazás elején. Maga a költői magyarázat is utalhat erre: „Az idegenszerű éjszakai tájak kedves és rémisztő képeibe, mint állandó belső borzalom folyton beledidergett a háborús félelem és az aggodalom a gyerekért.”⁶⁹ A háborús félelem talán azért lehet jelen, mert a szerkesztőségben és a kávéházi társaságokban nap mint nap hallott nyugtalanító hírek még túl közeli, túlságosan aktuálisak. Az utazás végén már kevésbé valószínű, hogy előrevetítenék nyugtalanító hatásukat. A gyermekért érzett aggodalom pedig valószínűleg az utazással kapcsolatos gondokkal magyarázható. Végül a végletesen pesszimiztikus hangnem inkább illik egy fáradt, nyaralni induló, mint egy nyaralástól fáradt emberhez.

Vitt a vonat az éjszakában,
kisfiam a padon aludt.
A fülke üres volt... A Karszton
robogtunk, kis horvát faluk

és nagy hegyek közt... Kanyarogtunk,
a gép lihegett, zakatolt,
hol jobbról, hol balról maradt el
és nézett be a nyári hold,

s erdők rohantak le a csúcsról
állni csattogó sorfalat
s meghátráltak s egy-egy fenyőszál
egész magasra föl szaladt,

föl a szirt sötét tetejére
s onnan szurkálta az eget,
míg a táj másik fele porló,
hideg ezüstben lebegett.

69 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 98.

Fáradt voltam... Egy darabig még
szórakoztattak a hegyek,
de aztán szorongás fogott el,
lassú és nehéz rémület,

hogymire ébred még az alvó
gyerekek ez az éjszaka...
Vártam és féltem... Jött az éjféli
s mind vadabbul harsogtak a

meztelen sziklák, - alagútak
torka gargarizált velünk
és ha a mennydörgő sötétben,
melyben ég és föld tovatűnt,

a kazán kicsapó tűzétől
fel-fellángoltak a falak,
szinte a pokol gyult eléünk és
azt hittem, hogy összeharap.

Végül már nem sín, nem kerék vitt, -
hányódtunk, mint a tengeren,
vagy vizek alatt, vagy az űrben,
az éjszaka beleiben,

tántorogtunk, föl, le, megint föl,
újra le, rabok és vakok,
és a fülkébe zárva, melyet
más akarat irányított,

mozgásba és erőbe zárva,
melyre más erők burkai
borultak, hogy együtt mozogva,
egymás urai s rabjai,

csikorogjanak valamerre
célok és kényszerek felé,
s ingovány húsombba bezárva,
melyben a mozgó szív köré

lassan összegyűjtötte minden
kínját a kínlódó világ:
a rohanó vas sorsba zárva
én őriztem öntudatát

a mindenségnek... Ha kialszom
én is, éreztem, itt a vég!
és ki fogok aludni! és jön
a robbanás! a szakadék!

és éreztem: ha iszonyú, hogy
a rém ma végezhet velem,
még iszonyúbb a többi, melynél
már nem is leszek majd jelen!

Repült a gyors, repült, csikorgott
az idő, úszott a világ,
odakint csak fekete árnyak
gomolyogtak egymáson át,

mint egy látomás, mint egy álom
érthetetlen díszletei,
melyeknek vad váltakozását
egy elborult agy rendezi, -

és én, mint rab, ki belenyugszik
sorsába, de látni akar
az utolsó pillanatig, mely
mindent örökre eltakar,

mint őr, mint halálraitelt őr,
ki most még csak tesz valamit,
de tudja, hogy akkor jön a nagy baj,
mikor ő már nem őrködik,

mint egy kísértet virrasztottam
egész éjjel a vonaton
és a gyereket néztem, aki
nyugodtan aludt a padon.

Az első és a harmadik verssor négy és fél jambusból, a második és negyedik négy jambusból áll, félrímmel. A soronként váltakozó szótagszámok és a rímek is a vonat kerekeinek csattogását adják vissza. A vers több szabálytalan hosszúságú

egységre tagolható. Az első egység három részből áll, amelyik mindegyike tulajdonképpen egy-egy mondat, amelyeket a nemcsak az egyik sorból a másikba, hanem az egyik versszakból a másikba áthajló enjambementek is összefognak. Az első rész négy versszakon át tart, a vers kezdetén az apa tekintetét az alvó kisfiúról, majd az üres fölkéből az éjszakai táj felé fordítja. A Karsztot, a kis horvátországi falvakat a nyári hold hideg ezüstje világítja meg. A robogó vonatból kinézve a vers az erdők, az itt-ott felbukkanó magányos fák dinamikus képeit közvetíti felé. Már a vers kezdete is elég komor, a táj nyugalma csak a vonat robogása veri föl. Talán ez idézi elő, hogy a zakatolás kiváltja a táj reagálását. Először a csúcsokról lerohanó fák sorfala csattog vészjóslóan, majd a fenyőfák, mintha szuronyok lennének, szurkálják az eget. Fenyegetnek, de nem támadnak. A kép ilyen érzékelésének talán épp a háborús félelem a kiváltó oka. A következő, ugyancsak négy strófából álló részben a még mindig ébren őrködő apa hangulata talán a fáradtság miatt mindinkább rémületté változik át, így az imént még komor táj vaddá, sőt mindinkább ellenségessé, agresszívvá válik. Az előbbi fenyegető képek itt már az utasok életét veszélyeztető támadásba csapnak át, a vonat mintha valamilyen szörnyű, pokolbeli kínoztató vidéken át robogna. A harmadik rész némivel hosszabb, öt versszakból áll, de ugyancsak egy mondatból. Itt már nemcsak az egyénről van szó, hanem a vonat utasaiként az emberiségről, sőt az egész világmindenségről, így a kép kozmikusává válik. Mindannyian vak erőnek vannak kiszolgáltatva, s ez a kiszolgáltatottság mintha nem is csak fizikai megsemmisüléssel fenyegetne. Vajon ilyen körülmények között az ember ösztönösen vállalja a felelősséget embertársai iránt, mert úgy érzi, ő a mindenség öntudatának őrzője, vagy csak – ösztönösen, görcsösen ragaszkodva ahhoz a lehetőséghez, hogy megteszi a tőle telhetőt – virraszt, mert maga az ébrenlét jelenti a menekvést a megsemmisüléstől? Ezzel a gondolattal folytatódik a vers utolsó, hét strófára terjedő egysége. A befejezés a versindító szituációhoz tér vissza, a padon alvó, semmiről sem tudó gyerek képéhez. Talán érdemes egy gondolat erejéig elidőzni a versnél a vonat kapcsán. Már az Abbázia című fejezetben az angol hadihajó meglátogatásának említésekor is utaltam arra, hogy Szabó Lőrinc kora gyermekkorától csodálta a gépeket. Apja mozdonya bivalyhoz hasonlítható, a svájci repülőutazás gépe ennél is csodálatosabb: szárnyas bivalyként röpít bennünket érdekes, sosem látott, egzotikus tájakon át, és úgy érezzük a szabadság korlátlanságába részesülünk. Itt-ott eljut az ember tudatáig a veszély, sőt a halál lehetősége is, de az újdonság varázsa hamar elfeledteti velünk. A vágyat, hogy a magasságból annál is tovább, a csillagok közé, a világmindenségbe jussunk, csak a mindennapok fásultsága semmisítheti meg, és csak ennek következményeként válik bennünk igazán bizonyossá saját létünk végsősége. Az *Éjszaka a vonaton* mozdonya által nem a szabadság felé juthatunk el, hanem a vak végzet felé rohan velünk. Ebben a versben nem a technika vívmánya szolgál bennünket, hanem mi vagyunk neki kiszolgáltatva. Ami azonban mindkét versben közös gondolat, az az elmúlásé. Az *Éjszaka a vonaton* utazójára épp úgy, mint a kertjének teraszán a repülőgépet csodáló emberre a „szárnyarakelt lélek” ellenére „az örök éjszaka vár.”

Az *Éjszaka a vonaton* a kelet-adriai úthoz kapcsolódik ugyan, de ezt inkább csak keletkezésének körülményeiről mondhatjuk el. A *Tücsökzene* 316. számú verséről, a *Karszt, éjjél* költői magyarázata is azt erősíti meg, hogy: „Emlékvers arról a dalmáciai utazásomról, amelyet Lóciival tettem [...]. Itt jelentkezik először a II. világháború.”⁷⁰ A későbbi, *Karszt, éjjél* című költeményben a kelet-adriai utazásra csak az első másfél sor utal, a benyomások és félelmek ábrázolása azonban itt is legalább annyira erőteljes, mint az első változatban, ugyanakkor a ciklus versformája miatt lényegesen tömörebb. S ha az *Éjszaka a vonaton* háttérében a háborútól való félelem rejtőzött, a *Karszt, éjjél*ben a háborút megtapasztalt borzalmak tömör, minimális eszközökkel való kifejezése.

Az *Álom a tengeren* című költeményt talán a tengeri utazás élménye ihlette, ám valószínűleg sok más elalvás előtti pillanat is bele van sűrítve. Feleségének Fiuméből írt levele híven tükrözi a költő kétségbeesését a hajóútra vásárolt jegyek ára miatt, azonban később bevallja, hogy ugyan a kabinban is hőség volt éjjel, mégis jól esett nekik a kényelem.

Már majdnem elaludtam... Zúgva, ringva
dajkált a hajó és az ágy,
a rézpántos ablakon a kabinba
beszíkrazott a holdvilág...

Már majdnem elaludtam, vagy talán már
álmodtam, mikor hirtelen
felébresztett a két semmi határán
átcsapó puha végtelen:

a tető megnyílt, fölláttam az égig
s a padlón át a tenger fenekéig
éreztem a fénylő vizet

és a lebegő mindenségbe oldva
súlyedni kezdtem s repülni a holdba
és aztán nem tudom, mi lett.

A nehezen határok közé szorítható elalvás előtti állapotot zárt szonettforma fogja össze. Az első versszak indítása: „Már majdnem elaludtam...” még az álom és ébrenlét innenső határán levő ember gondolata, aki még észleli a hangokat, a fényeket, a mozgást, de mindez még inkább az elalvás állapotába ringatja. A következő strófa azonos indítása már az ébrenlét és az álom határának túlsó oldalára utal. A „két semmi határán / átcsapó puha végtelen” az álomra „ébreszti”. Az álomban játszódik le aztán a *Tengeren* című vershez hasonlóan az az állapot, amelyben a két kétség

70 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 257.

egybeolvad, ezúttal a tengeré és az éjszakáé, s ebben az egymásba folyó mindenségben lehetséges, hogy a tenger mélyébe nézve fénylő vizet látunk, hogy a lebegésben oldódunk és süllyedünk, de ez a süllyedés egyben repülés is a hold felé, amely, hasonlóan a *Tengeren* vers napjához nem az égen, hanem lent, a víz felszínén, talán a víz mélyén van jelen. A tudat kioltásával egyúttal a mindenség teljességére kérdez rá a költemény. A költemény kis remekmű, leheletkönnyű módon kísérli megragadni a megfoghatatlant.

A *Lóci és a szakadék* keletkezésének körülményeire Szabó Lőrinc maga utal a Cattarói-öbölbe és Cetinjébe tett kirándulás után, 1937. július 18-ai, feleségének írt levelében. A raguzai nyaralás negyedik napján, még a kirándulás előtt, a házi strandon fürödtek. „Visszajövet a zerge módra ugráló Lóci egyszer csak előrerohant, [...] s hirtelen üvölni kezdett. Mindenki azt hitte, már lent van a 30-50 méteres mélységben a parti sziklákon.”⁷¹ Fentebb is említettem, hogy ez az eset lehetett a verset kiváltó esemény. Az, ami az elesés ténye és a vershelyzet között van, természetesen találgatás tárgya lehet. A költeményt magyarázva a költő a következőképpen emlékezett vissza a történetekre: „[A panzió, ahol megszálltak] egy nagy öböl partján állt, az út rajta (nem tudom milyen) félszigetre vitt, a ház kertjénél és az egész környéken igen meredek és mély part szakadt alá a vízig. Ott történt az az ijesztő kis eset, amelyről a vers szól.”⁷² Meg kell azonban jegyezni, hogy amint az az idézetből is látható, mintegy húsz év távlatából Szabó Lőrinc sem emlékezhetett pontosan a helyszínre. Arról, hogy Lóci elesésének helye valóban a meredek szirt szélén vagy ahhoz akár közel lehetett, lehetne vitázni, azonosítani azonban, bármilyen csábító feladatnak tűnik is, felelőtlenség lenne. Néhány dologban mégis biztosak lehetünk: a környék, elsősorban a „házi strand” helyszíne azóta ugyan nagymértékben megváltozott, az azonban tény, hogy a panzió nem közvetlenül az öböl, vagyis a tenger partján állt. A helyszín ismeretében két lehetőséget tehetünk fel: az egyikre a költő maga is utal, amikor azt írja, hogy a ház kertjének végén meredek part van. Ez a part azonban nem a tenger felé szakad a mélybe, hanem a kert mögötti utca felé. Ez az utca a Liechtensteinov put, a Hotel Bellevue és a Put Iva Vojnovića között vezet le a tenger felé. Az utcát, amint azt az utcanév táblán olvashatjuk, 1903-ban nyitották meg, tehát 1937-ben is megvolt. Az utca jobb oldalán, a kert végében leszakadó part magassága 5-6 méter lehet, ami elég veszélyes magasság, de mégsem 30-50 méter, mint ahogyan azt a költő levelében írja. Ahhoz, hogy a strandról jövő Lóci a házhoz érjen, nem kellett errefelé futnia. A másik, talán valószínűbb lehetőség, hogy a strandról jövet, nem ismerve kellően a terepet, Lóci túl messzire futott előre, nem vette észre az ösvényt, amely a ház felé vezet, hanem tovább szaladva átért arra a tengerfokra vagy annak egy részére, amely tengerfokban a Hotel Bellevue előtti öböl befejeződik. Ezt az öblöt nem akármilyen part, hanem akár ötven-hatvan méter magasra becsülhető, meredek sziklafalak övezik. A mai Bellevue szálloda ezeknek a szikláknak az utca felőli belső oldalán van, a strandja pedig lent a mélyben. Ha tehát ebbe az irányba futva

71 *Harminchat év*, i. m., 497.

72 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 98.

esett el Lóci, valóban nem nehéz elképzelnünk sem a gyermek, sem az utána igyekvő felnőttek rémületét. Igaz ugyan, hogy Szabó Lőrinc utal a vers keletkezését kiváltó eseményre és a helyszínre is, ugyanakkor azonban szem előtt kell tartanunk azt is, mint ahogyan Korzáti Erzsébetnek írt levelében írta, hogy Lóci, csintalansága miatt, nap mint nap kerülhetett ilyen veszélyes helyzetbe. E munka esetenként megkísérel rámutatni arra, hogy az említett versek keletkezésének valóságos okai a kelet-adriai úton szerzett benyomásokra vezethetők vissza, mégis meg kell hagynunk, hogy a versek minden egyes részlete nem gyökerezethet egy konkrét valóságban, hanem a legkülönbébb benyomások összességének esetlegességében.⁷³

„Apu!...” Igazán csoda volt, de
még elkaptam a gyereket.
„Látod?!...” mutattam le a mélybe.
Hallgattunk. Lóci reszketett.

Reszketett és csak nagysokára
mondta: „Rémes, hogy az ilyen
életveszélyektől az ember
nem szabadul, csak...” s hirtelen

elakadt. „Csak, ha...” szava ismét
fátyolos lett és remegő.
„Csak ha szót fogad!” mondtam én. És:
„Csak ha már meghalt!” mondta ő.

A rövid, három versszak alkotta vers, ahol a strófát négy, egyenként négy és fél trocheusból álló sor képezi, és a sorokat két keresztrím kapcsolja össze, találónan ábrázolja a helyzet kiváltotta hangulatot. A gyermek kiáltását követő első mondat világosan vázolja a szituációt. Ezután a vers hangulatát majdnem megbontó, csak röpkésége miatt odaillő, pergő dialógus következik. A versekre általában nem jellemző a párbeszéd, ez esetben azonban ez is költői eszköz, amely a drámai hangulatot hivatott kifejezni. Az apa félelmet felváltó aggódását, azt, hogyan magyarázza meg a gyerekeknek a viselkedéséből adódóan nagyon is közel került halál fogalmát, a néhány félig kimondott gondolat is finoman érzékelteti. Csak a gyermek számára felfoghatatlan halál kimondását elkerülni, enyhíteni akaró mondat teljes. Erre az óvatosságra következik a mesteri válasz, a kisfiú döbbenetes felismerése, és ez a felkiáltás visszhangzik bennünk tovább annak ellenére, hogy ezután következik a talán nem sokat mondó, de csillapítani akaró, közömbös „mondta ő” befejezés. Nem a kisfiú mondata hordozza a vers lényegét, hanem az a gondolatáradat, amelyet ezek a szavak elindítanak az olvasóban. Megrendítően rímel erre a pár pillanatig tartó, a halál közelségének gondolatát felvillantó versre az a fájdalmas „háromszázöt perc”,

73 A napilapközlésnél ez esetben a költő szükségesnek érezte a Ragusa helymegjelölést.

amikor a felnőtt Lóci húsz évvel a raguzai esemény után a költő halálos ágya mellett, apjától búcsúzva ismét szembe nézett a halál tényével, ugyanakkor azonban eszébe jutott a dalmáciai utazásuk is: Raguzában a Stefany panzió és az Óváros, majd Arbe szigetén a pad, ahova Szabó Lőrinc beveste a két Klára nevét.⁷⁴

A következő két költemény a Raguzában töltött napok vagy az onnan Cattaróba és Cetinjébe tett kirándulás élményéből fakadnak. Feleségének a Cattarói-öbölben tett kirándulásról beszámolva említette, hogy Cetinjéből Budva felé utazva a tücsök ciripelése olyan hangos és elbűvölő volt, hogy ezt a benyomást leginkább a dzsesszel összehasonlítva tudja érzékeltetni. A *Dalmácia tücskeihez* című vers kiváló oka egyrészt a közvetlen élmény, másrészt a *Mosztári tücsökből* már ismert tücsök motívum.

Mintha a föld zenéje volnál,
nyelve a fáknak, kis tücsök,
úgy megzendült tőled a táj
Cetinje és Budva között,

úgy megzendült a hegyek alja,
mikor a kopasz Karszton át
megint az Adriához értünk
és agavék és fügefák

vettek körül és pálma, ciprus...
Gyujtogatott a déli nap
és mindenütt kerestelek
és sehol se találtalak,

mert hang voltál csak, élesebb,
mint nálunk, sziszegő zene,
részegebben zakatoló,
mint a gyors dzsesszek üteme,

hang voltál, kemény és konok
s érces, mint a motoroké,
és elkisértél még soká
Raguza, Korcula felé

s ott is, másutt is, mindenütt
hallgattam duhaj dalodat
s fán és bokron kerestelek
és sehol meg nem láttalak,

74 G. SZABÓ Lőrinc, *Az utolsó háromszázöt perc: A fiú gondolatai az apa mellett* = Szabó Lőrinc *környezetének naplói*, vál., s. a. r., utószót írta TÓTH Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem BtK, 2001 (Szabó Lőrinc Füzetek, 8), 218–219.

és te csak zengtél, lüktető
bogár, titokzatos zenész,
és a dalmát szigeteket
felkapta ez a berregés,

szárnyára kapta, vitte, – ha
lehunytam a szemeimet,
tengerzúgássá vált a föld
s a felhőkbe emelkedett,

s ha bosszantott is néha már
ez a szörnyeteg muzsika,
nemsokára nevettem, oly
szilajon szállt az irama,

úgy szállt a ragály, úgy sodort
primitív boldogságokat,
tücskök, akiket valaha
„majdnem istenek”-nek hívott

a görög költő... Óh örök
dorbézolás istenei,
de jó rátok gondolnom és
emlékezetből hallani,

még egyszer, itthon, messziről
idehallani hangotok:
mert csak lehunyom a szemem
és újra köztetek vagyok,

ott, lent, ahol a déli nyár
– mintha szomorúságomat
cáfolná – azt harsogja, hogy:
„Nincs igazad, nincs igazad”,

s félig már itthon is hiszem,
amit ti, tücskök, millió
boldog őrült, hirdettek: azt,
hogy élni jó, hogy élni jó.

A költeményt tizennégy versszak alkotja, az egyes sorok négy jambusból állnak, azzal, hogy az első három strófa első sora négy és fél jambus. A sorok rímelése keresztrímes. A vers három részre tagolható, mindegyik egy-egy, versszakokon

át húzódó terjedelmes mondat, amelyekben az *Éjszaka a vonaton* vershez hasonlóan itt is megfigyelhetjük a nemcsak a sorokon, hanem a versszakokon is áthajló enjambementeket. A verset a kirándulás idején, a Budva és Cetinje közötti „ciripelő táj” motívuma, az ott hallott „tücsökhöz” intenzív élménye indítja el a jelenben, de miután az első strófában a tücsökhöz fordulva megszólítja azt, visszatér a közel-múltba, amikor a Karsztól kezdve az egész utazás alatt mindenütt kísérté ők az ismerős hang. A kezdeti, tájra történő utalások, a városok, növények neveinek felsorakoztatása egy mondat, amely az első két versszakon túl a harmadik első sorára is áthúzódik. Ezután újabb mondat indul, ugyancsak múlt időben. Hiába szeretne volna látni a tücsköt, nem találta, csak a hangja volt jelen a tájban. A hetedik versszak kezdetén megszólítja a tücsköt, majd a cím ellenére a vers szinte hétharmad részében következetesen egyes számban beszél hozzá. Láthatatlan voltában metaforákkal helyettesíti be a kis rovar: lüktető bogárnak, titokzatos zenésznek nevezi. Az egész versben azonban nem elsősorban a tücsök, hanem a hangja áll a középpontban. A ciripelés lényegének megragadása, leírása, visszaadása izgat bennünket, mert úgy érezzük, ha erre rájövünk, akkor annak az ismeretnek is a birtokába jutunk, hogy mi az, ami miatt ilyen hatást kelt a tücsökhöz, hogy miben rejlik a varázsa. Legelőször azt vesszük észre, hogy a dalmáciai tücsök hangszíne más, mint az otthoni tücsköké, ha meg kellene határozni, azt mondhatnánk, hogy talán élesebb, sziszegőbb. Ezután azonban már nem a hang leírása, hanem a kiváltott asszociációk következnek. A vers ezeket sorjázza: impozáns színskálát állít fel metaforákból: a sziszegő zene hangjától és a gyors dzsessz ütemétől kezd, majd keménynek, a motorokéhoz hasonlóknak, részegen zakatolóknak, ércesnek hallja, ami berregésbe vált át, azután hirtelen tengerzúgássá fokozódik, hogy végül egészen váratlanul szörnyeteggé változzon. Ez utóbbi, ha nem is ijesztő, de bosszantó, amin már csak nevetni lehet, mert a konok jókedv, a hang ereje, szilaj irama ilyen megnyilvánulásában olyan megragadó, hogy mindenkit szinte megfertőz a boldogságával. A költemény hangulata itt szárnyalóvá, csapongóvá válik, akár ditirambusznak mondhatnánk, annál is inkább, mert a vers csúcspontján ki is mondja az anakreoni költeményre utaló szavakat: „tücskök, akiket valaha / »majdnem istenek«-nek hívott / a görög költő...” Ezzel a befejezetlen gondolatsorral zárul a költemény második része, mondata. Mintha eddig tartott volna a verset kiváltó elragadtatás. Ezután a vers harmadik, utolsó részében az eddigi múlt időből a jelenbe vált át, még egyszer megszólítva a „dorbézolás isteneit”, ezúttal itthonról, most már visszaemlékezve rájuk. A már bevált lehungyom a szemem trükköt alkalmazza, hogy szomorúságát, levertségét elhessegethesse magától, és hogy elhitesse önmagával azt, amit üzen a „millió / boldog őrült, [...] hogy élni jó.” A költő közösségvállalása a tücsökökkel sorsuk hasonlósága alapján már a *Mosztári tücsök*ben is látható, ahol testvérének vallja a tücsköt. Ekkor az azonosság vállalása a tücsökökkel inkább a gondtalanság, a gondokkal nem törődésben nyilvánul meg. A *Dalmácia tücskeihez* című versben a gondtalan tücskök vidám, „duhaj dalt” daloló tücskökké válnak, a féktelen életöröm hordozóivá, akikkel a költő szeretne azonosulni, de oly mértékben, hogy az az életöröm ünneplése legyen, képtelen rá, ezért inkább derűért, vigaszért fordul hozzájuk. A tücsköktől talán azt tanulhatjuk meg,

amit a vers is hangsúlyoz, hogy „élni jó.” Később a *Tücsökzene* létrejöttében egyrészt talán a *Mosztári tücsökben* és a *Dalmácia tücskeihez* című versben elmélyített tücsök magatartást, az élet szépségének igenlését mindenek ellenében, másrészt a „csak azért is énekelek” költői magatartás is szerepet játszhatott. Ha a tücsköt – a Kelet-Adrián a kabócát – mint a világosság és sötétség komplementáris pár szimbólumát értelmezzük, akkor számunkra az éjszakai hallgatás és a nap hevén történő ciripelés újabb magyarázat lehetőségét kínálja.⁷⁵ Vagyis a költő kapcsolatát mind a világossággal, tehát tisztasággal, erővel, szépséggel, mind pedig a sötétséggel. Az előbbihez vonzódik, ez az életeleme, míg az utóbbi valamilyen módon veszélyezteti, s ettől fél, szabadulni kíván tőle. Ha összekapcsoljuk a tücsökről mondottakat a Menyhért Anna által Plátón *Phaidrosz* dialógusából idézetekkel, vagyis, hogy „a tücskök valaha emberek voltak, akik a Múzsákat hallgatva” daloltak,⁷⁶ és ha ezt a gondolatot továbbvisszük, akkor fölmerül a kérdés, miért másmilyen „élesebb, mint nálunk” a déli tájak tücskeinek zenéje? A kérdés megválaszolásához talán közelebb kerülünk az *Egy raguzai leánderhez* című költemény vizsgálata után.

Az *Egy raguzai leánderhez* az a másik Raguzához kapcsolódó vers, amelynek a költő későbbi munkásságában is nagy jelentősége volt. A vers létrejöttére utalva Szabó Lőrinc azt mondja, hogy „a második dalmáciai út élménye, utóterméke”,⁷⁷ második kelet-adriai utazása alatt feleségéhez írt leveleiben azonban nem említ egy olyan konkrétumot sem, amely erre utalna. Keletkezésének okait keresve megemlíthetjük Kisklára az első kelet-adriai utazás idején írt naplójának egyik feljegyzését, miszerint Cattaróba utazásukkor nemcsak megálltak Tivatban, hanem megnézték a nagy és híres parkot is. Szabó Lőrinc néhány nappal azután hogy második kelet-adriai utazásáról visszatért Budapestre, 1937. július 31-én, az akkor a Balatonon nyaraló Korzáti Erzsébetnek írt levelében erről a versről mondja, hogy „egy leánderről fog szólni, amely mifelénk olyan csenevész, s ott a *maga helyén*, jó körülmények közt gyönyörűen megnő, s egész hatalmas fa.”⁷⁸ A költő verseihez fűzött magyarázata a Cattarói-öbölbe és Cetinjébe tett kirándulást hozza fel kiváltó okként, utal egy másik helyre, ha nem is említi név szerint: „Előzőleg már Hercegovinában is láttam gyönyörű déli fákat, majd rengeteg fát egy közbülső állomáson, melynek nem jut eszembe a neve. [...] Ezen a helyen igen nagy és híres növénykert díszlett.”⁷⁹ [...] De már

75 J. CHEVALIER, A. GHEEBRANT, *Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske/Mladost, 1994, 83.

76 MENYHÉRT, *i. m.*, 100.

77 SZABÓ, *Vers és valóság, i. m.*, 111–112. A kommentárhoz tartozó jegyzet szerint harmadik (418), de Szabó Lőrincnek van igaza, a második utazásról van szó. A jegyzetben: „Szabó Lőrinc 1937. július 12. levele szerint Splitben álltak meg egy órára (*Harminchat év*, 1. kötet, 187. számú levél, 492. o.)” Spalatóban azonban nem volt növénykert, azt csak Kisklára említi a naplójában, Tivatban láthatta.

78 *Huszonöt év, i. m.*, 317.

79 Az igen nagy és híres növénykert lehetett a Kisklára említette tivati növénykert, de lehetett a Cannosa nevű helységenél elterülő arborétum is, Raguzától 18 km-re északra a tengerparton. A mai cannosai botanikus kert az 1525-ben kialakított parkból fejlődött ki, amely az akkor tekintélyes raguzai Gućetić család gótikus és reneszánsz stílusban épült nyaralója körül terült el. Ma mintegy 20 hektárnyi területet foglal magába, honos növényfajtákkal, szűkebb területe 2 hektár, ahol egzotikus növényfajták láthatók.

Raguzában is sok hatalmas, egész bükkfaszerű leandereket láttam, és elszédített gyönyörűséges, fojtó, édes illatuk.”⁸⁰ Mivel a magyarázatok jóval az utazások után keletkeztek, nem csoda, ha a költő nem emlékszik pontosan, melyik utazás alkalmával volt az említett helyeken. Természetesen nem is az a fontos, hol mindenütt látott leándereket, hanem az általuk kiváltott benyomások. Épp ezt fogalmazza meg 1943. július 24-én este a Rádióban tartott felolvasásában: „... később is sokat küszködtem még a magam siratásával. Kedvező életkörülményeket kívántam – igazán nem túl nagy kívánság. És szinte az elképzelt magamat, sorsomat, a vágyott egyéniségemet láttam meg egyszer, egy déli, egy dalmáciai utazás során, egy virágzó, óriási, boldog leánder képében. Ott, mint tudják, lépten-nyomon ilyen hatalmas leánderfákat lát az ember. A verset már itthon írtam meg, 1937-ben, egy városmajori padon, vasárnap délelőtt. Címe: *Egy raguzai leánderhez*.”⁸¹

Így, telten s dúsan, ahogy még soha
egy testvéred se láttam, büszke fa,
így már tetszel! A derekad
mint a bükké, roskadva ringatod
habzó virágaidat s illatod
szinte a tüdőmbe tapad.

Így már tetszel, most már tudom, ki vagy!
Eddig legfeljebb csak sajnáltalak,
leánder, – satnyán, betegen
tengődsz mifelénk... Dézsába rakott
zöld gyász, tegnap még sívár udvarok
sívár dísze voltál nekem,

ma meg nem győzők betelni veled
és símogatlak és lelkendezek,
mintha testvér vagy legalább
ember volnál!... Be szép vagy, be erős,
egészséges!... Magam is szinte hős
leszek a te példádön át

s szólok, némán (magamat biztatom):
– Persze Dél tűz rád, forrón s gazdagon,
nem a fukar északi nap!... –
és hangosan: – Ugye, szép a világ
s csak meghamisít a szomorúság
a mi hideg egünk alatt?

80 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 111–112.

81 SZABÓ, *Vallomások*, i. m., 229.

Ugye, hogy itt vagy, itt, a helyeden,
 itt vagy igazi?!... – Egész életem
 izgatott szivemben dobog...
 Nézlek, szép fa, megváltott gyötremelem,
 s eltűnődöm, hogy mit adtál nekem:
 reményt vagy magyarázatot?

A vers öt strófából áll, versszakonként hat-hat sorból. Az első két sor páros rímmel kapcsolódó, majd a negyedik és ötödik ugyancsak, míg a harmadik a hatodikkal rímel. Ebben a költeményben is megfigyelhetjük a versszakokon át húzódó terjedelmes mondatokat, a nemcsak a sorokon, hanem a versszakokon is áthajló enjambementeket. Az első versszakban a fa megszólítása után a leírása olvasható, mindazokkal a sajátosságokkal, amelyek az eddigi, Budapestről ismert leánderekre nem voltak jellemzőek: az erős törzs, a virágokat ringató lomboszat és a tömény illat. A megszemélyesítés a tetszést kifejező megszólítás ismétlésével záródik le a második versszak első sorában, majd kezdődik a következő rész, amely az elsőnek ellentéte, az otthoni, eddig ismert növény képe. A „sívár udvarok sívár díszé” kifejezés kétszeresen kiemeli a leánder sanyarú sorsát. Ismét enjambement az, amivel átvezet a következő strófa megint csak ellentétes hangulatához. Most már nem a megszemélyesített növényhez szól, hanem egy élő személyhez intézi lelkes szavait, akihez nemcsak szólni lehet, hanem meg is lehet simogatni, a leánder kézzelfoghatóvá vált, míg az eddigi satnyát nem tudta élőlényként, csak rosszul sikerült díszként érzékelni. A harmadik versszak végén kezdődik a leánderrel történő azonosulás. A következőben a két növény életkörülményeit sorolva izgatott kutatás közben észreveszi a két lény kiteljesülésének vagy kiteljesülhetetlenségének okait, majd az utolsó versszakban rádöbben a felismerésre, itt – ismétli háromszor is –, az igazi helyén valósíthatja meg a leánder is igazi énjét. Szinte patetikusan fejezi ki a felismerést követő lelkiállapotát. Ezután a második versszaktól kezdve jelenlevő izgatottságot, türelmetlenséget – amelyet a félbeszakított csodálkozás, a lezáratlan mondatok, a figyelem és gondolatok nyugtalan cikázása láttat – az utolsó három sor tűnődő kérdése váltja fel. A leánderrel való azonosulás után a vers feltéti a személyes sors alakulásának kérdéseit. Mielőtt azonban folytatnánk a leánder jelentőségének taglalását Szabó Lőrinc költészetében, vissza kell térnünk arra a kérdésre, miért éleesebb a tücskök ciripelése Dalmáciában, mint a hazájában. Feltételezhetjük, hogy talán azért, mert a leánderhez hasonlóan számukra kedvezőbb körülmények között élnek.

Ha fentebb azt mondtuk, hogy a leánder a későbbiekben fontos szerepet játszik Szabó Lőrinc költészetében, akkor arra a felismerésre gondoltunk, miszerint a leánder vagy a fa élete hasonló az emberéhez. A költő már az előző években több, hasonló verset írt, amelyekben a fa-sors majd az ember-sors azonosságait veti fel. A fa sorsára már a 1935-ben a Déda-Bisztrán töltött nyár alatt is felfigyelt és erről a *Versek a havasról V.* részében, *Az erdő fiaiban* szólott először. Hamarosan újabb költemény követte, az *Őszi fák*, amelyben a fa halála okozta emberi fájdalom jut kifejezésre. A *Harc az ünnepért* kötetben aztán szinte rendszerességgel kezdett foglalkozni a fa

és az ember sorsa hasonlóságának a témájával. Ezt példázza az 1937-ben megjelent több, hasonló gondolattal foglalkozó verse (*Téli fák, Az áprilisi rügyekhez*). Az év májusában Az *Estben* megjelent *A fákhöz, a költőkhöz* már a címében is kimondja a sorsazonosságot. A fa-sors, ember-sors témához a költő-sors is társul. Pár hónappal később az *Egy raguzaí leánderhez* annyiban képez többletet, hogy benne ismeri fel és mondja ki a környezet meghatározó szerepét. A vers új tartalommal bővült, ugyanakkor újabb előzménnyé is vált, amely nélkül nem jöhetett volna létre a nemcsak tartalmilag, hanem képileg is összegzést jelentő, 1938 januárjában írt *Egy téli bodzabokorhoz*. Hogy számára mennyire fontos ennek a gondolatnak a kifejtése, azt az is igazolja, hogy az öt évvel később a *Régen és Most* darabjai közt megjelenő *Fűz a tóparton* (1939) című verse, de egy újabb, 1942-ből származó verse *A földvári vadgesztenyefákhoz* is ezzel foglalkozik, sőt még öt év múlva az *Őszi meggyfa* (1948) is ezt a témát variálja, természetesen a költő differenciált szemléletét tükrözve. A leánder, mint motívum azonban itt-ott később is megjelenik.

A *Beszélgetés a tengerrel*⁸² című verset hazafelé jövet írta. Már Raguza felé utazva úgy tervezte, hogy visszafelé egy napra meg fognak állni Curzolán. A költeményhez fűzött visszaemlékezés ugyan arról beszél, hogy két-három napot pihentek ott, de feleségének is csak egy napról beszélt, és Korzáti Erzsébethez intézett leveléből is erre következtethetünk.

Reggel óta ülök a parton
és nézem a hullámokat.
Mint csendes őrült, szakadatlan
fecseg a víz, nő és kicsap,
aztán függőnként lezuhog
a szirtről, ahol heverek,
és rögtön új rohamra indul
s játékát sosem únja meg.

Minden percben vagy tizenötször
idehabzik a végtelen,
sebezhetetlen ölelése
ugrálva fut a köveken;
mint az idő, oly óriás
és oly puha az ereje,
nézem és oly kicsi vagyok, hogy
csak játszani tudok vele.

82 Kézirata az MTA Könyvtárának Kézirattárában: Ms 2270/112. Az eredeti cím – *Dubrovnik* – többször át van húzva, fölötte az újabb: *Beszélgetés a tengerpart*, majd ez korrigálva: *Beszélgetés a tengerrel*.

Hát játszunk tovább, moss körül,
 tenger, te hánykódó idő,
 lüktesd föl rám perceidet,
 örök-eleven temető;
 az óra reggelt és delet
 mér ki, tegnapot s holnapot:
 saját magadban ringva te
 az öröklétet mutatod.

Játsszuk, öröklét, a halált!
 Szoktass a rosszhoz, játsz velem!
 Partodon már évezredek
 múltak el ép ily csendesen;
 múltak el ez az egy nap is,
 ez az egy ember, aki csak
 vendégnek jött most messziről
 és nézi hullámaidat.

Játsszuk, élet, te óriás,
 örökkévaló örület!
 Tolmács nélkül is értem én
 érthetetlen beszédedet:
 magamnak vendég, neked annyi, –
 neked még annyi sem vagyok...
 Egy örült fecseg és a másik
 várja a lemenő napot.

A vers öt versszakból áll, egyenként nyolc sorból. A sorok szótagszáma úgy alakul, mint az abbáziai nyaralás idején keletkezett *Tengeren* és *Ősz az Adrián* című verseké. A páratlan sorok kilenc, a párosak nyolc szótagosak. Talán nem annyira szabályosan, de a hosszabb sorok utolsó előtti vagy utolsó verslába rendszerint daktilus, erre csap rá gyakran, mint ahogy a hullám csapódik a parthoz, a sorvégi spondeus. A következő nyolc szótagos sor a visszahúzódó víz mozgását és hangjának távolodását közvetíti. Amíg azonban az abbáziai versek hangulata békés és nyugodt, addig erről a versről ezt nem mondhatjuk el, hiszen ott a parton fekvő, napozó ember pihent, és a háttérben hallotta a víz idegeket pihentető mozgását, a hullámok megnyugtató csobbanását, itt viszont a parton ülő nyugtalan ember nézi a partot ostromló, háborgó vízmozgást, és az emberi sorson gondolkodik. A tenger ebben a versben egy végtelenül zaklatott ember lelkiállapotának kifejezője. Az első versszak még szabályos szerkesztésű: az első négy sorban a víz közeledik a parthoz, majd miután erőteljesen a parthoz csapódik, a következő négy sorban a visszahúzódás alatt nem vesz el az ereje, hanem „új rohamra indul”. A harmadik sorban felbukkanó „csendes örült”, majd a hetedikben a rohamra indulás is azt vetíti előre, hogy ez a vers nem az

abbáziai versek békéjét és nyugalomát fogja árasztani. Az őrült kiszámíthatatlanságához hasonló a víz hangja is, hol csendes, hol fecseg, hol pedig zuhog. A víz „játéka” enyhíti a versszak gondterhelt hangulatát. Az ezt követő versszakban a hullámváz állandó ismétlődése a végtelen gondolatát hozza be a versbe és a határtalan vízzel szemben az emberi lény tehetetlenségét. Az emberét, aki most védtelen gyermekként áll a vízzel szemben. Talán ezért kezd játszani is, ám ez a játék nem a gyermek játéka, inkább menekvésszerű. A harmadik versszakban a parton ülő ember már nem kívülállóként szemléli, hanem érzi a puha vizet, amely úgy tűnik, már körülölelte. Amíg a „moss körül” kifejezés az *Ősz az Adrián* című versben egyféle tisztulási vágyat tükrözött, addig itt egy pillanatra fölillantja bennünk a vizet néző ember öngyilkosságának lehetőségét is. A víz az előző szakaszban említett végtelen idő egyik megnyilvánulási módja, amelyet másként észlel az ember – percekben, órákban, napokban – nem pedig saját lényegében vagyis időtlenségében, öröklétében. A víz öröklétével szemben megjelenik az örök nemlét gondolata, ezzel a gondolattal néz szembe a negyedik versszakban, majd újra megismétli az ötödikben. Az örökkévaló nem-létezéssel szemben az emberélet pillanatnyi rövidege felett érzett döbbenet kifejezésével fejeződik be a vers. Véges és végtelen, lét és nemlét tágtítja a vers gondolatait az univerzális felé. Az utolsó két sor a verskezdő helyzet megismétlése, a szerkezet lekerekítése. A kerek versszerkezet, a „fogalmazási szabályok” betartása azonban nem jelenti azt, hogy a vers kezdetén heves nyugtalansággal küzdő ember megnyugodott volna. Inkább az elmúlásba való beletörődést érezzük. Kabdebó Lóránt már rámutatott arra, hogy a *Beszélgetés a tengerrel* „örök-eleven temető” sora Paul Valéry ismert versét a *Tengerparti temető*t is beleidézi a versbe, mintha polemizálna vele.⁸³ A francia költemény a lét és nemlét ismételt szembeállítását, a tenger és a temető előidézte képzettársítások felvonultatása után a létezés, az életkedv, az alkotás diadalát hirdeti. Valéry ódája a Földközi-tenger tájait idézi, „a tenger szikrás derűje, a partok zajgó ezüstje, a fényes Dél” jelenik meg benne. Az adriai táj hasonlít ugyan a Valéry-vers vélt színhelyéhez, ám ez a derűs, életkedvet sugárzó táj a Szabó Lőrinc versben nem űzi el az elmúlás gondolatait. A *Beszélgetés a tengerrel* befejezése a lemondást, a lét mulandóságába való beletörődést sugallja. A költőt további versiben is foglalkoztatták a nyugtalanító kérdések. A *Harc az ünnepért* kötetben a *Beszélgetés a tengerrel*t követő *A nyárvégi naphoz* című költemény mintegy továbbgondolása az élet mulandóságának. A természet változását, az évszakok egymás után következését, vagy amennyiben csak egy napról beszélünk, az idő múlását reggeltől estig gyakran hasonlítjuk az ember életében a születéshez és elmúlásához. A napot felváltó hideg éjszaka hideg jelzője a telet, mint a halált jelentő évszakot is idézi. A *Beszélgetés a tengerrel* című versben és *A nyárvégi naphoz* című költeményben is ott van a „szoktass a rosszhoz” felkiáltás, amely ugyancsak a mulandósággal való tartós szembenézésre utal. A víz végtelen játékát, a „rettentő Végtelen” mint „tünde kép” verstémát egy évtized múlva *A földvári mólón* című vers majd újra megénekl.

83 KABDEBÓ LÓRÁNT, *Tenger, kabócák, kis hotelszoba: Szabó Lőrinc emléktábla-avatás Dubrovnikban*, http://www.szabolorinc.hu/index_files/page/esemenyek/hiradasok/litera_emlektablaavatas.pdf

Szabó Lőrincnek ezután már nem sikerült újra eljutnia a Kelet-Adriára. Ahogy azonban az *Éjszaka a vonaton* benyomásai újra megjelennek a *Karszt, éjjél* című versben, ugyanúgy a *Dalmácia tücskeihez* című versben megénekelt élményeket is még egyszer átélte, amikor ezt az utat emlékezetében újra megtette a *TücsökHzene* 273. számú, *Dalmácia* című költeményében.

Tükörfény napok s árnymély éjszakák
csendültek rajtad és egymáson át,
kvá-kvázó sirály s berregő tücsök:
három hétig Ráb és Budva között
ringatott a dalmát nyár. Szigetek
keltek, süllyedtek, pálmás part felett
mord szirt, bástyák, fallikus agavék
tündököltek, barbár kampanilék,
kincses Trogir, s Raguza tornyai,
ezeréves dómkapuk szörnyei
s arany öröklét: a tegnapelőtt
fordult és a holnaputánba nőtt
s az vissza: táj s idő díszletei
mint a hajód úgy járták isteni
körtáncukat:... tizenöt éve bár,
azóta is szemedben a sirály,
s mint akkor s mint szirének éneke,
hív partra szállni a tücsökHzene.

A forma itt is azonos a ciklus többi darabjával: a tizennyolc öt jambusból álló sort páros rímek kapcsolják össze. Az első mondatban a második személyű „rajtad” utalhat ugyan Dalmáciára mintegy megszólításként, de vonatkozhat ránk is, amellyel bennünket is bevon az emlékezés folyamatába. A költemény ezután röviden végigtekint az úton és felvonultatja a tengeri hajózást végigkísérő elemeket. A víz csillogó felszíne, miközben visszatükrözi az eget, a nappalok és az éjszakák váltakozására utal. A nappal és éjszaka ezúttal is komplementáris párként jelenik meg. Színeket nem is láttat velünk, csak a metonímia által kifejezett ringató tengermozgást, a sirályok és tücskök hangját érzékeljük. Kisklára feljegyezte a naplójában a sirályok hangjáról: „...olyan, mintha valaki sírva hohuházna. A másik hangjuk hosszú kvá-kvá-kvá.” Ez az észrevétel lehetett a sirályok kvá-kvázó jelzőjének alapja. A berregő tücsök kifejezés pedig a *Dalmácia tücskeihez* című versből ismerős, az ottani tücskök „berregése” köszön vissza benne. A múlt idejű kezdés után ugyancsak múlt időben folytatódik az utazás, miközben egyfajta folyamatos múltban peregnek a napok, amihez a láttak lajstroma társul. A hajózás háttérét a táj elemei: a szigetek és a part szirtjei képezik, ezt a képet a vegetáció jellemző növényfajtái: a pálmák és az agavék egészítik ki, utánuk pedig a kulturális tájelemek következnek: a bástyák, a kampanilék, a tornyok valamint a dómkapuk. „Trogir” és „Raguza” építészeti emlékei a korai

kereszténység korának kultúráját jelentik a költő számára, eddigi utazásai során is – az egyiptomi hajóutat kivéve – ennek a kultúrának az alkotásaival került közvetlen kapcsolatba. Erre a kultúrára utal a traui dóm oroszlánfejeit szörnyként említő kifejezés. Az elképzelt kapun – átlépve a versben –, mintha egy másik világba érkezett volna az utazó, ahol az idő szokásos fogalma megváltozik, ahol a múlt, jelen és jövő határai egybefolynak. Az időtlenséget nemcsak mint lebegést, hanem mint körtáncot is érzékelhetjük. Erre utal a költő észrevétele is: „Egy időtlen örökkévalóság vett körül, mialatt a hajó mozgott velünk és sok rom és műemlék különböző mélységű múltjaiba vitt az időnek, majd visszahúzott és a jövővel keveredett: innen a hajó »körtánca«.”⁸⁴ A tizenöt éve tartó emlék a múltból a jelenbe nyúlik át, s mivel a magyar nyelvben a jelen időt gyakran használjuk a jövő kifejezésére, az élmény áterjed a jövőre is, megismételve ily módon az idők előző egybemosódását, hangsúlyozva a dalmáciai élmények időtlenségét. Az eddigi emlékezés, az idő körtáncának szédítő forgása hirtelen megszakad. Miközben újra megszólít bennünket, nemcsak a jelenben láttatja velünk az emlékezés előhívta képet, hanem örökre részesévé is tesz minket: „...tizenöt éve bár, / azóta is szemedben a sirály, / s mint akkor s mint szirének éneke, / hív partra szállni a tücsökgzene.” Egyes elemzők kiemelik a vers utazás motívumát, a *Dalmáciát* az odüsszeuszi utazáshoz hasonlítva.⁸⁵ Míg azonban a szirének dala végzetes lehet az arra utazó számára, addig a tücsökciripelés, amint azt már a *Mosztári tücsök*ben is tapasztaltuk, épp ellenkező jelentéssel bír, a száraz-földre lépő utazónak a biztos talaj ígéretét jelenti. Az *Odüsszeá*val való párhuzam egyébként a *Tücsökgzene* egészére is vonatkoztatható, hiszen az egész ciklus nem más, mint a költő eddigi életének újrajárása, újbóli végigutazása és egy-egy közbeeső állomás, esemény, látvány vagy élmény fölillantása, annál is inkább, mert Odüsszeusz hazatérése egyben az út lezárása is, mint ahogy az élet is lezárul majd a halállal.

84 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 247.

85 MENYHÉRT, i. m., 100.

Adriai
motívumok felvillanása
Szabó Lőrinc verseiben
a kelet-adriai
utazások után

A *TücsökHzene* darabjaiban sok más motívum mellett a Kelet-Adrián szerzett benyomások is megjelennek. Az itt jelenlevő versalkotási módot szinte előre jelzi az 1938-ban írt és a *Harc az ünnepért* kötetben megjelenő vers, a *Műhelytitok*. Az emberben állandóan ébren lévő költő íratja vele a verseket, amelyekben, mint mondja: „özönlött a sok kép s az emlék, / zagyván, összefüggéstelen”. Ezek között a képek között is ott van egy kelet-adriai nyaralást idéző: „s egy régi, gyűrt hajó- / jegyből, mely kabátom zsebében / zörgött, az egész ragyogó / nyári tengert körém öntötték”. Hasonló módon jelenik meg a *TücsökHzene* több költeményében egy-egy motívum, amely ezekre az utazásokra emlékeztet. A 6. számú *A ti dalotokban* a jelenben hallott ciripelésben benne van a régi, távoli tücskök zenéje is: „– tenger s ami csak látott valaha, táj, Ragúza, [...] mind itt húzza [...] a nótáját”. A 83. számú *A kisvonalban* a debreceni évekre emlékezve a gyermekkori villamos kapcsán megjelenik Ragúza is. A költő a verset magyarázva elmesélte: „Amikor bevezették a villamosközlekedést, 1915 körül, néhány mozdonyt [...] megtartottak még, a többi [...] eladták. Szerényebb vidékre, vagyis a »Balkánra«. És úgy látszik, Raguzában viszont láttam húsz év múlva kiszolgált kis gőzöseinket.”¹ Az új debreceni villamosjárat azonban előbb, 1911-ben indult meg.² A költemény utolsó sora alapján azt gondolhatnánk, hogy a költő Raguzában, az ottani villamosok egyikében felismerni vélte a régi kisvonalat. Ezt azonban kizárja az a tény, amely szerint a villamosjárat Raguzában 1910-ben indult meg,³ a villamoskocsik karosszériáját a grazi Grazer Wagonen- und Maschinenfabrik-tól, az elektromos részeket pedig a prágai Fr. Krožik cégtől szerezték be.⁴ Nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a raguzai villamos – ha nem is épp Debrecenből érkezett – hasonlósága alapján és húsz-huszonöt év távlatából gyermekkoriának kisvasújtára emlékeztette a költőt.⁵ A villamosjárat a Pile nevű városrész és a gravosai kikötő között közlekedett, így az említett sor utalása nem zárja

1 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 202.

2 *Debrecen története 1849–1919*, szerk., GUNST Péter, Debrecen, 1997, 69.

3 *Dubrovnik sa starih razglednica...*, i. m., 305. Raguzában a villamosjáratot 1970-ben szüntették meg.

4 Milan BALETIN, *Dubrovački tramvaj*, Dubrovački horizonti, 1974–75/14–25, 57; lásd még: Crvena Hrvatska, 1910/90, 3; 1910/92, 3.

5 A raguzai és debreceni korabeli képeslapokon látható villamosok mutatnak némi hasonlóságot; lásd: *Az ígéret városa: Szabó Lőrinc Debrecen élménye*, s. a. r., bev. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 9; lásd még: *Dubrovnik sa starih razglednica...*, i. m., 115.

A raguzai vasútállomás Gravosában

A villamos Gravosában

ki azt a lehetőséget sem, hogy a költő nem a városban látta a kisvonatot, hanem a raguzai vasútállomáson, amely akkor a gravosai kikötőben volt,⁶ minden valószínűség szerint első raguzai tartózkodásuk befejezésekor, amikor Szarajevóba indultak. A versben az a nosztalgikus hangulat uralkodik, amelyet a költő felidéz gyermekkorára városának kedves kisvonatára emlékezve. Ezt a fájdalmas érzést szinte elsöpri az utolsó két sor öröme: „Húsz év múlva meg viszontláttalak: / Grúzban szolgáltál, Ragúza alatt!” A 87. számú vers, a *Dráma a tenger fenekén* a nagymával látott színdarabnak állít emléket. A gyermek elragadtatását maga a színház, a ragyogás, az előadás csodájának átélése is kiválthatta, a „vízfüggönyön átködlő világ” pedig valóban elbűvölhette, a vers utolsó sora: „köröttem ring a tenger feneké” azonban már az utazások élményéből merít. A 285. számú *Bodzafában* a költő újra átgondolta az *Egy téli bodzabokorhoz* tematikáját, de mint ahogy ez utóbbi keletkezéséhez hozzájárult az *Egy raguzai leánderhez* című költemény, úgy a *Bodzafa* is felidézi Raguzát: „Tavasszal paraszt / ruhát öltött, szép nagyvirágosat, / nyáron, mint én, örült, hogy süt a nap, / ősszel, mikor bogyói értek, a / madaraknak lett rakott asztala / s télen Raguzáról kérdezgetett.” A 286. számú *Utak és művekben* is megjelenik a „tücskös éjszakák” emléke, a fehér hajót pedig maga Szabó Lőrinc magyarázza: „A fehér hajónál Dalmáciára gondoltam, a Prestolo nenlednik Peter [Prestolonaslednik Petar] (Péter trónörökös) nevű dalmáciai gőzösre, amelyen utaztam.”⁷ A 316. számú *Karszt, éjféli* címűben az első változat, az *Éjszaka a vonaton* világháborút sejtő élményét dolgozza fel újra. A 347. számú *Mi még?* című vers pedig egyféle leltárkészítés a *Tücsökzene* lezárása előtt. A *Jegyzetlapok a Tücsökzene keletkezése idejéből* 17. fejezetében az *Utolsó tücskök* után *Láz* címmel szerepel a vers első változata, amelyben Raguzát említi „A régi Korcula.” helyett. A „Mit hallasz? Dalmát tücsköket.” végleges formája pedig a „Mosztár tücskei.” hiányos mondatban összegződött.⁸ A *Mi még?* költemény a címében föltett és az első sorban megismételt kérdésre próbál válaszolni. Merő felsorolásnak vehetnénk a verset, ha a költő a vers végén nem látná be, hogy a keretet már kitöltötte, ám a válasz még mindig nem teljes, ezért amikor rájön a leltár töredékességére, hirtelen ötlettel összefoglalja a felismerést: „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!” A felsorolásból azonban számunkra fontos kiemelni: „A régi Korcula. / Mosztár tücskei.” A ciklus első változatának utolsó verse, a 348. számú *Álom* az első kelet-adriai utazáshoz kapcsolódik. Ebben a költeményben ugyanis megemlíti a Fiume előtt, tőle mintegy 60 km-re levő „jegenyész állomás, a karszti Szkrad” várost. Érdekes idézni, miért jegyezte meg a költő ezt az állomást: „a gyors váratlanul egy negyedórát időzött ezen a kis helyen, nagy, meleg, nyári éjszakában. A két Klára volt velem. Vártuk az ellenvonatot, én leszálltam, az állomás körül bolyongtam. Óriási fekete jegenyefasor vetült az éjkék égre, és telihold süttött akkor is. Semmi más jelentősége nincs a Szkrad

6 Raguzai vasúti összeköttetése a szárazföld belsejével 1974. jún. 1-jén megszűnt. A vasútállomás épülete, homlokzatán a Dubrovnik felirattal ma is megvan.

7 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 250. Az emlékezés szövegének téves olvasata: „Prestolo nenlednik Peter”, helyesen: Prestolonaslednik Petar.

8 SZABÓ, *Vallomások*, i. m., 549.

névnek, de a helyzet és a táj akkor olyan szép volt, hogy ezt az egy szótagos szörnyű falunevet mindvégig megjegyeztem.”⁹ S még egyszer fel kell hívnom a figyelmet a teljesen a kelet-adriai utazások élményének szentelt *Dalmácia* című versre.

A költeményekben megjelenő adriai motívumok és emlékek mellett nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Szabó Lőrinc nem örökölte meg minden élményét, mint ahogyan azt *Költő a verseiről* című rádió-előadásában mondja: „Most hogy hét könyvemet átlapoztam, és itt is, ott is belekaptam a múltba, amelyből kinőttek, megint úgy érzem, hogy egy megfoghatatlan lelki dzsungelt kezdenek – és nem tudnak – körém idézni. Időnek, élményeknek, tanulásnak, egyre gyűlő és kiegészülő emlékeknek olyan őserdei szövevényét, hogy abban csak eltévedni lehet. [...] Az életemet írtam bennük, azt írom azóta is. Vagyis, mint mondtam percek. Sejtelmem sincs róla, hogy a sok közül miért ezt vagy azt a percet.”¹⁰ Ilyen meg nem írt „percek” itt-ott felvillannak emlékezéseiben. Bulgáriai utazása idején eszébe jut a két dalmáciai nyár, „amely a »fekete« albán hegyekig vitte”,¹¹ a líbiai homok selymes tapintása kapcsán pedig az „adriai strandok homokja”, és az, hogyan préselt „Dalmáciában egy szótárba egy pipacsféle, nagy sárga virágot”. Ekkor azonban már nem az élmény megírása a fontos, hanem az, hogyan teszi az élmény nemcsak gazdagabbá az embert, hanem boldoggá is: „De valahányszor meglátom [...] a sárga pipacs lépésről lépésre vissza tudna kalauzolni a Cattarói-öbölbe, abba a botanikus kertbe, ahol szakítottam; és boldog vagyok...”¹²

Nem érdektelen megemlíteni azt a tényt sem, hogy Szabó Lőrinc a második kelet-adriai utazást követően fordította Conrad Ferdinand Meyer *Möwenflug* (Sirályrepülés) című költeményét *Keringő sirályok* címmel.¹³ A Meyer-versben a sirályok keringése a tenger fölött visszatükröződik a víz tükörsima felületén. A szemlélt a kezdeti elragadtatás után szinte megbűvöli a valóság és látszat hasonlósága, amely egy idő után azonossággá válik. Ezután a látványt csodáló ember saját magának is fölteszi a kérdést, vajon a valóságot vagy a látszatok világát éli-e? Az eredetivel ellentétben, ahol csak két ige írja le a sirályok körözését, Szabó Lőrinc fordításában elbűvölően festi meg a keringésüket, Meyernél sokkal mozgalmasabban, melyet a madarak szállását leíró négy különféle ige (köröztek, lebegtek, suhantak, zuhantak) által ér el. Szinte látjuk magunk előtt a madarak mozgásának gazdag skáláját. Hasonlóan csodálatos a tenger tükörsima felszínének ábrázolása is, amely már ismerős

9 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 267. Szabó Lőrinc az utazásra magával vitt útikönyvében a Zágráb–Fiume útvonal leírása: *Dalmatien...*, i. m., 51; ugyanazon az oldalon az utolsóként említett város Delnice, a könyv adatai szerint 61 km-re Fiumétól. A vasúton Fiume felé utazva Skrad városka Delnice előtt van, az útikönyv azonban nem említi. A lap alján a költő kézírásával, ceruzával van beírva a Szkrád városnév. Szabó Lőrinc még arra is ügyelt, hogy a vasútvonalon pontos oldalon jelölje be a számára furcsa városnevet.

10 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 499–500.

11 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 628.

12 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 645–646.

13 C. F. MEYER, *Keringő sirályok*, ford. Szabó Lőrinc = *A német irodalom kincsháza*, szerk. KERESZTÚRY Dezső, Bp., Athenaeum, [1941], 269–270; vö.: KONTOR István László, *Szabó Lőrinc németből készült kisebb versfordításai*, <http://www.szabolorinc.hu>

számunkra a *Trieszt előtt* és a *Tengeren* című versekből. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a kelet-adriai élmények is hozzájárultak a *Keringő sirályok* fordításának eredményességéhez.

Végül meg kell említenünk azt is, hogy Szabó Lőrinc verseiben a tenger gyakran erotikus tartalmat hordoz. Ezt már az 1931-ben keletkezett *Tenger* című versben is megfigyeltük, amikor a költő a Rajnán hajózva a hullámok mozgása által a szerelmi érzést fejezi ki, és a szerelmet a tengerrel kapcsolja egybe. Az *Ősz az Adrián* című versben viszont a tenger és a nap idéz elő nála erotikummal teli gondolatokat. A *TűcsökHzene* 259. számú, *Adria* című verse azonban a cím és elvárásaink ellenére nem a tenger élményét örökíti meg, hanem az érzékiség kifejezésének szolgálatában áll. Ilyen funkcióban még számtalan esetben találkozunk a tengerrel, ekkor azonban az már nem a költői megénekelhetőség tárgyát képezi, hanem a megverselés eszközévé válik. A kelet-adriai utazások tehát nemcsak élményanyagban, hanem motívumokban, sőt ezek továbbfejlesztése által is hozzájárultak ahhoz, hogy Szabó Lőrinc költészete gazdagabbá váljon. Kabdebó Lóránt találó megfogalmazásában ez a következőképpen hangzik „Ezt a költészetet nem lehet teljesen megérteni az alkotó személyes életétől függetlenül: hiszen épp az az egyedisége a Szabó Lőrinc-i lírának, hogy az életrajz esetlegességeiből építi fel verseit. [...] esetében az életrajz és életmű kapcsolata csak egy irányban érvényes: életének tényei valóban nyersanyagot szolgáltatnak költészetéhez, de költészetének egésze független személyes életútjától.”¹⁴

14 KABDEBÓ 2001a, 11.

Szabó Lőrinc
kelet-adriai tájai
az irodalmi veduták
tükrében

Szabó Lőrinc első verse, amelyben az Adriát emlegeti a *Nyugat* 1920. 11-12. számában jelent meg *Karambol* címen, verseskötetbe azonban nem vette be a költő. A költeményben az Adria távoli, kalandokra csábító tájként jelenik meg:

„Elhagytam az Adria kék kikötőit, a vadregényes erdei forrásokat és mindent,
ami a szemlélődés halk gyönyöréből lelkünkbe átlobog,
[...]
nem csodálom [...]
[...] a vén folyamok tükrét, melyeken kimondhatatlan szomorúsággal lapátolja
a vizet a sustorgó hajócsavar...
- Kihalt belőlem a nyugalmas képek és formák megelégedettsége: elhagytam
az Adria kék kikötőit:
felgöngyölt lobogó a lelkem, mely száguldó hajnali szelekre vár!”

Vajon mi válthatta ki a tenger képének megjelenését e korai versben? A kérdésre a költő maga ad választ, és egyben utal arra is, hogy a húszas évek elején milyen jelentőséggel bírt számára a mozi és a film, mit is jelentett számára és barátai számára: „Fáradtak voltunk és pihenni, ülni akartunk, de úgy, hogy ez a pihenés távoli országokba, hajrás kalandokba vagy groteszk jelenetekbe sodorjon.” Kabdebó Lóránt pedig arra hívja föl a figyelmünket, hogy „a magába fordult, zárt álmodozásnak szinte táptalaja és meghosszabbítása a mozi”, és hogy „a »távoli országok« a versekben, az álmodozás megjelenítésében” kapnak szerepet. Példaként említi a *Karambol* című verset is.¹ De említhetnénk a *Fény, fény, fény* című kötet nem egy versének hasonló fantáziálását, például az *Óh Nizza! tenger!* vagy a *Képzelt utazások* (először a *Pesti Napló*-ban jelent meg *E kacagó nápolyi alkonyatban* címmel) verseket, amelyek olyan helyszíneket emelnek a versebe, ahová a költő életében sohasem jutott el.²

Az Adria, amely a költeményben ekkor még csak „álmodozás”, alig néhány év elteltével valósággá vált. Mint már említettem, Szabó Lőrinc 1924-ben utazott először Triesztbe, 1925-ben Fiuméba, majd közvetlenül azután újra Triesztbe, 1931-ben ismét Triesztbe, ahonnan a Földközi-tengeren hajózva eljutott Egyiptomba. A harmincas években kétszer hajózott végig az Adria keleti partján Fiumétól Raguzáig, majd

1 KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 14.

2 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 32.

Cattaróig, 1934-ben pedig Abbáziában nyaralt. Utazásairól tanúskodnak a kelet-adriai versek, a fiumei útról három, *Az Est* számára írt cikk, az abbáziai nyaralásáról és második „dalmáciai” utazásáról pedig levelekben is beszámolt feleségének és kedvesének Korzáti Erzsébetnek.

Mivel a magyar utazók, így Szabó Lőrinc számára is az Adriához vezető utazásnak a tetőfoka az volt, amikor megpillantották a tengert, ezért ezzel a jelenséggel részletesebben kell foglalkoznunk. Ennek a pillanatnak a magyar irodalomban föllelhető hatását hangsúlyozza Kiss Gy. Csaba is Fiume irodalmi kultuszáról beszélve: „A magyar irodalom Fiume-szövegének jellegzetes toposza a megérkezésnek ahhoz a pillanatához kapcsolódik, amikor az utazó a vonat ablakából megpillantja a tengert. A fölismerésnek, az első találkozásnak a pillanata ez. Akár valamiféle beavatásnak is nevezhetjük, a véges és végtelen határvonalára való megérkezésről, az őselemmel való találkozásról van szó. Már-már egzisztenciális élménynek érzik a szereplők.”³ Ezt a rendkívüli pillanatot sok magyar író és költő leírta, vagy hőseire kivetítve megörökítette művében. A tenger megpillantása gyakran szerves egységet képezett az első utazással, amely rendszerint a hős tanulmányainak befejezése után következett. Megérkezni Fiuméba, a tenger partjára olyan eseménynek számított, mintha a fiatal ember előtt az egész világ kapuja nyílt volna meg, amelyen átlépve megkezdődött számára az igazi élet kalandja. A magyar irodalomban a XIX. században Petőfi Sándornál az Alföld tengersík vidéke, mint Magyarország szimbóluma jelenik meg. A tenger nélküli magyarok látókörében a tenger megpillantásával a rónák végtelenje a tenger végtelenjébe vált át. Így tehát nem kell csodálkoznunk azon sem, ha Szabó Lőrincben is mély benyomást keltett a tenger megpillantása, hiszen a tenger iránti vágyakozása gyermekkorától kísértte. Tudjuk, hogy többször is eljutott a tengerhez. A *Trieszt előtt* című verséhez fűzött kommentárja szerint a tenger megpillantása előtti türelmetlen várakozást ő is átélte, ugyanezt a többi utas esetében is észrevette: „Olaszországban többször jártam, talán tízszer is. Valami San Pietro nevű állomás lehetett a határ. Utána igen sziklás tájon fut a Karszt tetejéről a mély és keskeny szirtek közé bevágott úton a vonat. Véletlenül mindig éjszakai vonattal indultam és hajnaltájban érkeztem. Amikor már az egész kocsi népe a folyosóra gyűlt, várva a tenger nagy pillanatát.”⁴ A költő visszaemlékezéseit olvasva azt is észre kell vennünk, hogy a *Trieszt előtt* című versben a tenger megpillantásának hangsúlyozása mellett a táj leírása is fontos szerepet kap, sőt épp a leírás módja teszi teljessé a várva-várt élmény beteljesülését. A költemény nem közvetlenül az átélt benyomás után keletkezett, hanem csaknem tíz évvel a tengerrel való első találkozás után, s ez alatt az idő alatt a költő háromszor utazott Triesztbe, és kétszer Fiuméba. Feltételezhetjük, hogy a tenger megpillantásának élménye egységes képpé állhatott össze benne, annál is inkább, mert az utazó mindkét városba érkezve hasonló perspektívából látja meg a tengert. Az élmény frissessége mégis meglepő: az első két versszakban

3 Kiss Gy. Csaba, *Egy fejezet a magyar irodalom Fiume-kultuszából = Fiume és a magyar kultúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék-Kortárs, Bp., 2004, 135–136.

4 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 80.

a Budapesten villamosozó ember a Dunában visszatükröződő ég kéksége alapján, földidezi a vonaton utazó ember tenger látványát váró türelmetlenségét. Ha a vonatot a térbeni haladás eszközének tekintjük, amelyet elnyel a távolság, akkor a villamos, mint cirkuláris pályán haladó közlekedési eszköz az urbánus circulus vitiosus-ból a kozmikus, az isteni, az örök térbe való kijáratot jelentheti a költő számára, ily módon pedig közvetett, gondolati úton eljuthat általa az őselemhez, a vízhez is.⁵ Az első két versszak után következő öt versszaknyi központi részben a tájleíró költészet egyik gyakori ábrázolási módja szerint, a tájon keresztül haladva figyelhetjük meg annak jellemző tulajdonságait. A Karszt sziklafalai közt robogó vonat ablakából csak a hegytetők sokaságát láthatjuk. Az ég eddig csak csíkhöz hasonló keskeny kéksége az utolsó szírt hirtelen elhagyása után szinte belerobban a képbe, a két kékség egybefolyik, mintha az ég a földre költözött volna. A tenger ilyen láttatása később, az Abbáziában írt *Tengeren* című költeményben is megjelenik majd, de ebben, a *Trieszt előtt* című versben a tenger megpillantásának élménye annak ellenére, hogy hosszú várakozás előzte meg, mégis meglepetésszerűnek, sőt drámainak mondható. A tenger és a víz hullámozásának ez után következő bemutatása először panorámaszerű: a hegyről, madárperspektívából látjuk, majd mindinkább közeledünk hozzá, először a tenger hullámain, a hullámok taréját látjuk közvetlen közelből, ezt követően tekintünk a látóhatár felé irányul, miközben a vitorlákat előbb valóságos nagyságukban, távolabbra nézve már csak lepkerajnak észlelhetjük. Az utolsó két versszak a szépség megőrzésének kísérlete: a „behunyom a szemem, hogy emlékezetembe véssem a látványt” módszer leírása, amely látvány azután minden szembehunyáskor előhívható. A költemény dinamikussága egyrészt a vonat rohanását kifejező zakatolásból, másrészt a hullámok mozgásából adódik, a hullámozás később nyugalmat vált ki bennünk, ami egyben a tenger-megpillantás vágyának beteljesülését is jelenti. Ismerve a költő szerkesztői és képalakító alkotásmódját akár egy szexuális beteljesülés rajzaként is felfoghatjuk. A vers dinamikusságát a vers akusztikai elemei kísérik, a várakozás feszültségét a vonat zakatolása, a nagy pillanat bekövetkeztét az ég hangtalan, kék robbanása. A lassú hullámozást már nem kíséri akusztikus percepció, hiszen az izgalmat felváltotta a beteljesülés, a megnyugvás. Szabó Lőrinc maga is hangsúlyozta a költemény dinamikusságát és a tenger megpillantásának rendkívüli élményét, amikor kiemelte: „Tetszik nekem a »reggeli zezzug szirtfalak közt / csattog a keskeny ég alatt« harmonikusan zord kifejezése a leírásban és a meglepetés érzékeltetése, amikor egyszerre kitárul a végtelen és a vonat szinte zuhanva siklik Trieszt felé.”⁶

Ha Szabó Lőrinc többi, a kelet-adriai utazások élményeit, benyomásait, hangulatait megörökítő vagy az utazások emlékeit őrző verseit nézzük, csak kevés, a táj

5 Vö: Aleksandar FLAKER, *O globalizaciji prostora hrvatske književnosti = Čovjek / Prostor / Vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, ur. Živa BENČIĆ, Dunja FALIŠEVAC, Zagreb, Disput, 2006, 241.

6 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 80.

szépségét kiemelő költeményre akadunk. A kelet-adriai utazásairól írt cikkeiben és leveleiben azonban találhatunk olyan szép és érdekes tájleírásokat, amelyeket érdemes közelebbről is szemügyre vennünk.

Az alábbi szövegeket amiatt, hogy a tájleíráshoz képest bizonyos többlettel rendelkeznek, nem csak tájleírásokként szemléljük, hanem azoknak egy sajátos szempontjából: az irodalmi veduták szempontjából, ezért meg kell határoznunk az irodalmi veduta fogalmát. A táj leírása az irodalomban viszonylag új jelenség. „A romantika előtti stílusirányzatokig a művészi próza a tájleírást csak helymegjelölésként, vagy ismételhető díszletként ismeri, mint amilyen például a hagyományos locus amoenus, vagyis két szerelmes lakomájának idillikus színhelye. (...) Az ember csak a romantika irodalmában válik a természet részévé, amikor a tájak érzelmileg színezett módon aszerint alakulnak, ahogyan azt az elbeszélők vagy az általuk teremtetten alakok látják. A természetnek, az emberi lakás belsejének (fr. *intérieur*), a városi utcáknak és tereknek a leírását különösen a realizmus fejlesztette ki.”⁷ Az író azonosulása művének tárgyával – felfogása, hangulata, vagy érzelmei alapján – azt eredményezheti, hogy a leírás módja egyaránt jellemezheti a prózát és a lírát is. A képzőművészetben a veduta jelentése „látkép, egy városra vagy annak egy részére, egy utcára, térre, emlékműre vagy építészeti elemek által uralt tájra nyíló kilátás.”⁸ Ez az elnevezés alkalmazható az irodalmi szövegek esetében is, mégpedig akkor, amikor a leírás fogalma nem eléggé pontos meghatározás. Az ilyen esetekben „a prózai, tehát elbeszélői szövegek, sőt még a költők által alkotott egységek (fragmentumok vagy egész költemények) azon részeit is vedutának nevezzük, amelyek elkülöníthetők ezekből a struktúrákból, annak alapján, hogy a városi valóság, vagy az urbanisztikai beavatkozással megváltoztatott természet, sőt akár a kultivált, mesterséges természet (parkok!) ábrázolásában a képzőművészetre való irányultság jellemzi őket.”⁹

A Szabó Lőrinc leveleiben található adriai tájleírásokat a költő utazásainak sorrendjében vizsgáljuk. Első utazásának ideje 1925, amikor *Az Est* újságírójaként érkezett Fiuméba. *Magyarország, Itália és Jugoszlávia csak közösen mentheti meg Fiumét* című cikkében újságíróként beszámolt a kikötőváros helyzetéről, a kikötő színes leírása azonban már a költő észrevételeit tükrözi: „Vannak ugyan fájdalmasan nagy üres foltok a medencében, s nem kábít el napközben a munka zsivaja, azonban mégis serényen fütttyentget a parti gőzös kis lokomotívja, deszkarakományok sárgállnak a napban, »Carducci« rakodik, mindenfelé lomha tehergőzösök füstölögnek... Abbázia-Laurana felé naponta 12 hajópár bonyolítja le a forgalmat, a parttal szemközt idomtalan olasz hadihajó fekszi meg a vizet, itt is, ott is lepedőbaldachinos csónakok és motorok indulnak, ha nem is pereg úgy az egész, mint békében vagy moziban,

7 Aleksandar FLAKER, *Umjetnička proza = Uvod u književnost*, ur. Z. ŠKREB, A. STAMAC, Zagreb, Globus, 1986, 355–356.

8 L. BOCARIĆ, *Veduta = Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 4, Zagreb, Naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1966, 500.

9 Aleksandar FLAKER, *Književne vedute*, Zagreb, Matica hrvatska, 1999, 26–27.

egyáltalán nem halálos a kép.”¹⁰ A kikötő ilyen leírása olyan rövid prózai-elbeszélői egységet képez, amely ábrázolásra a képzőművészeti irányultság jellemző, ezért ezt a részletet irodalmi vedutának tekinthetjük. Az irodalmi veduta nemcsak bizonyos városi egységek vizuális percepcióját képes alakítani, hanem az akusztikus és olfaktív percepciót, a szaglás észlelését is. Ezt tapasztalhatjuk az említett veduta esetében is. A fenti leírás fontos tulajdonsága az ügyesen megkomponált képesség. A valóságban a kikötő képét a sokféleség jellemzi, Szabó Lőrinc azonban csak egy dolgot emelt ki: a sárgálló deszkahalmokat. A kikötő képét a deszkarakományok sárga színe vidámmá, a parti kis gőzös mozdonya és a lepedőbaldachinos csónakok dinamikussá teszik. A vizuális érzékelést tükröző képhez akusztikus percepció: a kis mozdony füttye, a munkások zsvaja társul, a füstölgő tehergőzösök olfaktívnek is tulajdonítható érzékelése egészíti ki, hiszen szinte érezzük a gőzösök füstjének szagát. Mindez hozzájárul az élmény teljességéhez. A leírás dinamikus sajátosságát hangsúlyozza a költő kijelentése is, amely figyelmünket a képek gyors váltakozására, filmszerűségére irányítja. Ez az irodalmi veduta a sétáló ember gondtalanságát is kifejezi. Aleksandar Flaker irodalmi vedutákról írt művében Walter Benjaminra hivatkozik, aki meghatározta a *flâneur* fogalmát, és aki kiemelte, hogy a *flâneur* nézőpontja az „emberi tömeg” nézőpontjával azonos. A sétáló embert a „pályaudvarok, kiállítótermek, áruházak” vonzzák, mert ezeken a helyeken „már előre lehet látni a nagy tömegek fellépését a történelem színpadán”.¹¹ Benjamins idézve Flaker még a következőket is hozzáfűzi: „A flaneurság társadalmi alapja az újságírás”.¹² Ha ezt Szabó Lőrinc említett újságcikkére vonatkoztatjuk, akkor láthatjuk, hogy annak színhelye ugyancsak olyan hely, ahol megtalálható a tömeg, azonban itt nem arról a tömegről van szó, amely szerepet játszana a történelem színpadán. A színhely ebben az esetben a kikötő. Ugyanakkor a költőre újságírói pályája elején joggal alkalmazhatjuk az ilyen értelemben vett *flâneur* elnevezést, hiszen napi munkahelyi kötelezettségeiből adódik, hogy az emberi tömeg szemével nézelődik, emellett azonban más ismereteket is gyűjt, méghozzá nagy intenzitással. Tudva azt, hogy későbbi újságíróskodása idején milyen robot várt rá – amely nagy megterhelés és nyűg volt számára – most még állíthatjuk, hogy ezt a sétálóra jellemző szemlélődést élvezhette is, amit az idézett veduta szépsége is bizonyít.

A másik fiemei vedutát a *Jéghegyek a Chianti-tengerben* című cikkben találjuk, amikor azt írta le, hogyan viszik vendéglátói autóval egy étterembe: „A kocsi átvág a Piazza Dante s a móló esti sokadalmán. Balra a tenger fölött fáradhatatlanul forgatja egyetlen piros szemét a jelzőtorony; jobbra a Caffé Centrale. Zene, *Csárdás-királynő*... Az autó egyenesbe fordul a vasút felé, s a nagyszerű platánsor alatt, Via Mussolini zökken a gép. Itt fut át a pesti gyors.”¹³

10 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 128.

11 Vö. Aleksandar FLAKER, *Nomadi ljepote, Zagreb*, Grafički zavod Hrvatske, 1988. 45.

12 Uo.

13 SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 131.

Az idézett rész a topográfiai adatok mellett a város egy részének leírását tartalmazza. Az avantgárd törekvéseknek megfelelően a megfigyelő miközben mozgásban van, a megfigyelt tárgyat is így láttatja, amit ebben az esetben is tapasztalunk: a városrészt az autóval utazó elbeszélő szemével látjuk a kocsi haladásának megfelelően, ezt a városképet tehát kinetikus vedutaként határozhatjuk meg.¹⁴ A leírás első részét a megszemélyesített küklopszra asszociáló világítótorony uralja, míg a másodikat a kultivált, mesterséges természet részeként a platánfák sora. A vizuális érzékelést ezúttal is kiegészíti akusztikai: a *Csárdáskirálynő* dallama a mostani város helyett, amelyet a pangó gazdaság élet jellemez, a régi, letűnt dicsőséget idézi. Ebben a vedutában is kifejezésre jut a sétáló ember nézőpontja, a szemlélő az utcán vagy a fiumei korzón sétálók egyike is lehetne. A képzőművészetben a vedutákon gyakran megfigyelhetők apró emberi alakok, embercsoportok, mint a tájképet díszítő, élénkítő elemek. Ezeknek azonban nincs jelentős funkciójuk a kép tartalmát vagy motívumát illetően. Szabó Lőrinc mindkét fiumei vedutája a sétáló szemével láttatja az emberektől nyüzsgő városi térséget, de annak ellenére, hogy az irodalmi vedutákban nem szokásosak az ilyen, a térbeliség érzékeltetésére elhelyezett stafázs-szerű elemek, a fiumei kikötő irodalmi látképéről hiányoljuk az emberek említését. A *Tücsökzene* ciklus *Utólért csoda* című versében is megjelenik a város képe, ám itt nem a volt magyar kikötőváros leírása a fontos, hanem az annyi év után beteljesült ígéret élményének felidézése. Ezért a játékszerként megidézett város képében csak néhány, a városra jellemző motívum jelenik meg: egyfelől a kikötő és a móló, másfelől a város felett emelkedő hegy. A „nagy gőzösök” előtt a „csupa kisleány s fiú” alakja azonban épp kidolgozatlansága folytán betöltheti a kép hatásának élénkítése céljából elhelyezett mellékalakok szerepét.

Az 1934-ben Abbáziából feleségének és kedvesének, Korzáti Erzsébetnek írt leveleiben már nincs jelen a séta közben, a tömeg részeként szemlélődő ember magatartása. Szabó Lőrinc ugyan itt is megfigyelő, ám ezúttal magányos, a tömegből kivált megfigyelő. Kilátóként a szálloda negyedik emeletén levő szobájának erkélye szolgál, ahonnan a város mondhatni legmagasabb pontjáról írhatja le a látványt: „...kiültem az erkélyemre, széles, oszlopos, csempepadlós, sárga erkélyemre a Hotel Regina negyedik emeletén.”¹⁵ Az erkély keretében a költő elé táruló képet a látóhatár zárja le, így ez a veduta irodalmi panoráma. „De hadd beszéljek [...] a tengerről: úgyszólván csak azt látom az erkély keretében; jobbra és balra és előre. Az egész Quarnero sötétkék, körül a hegyek és szigetek világoskékén ködlenek, fölöttük még világosabb, majdnem fehér az ég. A víz folyton borzong, összevissza reszket, s ez a reszketés a nap felé olyan, mint egy földre költözött csillagos ég. Fehér vitorlák, zúgó motorcsónakok. Balra, Fiume felé, egy nagy csatahajó pihen a vízen, vendégségben van itt. Egész messze egy fekete gőzös füstölög [...] Csak annyit látni belőle, mint hogyha egy rövid kis vízszintes fekete vonal középebe ferdén hátra dőlve beállítasz egy még kisebb vonalat, így ni: Az ott a látóhatár, a hajó füstje hosszan

14 FLAKER, *Književne...*, i. m., 72–75.

15 *Huszonöt év*, i. m., 278

elnyúlik. Jó volna ellátogatni veled ezekre a szigetekre [...], amelyek itt terpeszkednek, mint kék hegyek a kék tengerben.”¹⁶ Ezt a lenyűgöző képet, amelybe még rajzos elemet is illeszt, az impresszionizmus iskolapéldájának mondhatnánk. A leírást a kék szín árnyalatai uralják, az ábrázolás módja hasonló a festőéhez. Még a tenger borzongása is az impresszionista festő megjelenítésének módját idézi fel bennünk. Különösen kifejezésre jut ez a víz mozgásának ábrázolásakor, amikor a hullámok reszketéséről beszélve mintha a festő ecsetvonásait láttatná az elbeszélő. A tenger-víz remegése, a gőzös megjelenése, a terjengő füst mozgalmassá teszi a képet, magának a füstnek az említése által jelen van az olfaktív érzékelés is, és a képet akusztikai elem is gazdagítja, a motorcsónakok zúgása. A kék tengerben terpeszkedő kék hegyek egyrészt a horizont felé szélesítik a képet, másrészt terpeszkedésükkel az előbbi dinamikus részlet után ismét nyugalmat árasztanak, a kék szó ismétlésével pedig a levél írója a tenger domináns, nyugtató szerepét hangsúlyozza. Feleségének levélben leírta a helyet, ahonnan a látványban gyönyörködött: „... a nagy nyitott erkélyen írok most is, ahonnan – a IV. emeletről – óriási félkörben az egész Quarnerót állandóan láthatom. A kilátásnak, ha mint most, ülök, $\frac{1}{20}$ része villatető és zöld fa, a többi $\frac{19}{20}$ rész ragyogó kék ég és tenger és nap.”¹⁷ Az élénk táru előbűvölő látvány ebben az irodalmi vedutában is panoráma, a tengert ugyanarról a helyről látjuk, mint az előzőben. A kép nagy részét most is a tenger és az égbolt kéksége tölti ki, de a fák zöldje és a tetők piros színe – még ha a piros színt nem is mondja ki a költő – élénkké és vidámmá teszi a képet. A fő különbség azonban éppen a címzettekhez való személyes viszony különbözősége. A kedvesnek küldött impresszionista-vágyódó leírás az elképzelt szerelmi együttlétben oldódik fel, a feleség egy hangsúlyosan tárgyilagos, az új tárgyiasságot megelőlegező leírást olvashatott.

A panoráma mindkét esetben megkapó. Meg kell jegyeznünk, hogy a már fentebb említett irodalmi panoráma is tulajdonképpen a két oszlop és az erkély csempepadlójának a keretébe lett foglalva, amely a színekombinációt illetően igencsak érdekes megoldás. Ezeknek az irodalmi panorámáknak az esetében a keret lehetővé teszi, hogy a látványt a tér bekeretezett képének tekinthessük úgy, mintha ablakon kinézve látnánk, ahol „az ablak [ebben az esetben az oszlopok és az erkély padlója] elsősorban két tér, a külső és belső tér találkozásának és szembesülésének a helye”.¹⁸ Ezért az ilyen veduták esetében ablak vedutákról beszélhetünk.

Szabó Lőrinc megörököltette a kedvesnek küldött levélben a tenger éjjeli látványát is. Mintha az impresszionista képet folytatta volna – átszínezve. Az erkély ezúttal is kiváló megfigyelőhelynek bizonyult. Mivel a tenger éjszakai képén természetszerűleg a fekete szín az uralkodó, a veduta érdekességét a különféle fényforrásokból eredő ragyogás, fény, a lámpák hunyorgása adja. Fiume esti kivilágítása a távolban csillogó lámpákkal, a mozi fényeihez hasonlítva ugyancsak hozzájárul a kép dinamikussághoz: „Éjjel is kinéztem az erkélyről a tengerre. Akkor is ragyogott az élő,

16 *Huszonöt év, i. m.*, 279.

17 *Harminchat év, i. m.*, 452.

18 FLAKER, *Književne...*, i. m., 65-66.

fekete massa, süttött a hold, az égen a csillagok, a fiumei parton a lámpák hunyorogtak, pont úgy, ahogy a moziban vagy a versekben.”¹⁹ Láthatjuk, hogy a költőt a tenger bővölte el, maga Abbázia, a város kevésbé érdekli. Említésképpen megírta: „csak a szükséges terepszemlélt tartottam meg a partokon, a főuccán, az Angiolina parkban, a mólónál és feljebb, jobbra, Laurana felé, hogy tájékozódni tudjak”.²⁰ Ezúttal csak a csupasz topográfiai adatokat sorolta fel, mintegy információként. A továbbiakban olyan figyelmesen megkomponált irodalmi vedutákat, amilyenek a Fiumében keletkezettek, vagy amelyek a tengert ábrázolják, csak ritkán találunk azok között, amelyek a kelet-adriai utazást írják le, ám bizonyos jellegzetességeket rajtuk is megfigyelhetünk.

A második kelet-adriai utazásról küldött levelekben még kevesebb a veduta, jobbra azon tájak leírása, ahol utazásuk során megállt a hajó, és amelyeket a költő hamarjában bejárt fiával, Lócival. Az első ilyen leírás Arbe szigetről származik, de olvashatunk rövid vedutákat Spalatóról majd Raguzáról is. „Este 8 után értünk Rab szigetére. Hát az a kivilágítás, amit ott csaptak a hotelek, az tündéri volt! Irtózatoss tömegek a parton, még szebb, ragyogóbb minden, mint öt évvel ezelőtt. [...] a parti kavanában aztán Lóci kapott egy kávét. [...] Végimentünk a parton a bárkák mellett (szombat este lévén, mindenütt díszek, lampionok, zene), és az első pálmák, agavék stb. alatt átvágtunk a hegyen, és visszafelé végimentünk a túlsó parton a négy kampanile alatt a sarki bástyáig, ahol egy padba valamikor a két K betűt véstem. Már új szép tiszta pad van [...]. Átmentünk megint a hegyen a rövid, lépcsős úton, a rövidebben, amely a pados helyet szinte az Astoriával köti össze [...] A hajó legfelső fedélzetének korlátja mellől néztük aztán az esti sokadalmat, s mondhatom, ilyen gyönyörű látványt Velencében sem kaphat az ember.”²¹ Az idézett rész alig tesz eleget a veduta fogalmának, minőségében pedig messze alulmarad az előzőekhez képest. A leírás kezdetét és befejezését a kikötő esti látványa képezi. Miközben a hajó kiköt, majd a városban és a város körül tett rövid séta után a hajó fedélzetéről, mintegy kilátóról szemlélik a fényben fürdő kikötőt. Szabó Lőrinc itt nem a tömeg egyik tagjaként nézelődik, az emberek sokaságát épp csak megemlítette. Az építészeti elemek közül csak az említés szintjén és valamivel később jelenik meg a (már régebről ismert) kávéház. A képzőművészeti élményt a kikötő és a város kivilágítása biztosítja, ez az, ami megigézi az utazót. Miközben elindultak megnézni a várost, amíg a parton haladtak a ragyogás hatása alatt azok a részletek jelennek meg a leírásban, amelyek ezt a benyomást előidézik: a díszek, a lampionok, és akusztikai elemként a zene. Mihelyt a hegyen átvezető útra fordultak, megszűntek a lelkesedést kiváltó jelenségek, és ezután csak a felesége számára (aki öt évvel azelőtt kislányukkal együtt a költő kíséretében már járt erre) is ismert helyek: a kampanilék, a bástya, a Hotel Astoria sívár felsorolása következik. Az Arbe várost ábrázoló vedutákon minden esetben megtalálható az emblematisz négy kampanile, Szabó Lőrincnél

19 *Huszonöt év, i. m.*, 280.

20 *Huszonöt év, i. m.*, 279.

21 *Harminchat év, i. m.*, 491.

ezek csak említéskeppen uralkodnak a város képe fölött, leírásukra azonban még egy ecsetvonás erejéig sincs idő. A séta befejeztével ismét a hajóról gyönyörködtek a város és az öböl képében, amely még az esti Velence látványánál is elragadóbb, ám egyéb részleteket ezúttal sem tudunk meg. Hajóútjuk során Spalato következett, ahol ugyancsak kiszálltak rövid városnézés céljából. Az ott látottak leírása azonban, Arbéhoz hasonlóan, ebben az esetben is meglehetősen szűkszavú: „Splitben, [...] a parton reggeliztünk egy matrózkocsmában [...]. Beszaladtunk a gyümölcspiacon át a Diocletianus-palotába, s a gyerek megsimogatta a sokat emlegetett szfinkszet, meg nézte az óriás püspökszobrot, kimentünk még a Francia-partra is, a [...] pálmák alá”²² Mindkét esetben topográfiai leírásról van szó. „A topográfiai leírás annak ellenére, hogy igen általános és nem tartalmaz adatokat a város építészetére vonatkozóan, mégis pontos, amit minden mai átlagos turista tanúsíthat.”²³ Az Arbén tett rövid séta

Spalato. Francia rakpart

leírásában rekonstruálhatjuk útjukat: a kikötőben, az öböl végén befordultak a parikon majd a hegyen átvezető útra, azon végimentek és a félsziget túlsó oldalára értek, majd a várfalak alatt eljutottak az út végéig, ahol a várfal valóban bástyának tűnik. Itt „a rövidebb, lépcsős úton”, visszamentek a félszigetnek arra az oldalára, ahol a kikötő van. Spalato esetében csak feltételezhetjük, hogy a piactérről az Ezüst kapun mentek be a Peristiliumra, ahol a szfinksz látható, és annak idején az „óriás püspökszobor”, Nonai Gergely püspök szobra is volt, majd hogy kijuthassanak a Francia partra, a mai Rivára, a bronzkapun mentek ki. A táj ilyen vázlatszerű leírása akkor érthető számunkra, ha szem előtt tartjuk, hogy Szabó Lőrinc mindenekelőtt az utazás

²² *Harminchat év, i. m.*, 492.

²³ FLAKER, *Književne...*, i. m., 29.

eseményeiről igyekezett részletesebben tájékoztatni feleségét, aki nyilvánvalóan aggodott az akkor alig nyolc éves kisfiúért. Ez lehet az oka annak is, hogy a Raguzából írt leveleiben sem tud a város szépségére összpontosítani, és csak a fiával együtt átélte fontosabb eseményekről tudósít. A strandról kétszer is beszámol, de ezekben nyoma sincs annak a szeretetnek, amellyel az Abbáziában írt levelekben örökítette meg a tenger szépségét: „Előttünk egy jókora darab tenger [...] Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő [...] estefelé [...] már nem süt be oda a nap.”²⁴ A másik strand leírása még szófukarabb: „Reggel [...] lementünk »a házi strandhoz«. [...] Gyönyörű, tiszta, szélcsöndes tenger és irtózatok kövek. A szomszéd Bellevue aszfaltozott strandrészén 1 dinárért lehet lenni.”²⁵ Ezeket a sorokat a gondos apa írta, aki azzal törődik, milyen strandra vigye a gyermekét, és hogyan jutnak el oda, nem pedig a táj szépségétől elragadtatt költő. A meredek sziklák említése kifejezheti az apa aggodalmát, és az ember mély tiszteletét is a természet erőivel szemben. A leírás egyetlen jellegzetessége a panorámaszerűség. A strandot egy szikla tetejéről nézve írja le, ahonnan nemcsak a két öbölre, hanem a nyílt tengerre is szép kilátás nyílik. A „a házi strand” leírásában egyetlen építészeti elem a Bellevue szálloda említése, de erről sem jelenik meg semmilyen képesség a leírásban, így igencsak kétséges, vajon irodalmi vedutának tekinthetjük-e a két leírást? Talán inkább csak vázlatnak. Az óváros szépsége mind a költőnél, mind a fiánál nagy lelkesedést váltott ki, az élmény leírása mégis elmaradt. Hasonlóan megragadta a Lapad félsziget felé vezető út melletti, újabb városrész, amely éppen akkortájt volt kiépülőben. A Put Iva Vojnovića nevű út, amelyen a Szent Márton-öbölben levő strandra mentek ugyanis ezen az új városrészen vezetett át. Az első idézetben a városról nyert általános benyomások olvashatók: „Isteni szép ez a város. Sokkal szebb, mint volt, gazdagabb. Micsoda hotelek, magánpaloták! Mindenütt táblák: »Soba-Zimmer!« Nem győzzük csodálni a növényzetet, a rengeteg pálmát, vadkaktuszt, agávét, fügefát. Az óvárost és a régi kikötőt is megnéztük [...]”²⁶ míg a következőben az épp épülő városrészről: „...a lapadi országúton gyalog (3/4 óra) átmertünk a másik strandra, a Szent Márton-öbölbe [...] Villák, panziók, kopár hegyek, buja kertek, pálma, füge, szőlő, kiadó szobák, autók.”²⁷ Ezeknek a vedutáknak nem a szépsége a megkapó, hanem a leírás módja az érdekes. Az elbeszélő az épületek, villák, panziók, kertek (mint „a kultivált, mesterséges természet”) mellett elhaladva feléjük fordítja tekintetét, mögöttük pedig a kopasz hegyeket látja „békaperspektívából”. E képek egyszerűségét és csupaságát is magyarázhatjuk azzal, hogy nem volt ideje több figyelmet szentelni leírásukra, mégis besoroljuk őket a veduták közé, mert a hely ismeretének következtében felismerhetjük rajtuk a város helyszíneit, ugyanakkor újabb érdekes leírási szempont jellemzi őket. Egyben az Abbáziából a feleségének küldött tárgyilagossággal írott veduta folytatásait láthatjuk bennük, érzékelve a vele folytatott levelezésben a „beszélgetés módját”.

24 *Harminchat év, i. m.*, 493.

25 *Harminchat év, i. m.*, 495.

26 *Harminchat év, i. m.*, 494.

27 *Harminchat év, i. m.*, 495.

Curzola

A raguzai nyaralás idején elhatározták, hogy kirándulnak a Cattarói-öbölbe, onnan pedig busszal továbbmentek Cetinjébe. Az irodalmi veduta, amely ezt az utazást ábrázolja, igen érdekes: „...a Lovćen-hegy szerpentinjein himbálóztunk két órát, szédületes látvány! Az egész Boka kinyílik az ember alatt. [...] 11-kor 930 méter magasra hágó, aztán Njeguši falu, (...) irtózatos montenegrói táj, aztán tovább 1270 méter magasra, majd le egy 6-700-as kis zöld völgybe, és itt volt Cetinje. Ügyes kis város sokat fejlődött [...] 2-kor indultunk tovább Budva felé! [...] Irtózatos vad szerpentinek lefelé, közben messziről már láttuk a szkutari tavat és az albán hegyeket.”²⁸ Habár az elbeszélő ebben a leírásban is elég szűkszavúan jár el a táj ábrázolását illetően, a tartalmon kívül épp ez a vázlatpontokhoz hasonlítható tudósítás, a tárgyilagos beszédmód adja meg az utazás leírásának drámai jellegét. Ez esetben is kinetikus vedutáról van szó, mivel az elbeszélő autóbusszal utazik, így velünk is láttatja a szeme előtt váltakozó hegyi tájat, amint egy szoroson, majd a Njeguši nevű falun haladnak át. Látja maga előtt a cattarói-öblöt, Cetinjét és a távolban, Albániában a Szkutari-tavat és a hegyeket, a látványban építészeti elemként megjelennek a városok, ám az általunk látott képen hiányzanak az építészeti objektumok. Mivel egymást követve váltakoznak a kinetikus veduták és az irodalmi panorámák, vedutasorról beszélhetünk. Emellett ezekre a leírásokra jellemző az is, hogy az elbeszélő újabb módszerrel ábrázolja a tájat. A vedutasor a leírásnak olyan jelleget ad, mintha a leíró filmezne, a kamerát a táj egy részletére irányítja, majd gyorsan újabb képet felvételez, mondhatnánk filmkockákat vetít elénk. A filmszerűség ebben az esetben nemcsak a látvány dinamikusságát, hanem az utazás drámaiságát is hangsúlyozza. A kirándulásról hazafelé jövet még egy irodalmi vedutát olvashatunk

28 *Harminchat év, i. m.*, 498-499.

Zelenikáról: „...a Strandhotel Zelenikába mentünk [...] óriás, gyönyörű park [...] saját homokstrand [...] elkopott, pompás várszerű épület [...] strand (a hotelből a vízbe lép az ember)”.²⁹ Ebben a szintén tárgyilagos miniatűrben az irodalmi veduta minden képzőművészeti sajátossága megtalálható, az ellentét pedig, amely egyrészt hang-

Strandhotel Zelenika

súlyozza az épület monumentalitását, másrészt szembeállítja annak romlatagságával, még inkább kiemeli a veduta romantikus jellegét, vagyis a szépség mulandóságát és a romok örök varázsát.³⁰ Ez esetben is megfigyelhetjük Szabó Lőrinc ekkori költői beszédmódjának jellegzetességét, a környező jelenségeknek az új tárgyiasságra emlékeztető pontos, leíró leltározását.

Raguzából hazafelé jövet néhány napot Curzolán töltöttek. Már Ragusa felé utazva, amikor a hajó megállt Curzolán, említette feleségének a városkát, ahol első utazásuk alkalmával is megfordultak: „Korčula, ahol a múltkor azt a bizonyos narancsos ágot láttuk kihajolni egy szűk utca kőkerítésén, gyönyörű kis kőfalas város a sziget [Curzola-sziget] egy kör alakú félszigetén, csodálatosan szép hely.”³¹ Szabó Lőrincnek a várost meglátva legelőször az első utazás emlékeként egy keskeny utca képe jut eszébe, amelynek uralkodó eleme egy

ág, narancssal. Ez a Szabó Lőrinc-i tájlátás tipikus példája: a költő számára rendszerint nem az egész táj képe, hanem annak csak egy része a fontos és a meghatározó, legszívesebben csak ezzel a motívummal foglalkozna. A kelet-adriai utazások ihlette költeményeknek ilyen meghatározó motívuma a leánder és a tücsök. A vizsgált idézetben csak a narancsos ág említése után következik egy irodalmi panorama, amely pontosan meghatározza a város elhelyezkedését a félszigeten, de csak a várfalakat említi, ami arra enged bennünket következtetni, hogy az elbeszélő közvetlen közelben volt, és így, „békaperspektívából” nézve nem láthatta még a város legmagasabb pontját, a harangtornyot sem. Curzoláról, a szigetről és a városról kedvesének,

29 Uo.

30 Vö. FLAKER, *Književne...*, i. m., 63.

31 *Harminchat év*, i. m., 493.

Korzáti Erzsébetnek is hasonlóan írt, de ezúttal a sétáló szemszögéből, aki mozgás közben észreveszi és leírja a város váltakozó képeit. Ebben a vedutában mintha az abbáziai leírás hangnemét folytatta volna, még a díszletezés és a mozira való utalás is összeköti a két beszámolót. A kikötőből bement a városba, leírta a keskeny utcákat, majd újra szemügyre vette kívülről, valószínűleg az Óváros falai előtt elterülő kis parkból, amely a veduta definíciója szerint a kultivált, mesterséges természet egy részleteként jelenik meg: „Délután néztem a kikötő hajókat, a szűk, csupakő uccákat, ezt a régi-régi, várfalas, őrtornyos, parányi várost, idegennek éreztem magam a pálmák és fügefák alatt [...] Pedig milyen szép ez a kis Korčula esti megvilágításban! A parton lakom, előttünk keresztben a kikötőpart, jobbra-balra hegyek s egy parti félsziget nyúlványa öleli az éjszakai tengert, a hold már megtelt, az ég csillagos, a szél elállt, a nappali piszok és szegénység nem látszik, csak a fény a nagy fehér köveken, a terméskőházakon, a várfalakon, s a pálmák árnyéka --- olyan az egész, mint egy tündéri fénykép vagy mozi. Igazán olyan, még az is *igazi* benne, hogy csak nézem, s kívül vagyok rajta, végleg kívül.”³² Azután a partról a szárazföld felé nézve írta le szemlélődésének helyét, amely a *Beszélgetés a tengerrel* című költemény színhelye is lehetne. A következő részt, az irodalmi veduta másik részét a város esti képe alkotja. Ha a feleségével és Kisklárával tett utazás Ragusa emlékezetét rögzíti, a Ló-cival való utazás fénypontja talán a curzolari beszámoló. Ezúttal Curzola marad meg emlékezetében, ide datálta a *Beszélgetés a tengerrel* című vers fogantatását a *Vers és valóság*ban,³³ és „a régi Korculá”-t emlegette utazásai összegezésében, a *Mi még?* című költeményben is,³⁴ ami azt a föltevést igazolja, hogy Curzola Szabó Lőrincben életének kiemelkedő élményeként rögzül az elkövetkező évek számára.

Mindkét vedutának – a feleségének és a Korzáti Erzsébetnek leírt városképnek is – közös eleme a kő. A Korzátinak írt vedutában a „terméskő”, vagy „fehér kő” szépsége valóban megragadta a költőt, mert az éjjeli látványban, amikor a sötétség eltakarja a város szépséghibáit, a kő fehér színe uralkodik a városképen, és mozivásznonként a városi árnyak mozgásának háttérül szolgál. A másik, egyben a fiumei és arbei vedutákkal is közös vonás a fények játéka. A város szépségének kiemeléséhez a romantika eszközeként hozzájárul a hold és a csillagok, a technika vívmánya által – az Arbe szigeti látványhoz hasonlóan – pedig a közvilágítás. Érdekes megfigyelni, milyen mesteri módon kapcsolja össze a megfigyelő egyfelől a Mediterráneum mondhatnánk földet helyettesítő őselemét, a követ, amely az emberi kéz megformálása által olyan műremekként ható városok alapanyagát képezi, mint az utazás során látott Arbe városa, a spatatói Diocletianus-palota, a raguzai óváros vagy az épp leírt curzolari óváros, másfelől az emberi elmének köszönhető villanyáramot, sőt a tudomány és művészet eredményezte filmet. Az elbeszélő az irodalmi veduta másik részét, Curzola éjszakai képét bizonyos távolságból szemléli. Ezt a

32 *Huszonöt év, i. m.*, 315.

33 SZABÓ, *Vers és valóság, i. m.*, 112.

34 Szabó Lőrinc Korculát következetesen c-vel írja, sőt mondja is a *Tücsökzene* ciklus *Mi még?* című versének hangfelfvételén. Az adatot Kabdebó Lóránt közlésének köszönhetem.

tényt maga is kiemeli, nemcsak azzal, hogy a képet kívülről figyeli, hanem azzal is, hogy tudja, ennek a hamarosan szertefoszló szépség világának ő most sem részese, nemsokára pedig még szemlélője sem lehet. Ezt fejezi ki azzal is, hogy a leírt helyzetet a film nézéséhez hasonlítja.

Az idézett irodalmi veduták egyikében-másikában az elbeszélő gyakran maga hívja fel a figyelmet a látvány vagy a látvány leírásának filmszerűségére, emeli ki a látvány és a film hasonlóságát. A film jellegzetességeit azonban akkor is észrevehetjük, ha az elbeszélő nem tesz rá említést. Flaker utal arra, hogy amikor a XX. század eleji avantgárd szövegeken átrobogtak a vonatok, autók vagy átszálltak a repülőkre, az új perspektívák és a különféle részletek „montázsának” megjelenését bizonyos teoretikusok a filmnek tulajdonították. Megjegyezi azonban, hogy ezek megjelenése előtt az irodalmi szövegekben ugyanezt a szerepet a kocsik töltötték be.³⁵ Ám a kinetikus veduták filmszerűségét nem lehet elvitatni, mert tárgyakat valóban mozgás közben, tehát „mozgó képekben” láttatják, ahogyan azt a 20. század új művészetének nyelvvel mondhatnánk.

A kelet-adriai utazások verseiben elenyésző a vedutaszerű képek mennyisége. Ha találunk is bennük bizonyos építészeti elemeket, azok csak a vázlatzerű felsorolások szintjén vannak jelen, mint ahogyan azt a *Dalmácia* című költeményben láthatjuk: „...Ráb és Budva között / ringatott a dalmát nyár. Szigetek / keltek, süllyedtek, pálmás part felett / mord szirt, bástyák, fallikus agavék / tündököltek, bárbar kampanilék, / kincses Trogir, s Raguza tornyai, / ezeréves dómkapuk szörnyei.” A versben megvan a kinetikus veduták alapvető jellemzője, az, hogy az elbeszélő mozgás közben láttatja a tájat. A hullámozás – azon kívül, hogy következményeként eltűnnek a szigetek, amelyeket elhagytak, a látóhatár szélén pedig feltűnnek a következő szigetek, mintegy a hullámokból emelkednek ki –, igen találóan érzékelteti a hajó kellemes ringatását, a továbbiakban megjelenő építészeti elemek azonban épp csak hogy felvillannak a part mentén. A képen, amelyet a költemény olvasása felidéz bennünk, a kiragadott motívumok jelzői által csak egy-egy odavetett ceruza- vagy ecsetvonás által vázolt táj jelenik meg előttünk.

Szabó Lőrinc jóval később, 1953-ban a *Kiadatlan verssorozat* kapcsán Móricz Zsigmond egyik mondására hivatkozik: „Az én világom álomvilág.” Majd hozzáfűzte most már saját magáról beszélve: „Mivel pedig a vers sokkal költőtebb a prózánál, mennyivel inkább álomvilág az én világom [...] Igazát *Összes verseim* bizonyítják. Legtöbbjüket átszővi a mások életébe, gondolataiba, érzéseibe való beleélés, nemcsak emberekébe, hanem az állatok-, növények-, tárgyakéba, – a világmindenségbe.”³⁶ Ezután hét vers címét sorolja fel, közülük kettő – az *Egy raguzai leánderhez* és a *Beszélgetés a tengerrel* a kelet-adriai utazásokon ért benyomásokat, hangulatokat örökítik meg.

35 Vö. FLAKER, *Književne...*, i. m., 73.

36 SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 279; ugyanerről lásd még: BARÁNSZKY-JÓB László, *Élmény és gondolat*, Bp., Magvető, 1978, 223.

A *Karambol* keletkezése idejének álmai a költő élete folyamán megvalósultak. A valósággá vált tájak nemcsak a levelekben leírt irodalmi vedutákban vannak megörökítve, hanem több vers ihletői is. A költeményekben felismerhetjük a kelet-adriai tájakat, ám csak ritkán találunk bennük építészeti elemeket, amelyekben a horvát tenger mellék építményeinek körvonalaira ismerhetnénk, és ha igen, gyakran csak pár ecsetvonás erejéig, inkább csak elnagyolt vázlatként. A kelet-adriai táj jelentőségét Szabó Lőrinc költészetében nem elsősorban ezek az építészeti jellegű motívumok adják, hanem, mint ahogyan azt ő maga mondta, az állatok- és növények életébe, gondolataiba, érzéseibe való beleélés, sőt hozzátehetjük, hogy még a tengeréibe is. Mint ahogyan verseiben úgy leveleiben sem a kelet-adriai városok: a kies Abbázia vagy az Adria gyöngyszemeinek: Traunak, Raguzának és Curzolának a szépsége ragadta meg, hanem a tenger kéksége, hullámozása, ringatása, a narancsos ág, a virágokban pompázó raguzai leánderek bódító illata és a féktelen vidámsággal muzsikáló tücsökhad zenéje. Mégis megállapíthatjuk, hogy a költemények itt-ott előforduló tájleírásaiban, főleg azonban a cikkek és levélrészletek irodalmi vedutáiban, leírásuk módját tekintve, a Szabó Lőrinc-i életmű újabb érdekességeit tapasztalhatjuk és figyelhetjük meg.

Függelék

IRODALOMJEGYZÉK:

- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1909-10 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1910.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1910-11 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1911.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1911-12 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, év 1912.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1912-13 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1913.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1913-14 iskolai évről*, közli Karai Sándor igazgató, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1914.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1914-15 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1915.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1915-16 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1916.
- A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1916-17 iskolai évről*, Debreczen sz. kir. Város könyvnyomda vállalata, 1917.
- ANIĆ, Vladimír, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Novi Liber, 1998.
- Az ígéret városa: Szabó Lőrinc Debrecen élménye*, s. a. r., bev. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország III. kötete*, Bp., M. Kir. Államnyomda, 1893.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, VIII. kötet, *Az osztrák tengeremelék és Dalmácia*, Bp., M. Kir. Államnyomda, 1892.
- BALÁZS Károly, *Fiume és a magyar tengerpart: kiadók, nyomdák, illusztrátorok és témák*, Bp., Notesz+K Szolgáltató és Kereskedelmi Kft., 1994 (Képeslapgyűjtők kiskönyvtára).
- BALÁZS Mihály, *Szabó Lőrinc = B. M., Szülőföld és iskola: Írók, költők gyermek- és ifjúkora*, Bp., Korona, 1996. 129-143.
- BALETIN, Milan, *Dubrovački tramvaj*, Zagreb, Dubrovački horizonti, 1974-75.

- BAN, Imre, BARTA, Janoš, CINE Mihali, *Istorija mađarske književnosti*, Novi Sad, Forum, 1976.
- BARÁNSZKY-JÓB László, *Élmény és gondolat*, Bp., Magvető, 1978.
- BARIĆ, Ivo, *Rapska baština*, Rijeka, „Adamić”, 2007.
- BREHM, Alfred Edmund, *Az állatok világa, 2. alrend: Egyféle szárnyúak, Kabócák vagy cikádák* (Cicadina),
<http://mek.oszk.hu/03400/03408/html/2698.html>
- CHEVALIER, J., GHEEBRANT, A., *Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske/Mladost, 1994.
- CHINERY, Michael, *Collins Guide to the Insects of Britain and Western Europe*, London, Harper Collins Publishers, 1993.
- Crna Gora: *Historija. Knez/Kralj Nikola I Petrović Njegoš*
http://sh.wikipedia.org/wiki/Crna_Gora#Knez.2FKralj_Nikola_I_Petrovi.C4.87_Njego.C5.A1
- Cvrčak
<http://www.biol.pmf.hr/e-skola/odgovori/odgovor295htm>
- CSÁSZÁR Ferenc, *A fumei kikötő*, Pest, Eggenberger J. és fia, 1842.
- Dalmatien und die wichtigsten Teile von Slowenien, Kroatien, Montenegro, Bosnien und der Herzegowina mit Angaben für Automobilisten*, (4. Aufl.) Berlin, Grieben-Verlag, 1930, (Griebens Reiseführer, 161).
- Debrecen története 1849–1919*, szerk. GUNST Péter, Debrecen, 1997.
- DOBOS Marianne, *Akkor is karácsony volt (1944)*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.
- DOBOS Marianne, *Akkor is karácsony volt: Bölcsészek 1956-ról*, Bp., I és É Bt., 2004.
- DOMIJAN, Miljenko, *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb, Barbat, 2007.
- Dubrovački informator: Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938.
- Dubrovnik sa starih razglednica*, Joško BELAMARIĆ...[et al.], Pula-Dubrovnik-Split, ISC-Dubrovački muzej–Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, glavno povjerenstvo, 1996.
- Dubrovnik: Kratke upute u vezi sa dolaskom i boravkom u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1938.
- Dubrovnik
<http://hr.wikipedia.org/wiki/Dubrovnik>
- ĐEKIĆ, Velid, *Volite li Rijeku?* Zagreb, V.B.Z. (d.o.o.), 2006.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 1., Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1966.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 3., Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1967.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 4., Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1968.
- Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4., Zagreb, Zaklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1966.
- FISCHER, Ludwig, *Fiume und Abbazia*, mit 18 Illustrationen nach originalzeichnungen von Paul Bleuer, Zürich, Städtebilder-Verlag [s. a.].

- FLAKER, Aleksandar, *Književne vedute*, Zagreb, Matica hrvatska, 1999.
- FLAKER, Aleksandar, *Krleža magyar vedutái = Croato-Hungarica, uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza: A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, Zagreb, Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Matica hrvatska, 2002.
- FLAKER, Aleksandar, *Nomadi ljepote*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1988.
- FLAKER, Aleksandar, *O globalizaciji prostora hrvatske književnosti = Čovjek / Prostor / Vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, ur. Živa BENČIĆ i Dunja FALIŠEVAC, Zagreb, Disput, 2006.
- FLAKER, Aleksandar, *Riječ, slika, grad: hrvatske intermedijalne studije*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1995.
- FLAKER, Aleksandar, *Umjetnička proza = Uvod u književnost*, ur. Z. ŠKREB, A. STAMAĆ, Zagreb, Globus, 1986.
- FRIED Ilona, *Fiume*, Bp., Enciklopédia, 2004.
- FRIED Ilona, *Emlékek városa: Fiume*, Bp., Ponte Alapítvány, 2001.
- GRAVES, Robert, *Grčki mitovi*, Beograd, Familet, 2002.
- Guida di Fiume 1915*, Fiume, Stab. Tip. „Minerva”, S. A., 1915.
- GULLNER Dóra, *A város neve: Mosztár*
<http://www.xs4all.nl/~climber/work/adventureNEW/Mostar1.htm>
- GYERGYAI Albert, *Jegyzet: Paul Valéry: Tengerparti temető*, Nyugat, 1933, 10–11.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00558/17431.htm>
- Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, s. a. r., bev., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Magvető, 1989.
- HAVASS Rezső, *Dalmácia*, Bp., Divald Károly Műintézete, 1905.
- Horvát irodalmi antológia*, vál., szerk., jegyz. LŐKÖS István, Bp., Eötvös, 2004.
- Hrvatski biografski leksikon*, 2., Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža” 1989.
- Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vékesné Korzáti Erzsébet levelezése*, s. a. r., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Magvető, 2000.
- JARAK, Ivan, *Kratka povijest hotela*, kézirat.
- Jadranske tarife*, Novi list, br. 259, 30. oktobra, 1925, 2.
- Jedna konferenca koja se vječno odgađa*, Sušački Novi List, br. 177, 25. jula, 1925, 2.
- JELASKA MARIJAN, *Zdravka, Grad i ljudi: Split 1918–1941*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009.
- KABDEBÓ Lóránt, *A magyar költészet az én nyelvemen beszél*, Bp., Argumentum, 1992.
- KABDEBÓ Lóránt, *Az összegezés ideje: Szabó Lőrinc 1947–1957*, Bp., Szépirodalmi, 1980.
- KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006.
- KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc egy különös verséről = Millionen Welten, Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Bp., Osiris, 2001.
- KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970.
- KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001.
- KABDEBÓ Lóránt, *Tenger, kabócák, kis hotelszoba. Szabó Lőrinc emléktábla-avatás Dubrovnikban:*

- http://www.szabolorinc.hu/index_files/page/esemenyek/hiradasok/litera_emlektablaavatas.pdf
- KABDEBŐ Lóránt, *Útkeresés és különbélke: Szabó Lőrinc 1929–1944*, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- KENEDI Géza, *A Dunától a Quarneróig*, Bp., Légrády Testvérek, 1890.
- KENEDI Géza, *A Quarnero, Fiume és Abbázia*, Bp., Légrády Testvérek, 1884.
- KISS Gy. Csaba, *Egy fejezet a magyar irodalom Fiume-kultuszából = Fiume és a magyar kultúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék–Kortárs, 2004.
- KISS Gy. Csaba, *Jedno poglavlje mađarskog književnog kulta Rijeke = Rijeka i mađarska kultura. Međunarodni znanstveni skup, Zbornik radova*, Rijeka, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Rijeci i Državni arhiv u Rijeci, 2004.
- Kivándorlási értesítő a kivándorlás összes kérdéseinek, valamint a kivándorló és tengerentúl élő honfitársaink érdekeinek közlönye*, szerk. HEGYI Jenő, Fiume, „Unió” Ny., 1903–1907.
- Konferenca o jadranskim tarifama*, Novi list, br. 225, 20. septembra, 1925, 2.
- KONTOR István László, *Szabó Lőrinc németből készült kisebb versfordításai*, <http://www.szabolorinc.hu>
- KÓSA László, *Az Észak-Adria mint üdülőlhely az Osztrák–Magyar Monarchiában = Fiume és a magyar kultúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék–Kortárs Kiadó, 2004.
- KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Bp., Holnap, 1999.
- Kupalište Sumartin–Lapad*, Dubrovnik, God. XXIV, 29. maja 1937, 6.
- La Vedetta d'Italia*, 1925. 173., 174., 175. sz.
- LASZ Samu, *Földrajz a gimnáziumok és reáliskolák számára*, I. köt. *a középiskolák első osztályának tankönyve*, Bp., Lampel, 1909.
- LASZ Samu, *Földrajz a gimnáziumok számára*, II. köt., *a gimnáziumok második osztályának tankönyve: Európa, Ázsia és Afrika*, Bp., Lampel, 1911.
- LETICA, Zvonko, *Djetinjstvo korčulanskog turizma* (II. dio) = *Godišnjak grada Korčule* 6., Korčula, Gradski muzej, 2006.
- LUKÁTS János, *Szabó Lőrinc időszemlélete*, ItK, 1971/3, 334–338.
- MACAN, Trpimir, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, Školska knjiga, 1999.
- Magyar Larousse: Enciklopédikus szótár*, II. köt., Paris, Librairie Larousse, 1979, Bp., Akadémiai, 1992.
- Magyar Nagylexikon*, XII. köt., Szp–Ung, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 2003.
- Magyarország története*, szerk. MOLNÁR Erik, Bp., Gondolat, 1971.
- Mannerheim, Carl Gustaf Emil*
http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Gustaf_Emil_Mannerheim
- MARASOVIĆ, Tomislav, MARASOVIĆ Gordana, *Jugoslavenski Jadran: Prirodna i kulturna baština*, Motovun, Jugoslavenska revija, Beograd i IRO Motovun, 1988.
- MARINŠEK, Johann sur. KAŠTELAN, Ratka, *Pozdrav iz Raba: Povijest rapskog turizma u slikama*, Brno, Repro: F. R. Z. Reprostudio Brno, 1997.

- MAŠKARIN, Vinko, *Otok Rab. Povijest – Kultura – Umjetnost*, Zagreb, Niro „Privredni Vjesnik”, JUR „Izdavačka djelatnost”, RJ „Turistička propaganda”, 1984.
- MENYHÉRT Anna, *Rajzok egy költemény tájairól: Motívum, szerkezet és jelentés Szabó Lőrinc* Tücsökzenéjében = *Újraolvasó: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1997.
- MIHIĆ, Ljubo J., *Dubrovačko primorje: Uslovi i razvoj turizma*, Dubrovnik, 1975.
- MISÓCZKI Lajos, *Fiume és környékének idegenforgalma a 19–20. század fordulójáig*, <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/04/misoczki.htm>
- MUZUR, Amir, *Opatija – Abbazia: Itinerari za istraživače i radoznale*, Rijeka, Adamich, 2001.
- Otok Rab*, ur. Mario BOŠNJAK, Zagreb, Fabra, 2004.
- PERIĆ, Ivo, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983.
- Povijest Mađarske*, ur. Péter HANÁK, suradnici Kálmán BENDA, Péter HANÁK, László MAKKAI, Zsuzsa I. NAGY, Emil NIEDERHAUSER, György SPIRA, Károly VÖRÖS, Zagreb, Barbat, 1995.
- Povijest Rijeke*:
http://hr.wikipedia.org/wiki/Povijest_Rijeke
- Povijest svjetske književnosti*, 5., Viktor ŽMEGAČ [et. al.], Zagreb, Mladost, 1974.
- RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai, 1972.
- Red vožnje željeznica, rečne, morske i vazdušne plovidbe i važnijih inostranih veza*. Beograd, Generalna direkcija Državnih željeznica, 1927. jun.
- RÓNAY György, *Szabó Lőrinc: Tücsökműzene* = R. Gy., *Olvasás közben*, Bp., Magvető, 1971.
- SAMANI, Salvatore, *Dizionario Biografico Fiumano*, Dolo–Venezia, Istituto Tipografico Editoriale, 1975.
- SÁNDOR Judit, „Szeressétek a gyermekeimet!": *Szabó Lőrinc a költő-apa*, Bp., Móra, 1982.
- Saobraćajne konference*, Novi list, br. 258, 29. oktobra, 1925, 2.
- SÁRMÁNY Ilona, *Ecset által homályosan? Fővárosok és festők: Bécs, Prága és Budapest vedutái, avagy szeretik-e a festők a várost*
<http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/14/sarmany.html>
- SIMONOVIC, Budo, *Na dvorima uzdisali za njom: Tragom vesti da će poznata Cetinjanka postati katolička svetica*: <http://www.politika.co.yu/ilustro/2240/4.htm>
- SIROLA, Gino, *Amore e dolore di terra magiara*, Firenze, La Nuova Italia Editrice, 1932.
- SMOKVINA, Miljenko, *Hrvatska na povijesnim fotografijama: Najljepše hrvatska vedute u prvih 100 godina fotografije*, Zagreb, Veble commerce, 2001.
- SMOKVINA, Miljenko, *Rijeka na povijesnim fotografijama*, Rijeka, Dušević&Kršovnik, 2003.
- SOKCSEVITS Dénes, SZILÁGYI Imre, SZILÁGYI Károly, *Déli szomszédaink története*, Bp., Bereményi, 1994.
- SOKCSEVITS Dénes, *Magyar múlt horvát szemmel*, Bp., Magyar a magyarért Alapítvány, 2004.

Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama 2001:

http://www.dzs.hr/hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html

Stari most:

http://bs.wikipedia.org/wiki/Stari_most

Szabó Lőrinc (1990–1957) „...egyre jobban kezdem szeretni a gyerekeket” = VATI PAPP Ferenc, *Forrásvidék: Írók, költők gyermek- és ifjúkora*, Bp., Tankönyvk., 1989, 245–254.

Szabó Lőrinc könyvtára: *II. Külföldi szerzők művei*, FORGÁCH Anita adatbázisát kiegészítette, jegyzetekkel ellátta, a katalógust szerkesztette és a bevezetőt írta BUDA Attila, Miskolc, Miskolci Egyetem BtK, 2002 (Szabó Lőrinc Füzetek, 6).

Szabó Lőrinc németországi utazásai: *Fekete-erdő és Ulm*, s. a. r. PÁSZTOR Imre, Miskolc, Miskolc, Miskolci Egyetem BtK, 2004 (Szabó Lőrinc Füzetek, 5).

SZABÓ Lőrinc, *Bírákhoz és barátokhoz: (Napló és védőbeszéd 1945-ből)*, Bp., Magvető, 1990.

SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003.

SZABÓ Lőrinc *Összes versei*, Bp., Osiris, 2000.

SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, a szöveggondozást végezte, a jegyzeteket, az életrajzot és az utószót írta HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris, 2008.

SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggondozást végezte LENGYEL TÓTH Krisztina, a jegyzeteket készítette KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001.

SZABÓ Lőrinc, G., *Az utolsó háromszázöt perc: A fiú gondolatai az apa mellett* = Szabó Lőrinc környezetének naplói, vál., s. a. r., utószót írta TÓTH Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem BtK, 2001 (Szabó Lőrinc Füzetek, 8).

SZELE Bálint, *Magyar költők műfordításai különös tekintettel Szabó Lőrinc Shakespeare-fordításaira*

<http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/hir/szele.htm>

SZENDREI Mihály, *Fiume*, Bp., különlenyomat a VIII., Vas-utcai Felső Kereskedelmi Iskola 1926/27. évi iskolai értesítőjéből, 1927.

SZIKLAY Sándor, BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Bp., Apolló, 1900.

TELEKI Domokos, *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmeretével együtt*, Bp., Balassi, 1993.

Termini, rivista mensile di cultura, Fascicolo straordinario, numeri 53–61, Fiume 1941, Anno VI.

Turk, Hrvoje, *Otok Rab: Uvjeti i rezultati turističke valorizacije*, Rab, Tisak TIRO „Ognjen Prica”, 1989.

Új Magyar Lexikon, 4. köt., K–Me, Bp., Akadémiai, 1962.

Villa Angiolina:

<http://www.festivalopatija.hr/villa-angiolina.htm>

- WALKÓ László, *Budapesttől Velencéig*, Bp., Athenaeum, 1910.
Zemljopisni atlas Hrvatske, ur. Ivan BERTIĆ, Školska knjiga, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1992.
Zlatna knjiga mađarske poezije, sastavio i preveo Enver ČOLAKOVIĆ, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978.
 ŽIC, Igor, *Riječka gostoljubivost: Hoteli, restorani, gostionice, kavane, kupališta*, Rijeka, Adamić, 2000.
 ŽIC, Igor, *Rijeka. Grad Svetog Vida*, Rijeka, Dušević & Kršovnik d.o.o., 1996.

ĆURKOVIĆ - MAJOR FRANCISKA
 SZABÓ LŐRINC RÓL ÍRT CIKKEI

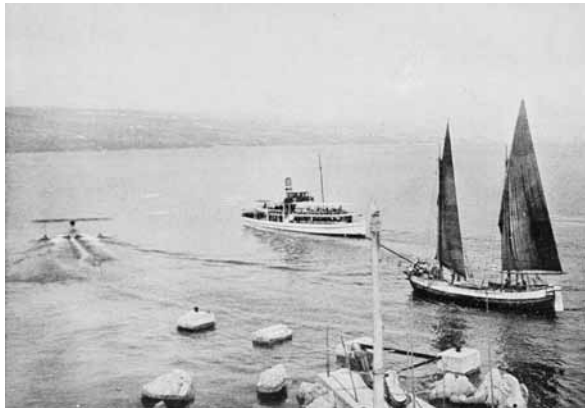
- Dostignuto čudo: Rijeka*, Književna Rijeka, 2003/3, 68–71.
Szabó Lőrinc és Fiume, Magyar Napló, 2004/7, 35–36.
Rijeka u stvaralaštvu Lőrince Szabóa, elhangzott a Horvát Rádió Harmadik műsorának az Ogledi i rasprave (Tanulmányok és értekezések) című műsorában 2004. április 4-én.
Rijeka u stvaralaštvu Lőrince Szabóa = Rijeka i mađarska kultura: Međunarodni znanstveni skup, Rijeka, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Rijeci, Državni arhiv u Rijeci, 2004, 25–38.
Fiume jelentősége Szabó Lőrinc munkásságában = Fiume és a magyar kultúra: Művelődéstörténeti tanulmányok, Bp., ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék-Kortárs Kiadó, 2004, 140–152.
Opčinjenost morem: Mađarski pjesnik Lőrinc Szabó u Opatiji, Vijenac, God. XII., 2004, 274–275, 10.
Jesen na Jadranu (Opatija u stvaralaštvu Lőrince Szabóa), elhangzott a Horvát Rádió Harmadik műsorának az Ogledi i rasprave (Tanulmányok és értekezések) című műsorában 2006. február 11-én.
Jesen na Jadranu. (Opatija u stvaralaštvu Lőrince Szabóa), Književna smotra, 2006, 139 (1), 125–131.
Ősz az Adrián: Abbázia jelentősége Szabó Lőrinc költészetében, Életünk, 2006/11–12, 53–65.
Leánderek és tücskök (Szabó Lőrinc adriai utazásai), Irodalomtudományi közlemények, 2006/3–4, 280–308.
Oleandri i cvrčci. Putovanje Lőrince Szabóa po istočnom Jadranu, Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost, 2007, 1–2, 292–321.

Otisci u vremenu: U spomen na boravak u Dubrovniku mađarskom pjesniku Lőrincu Szabóu, Vijenac, God, XV., 2007, 344, 10.

Korčula – a „tündéri fénykép”: Irodalmi veduták Szabó Lőrinc kelet-adriai tájleírásai-ban, Székesfehérvár, Bástyá, a Vörösmarty Társaság és a Kodolányi János Főiskola Antológiája, 8, 2008.

Kincses Trogir, s Raguza tornyai, Életünk, 2008/8, 45–58.

Sjeverni Jadran u opisima mađarskog pjesnika Lőrince Szabóa = Riječki filološki dani 8,: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Riječki filološki dani“ održanog u Rijeci od 6. do 8. studenoga 2008. godine, Rijeka, Filozofski fakultet, 2010.

H E L Y N É V M U T A T Ó

A magyar hagyományban a földrajzi neveket nagyrészt az olasz hagyomány alapján szokták írni. Szabó Lőrinc is általában ehhez a hagyományhoz tartja magát. Mivel azonban nagyszámú jugoszláviai prospektusból is igyekezett információkhoz jutni, a városokat gyakran a horvát nevükön említi. A tájékozódás megkönnyítése céljából e helynévmutatóban a földrajzi neveknek a magyar hagyományban megszokott alakja mellett közöljük a horvát nevüket is. A nem horvátországi helységeknél zárójelben adjuk meg az illető ország nevét.

Abbázia	Opatija
Adria	Jadran
Arbe sziget és város	Rab
Belgrád (Szerbia)	Beograd
Brazza sziget	Brač
Buccari	Bakar
Cannosa	Trsteno
Castelnuovo (Montenegró)	Hercegnovi
Catene-szoros (Montenegró)	Verige-szoros
Cattaro (Montenegró)	Kotor
Cattarói-öböl (Montenegró)	Boka kotorska
Cherso	Cres
Cirkvenica	Crikvenica
Curzola sziget és város	Korčula
Fiume	Rijeka
Fiumara folyó	Rečina
Gravosa	Gruž
Kapronca	Koprivnica
Károlyváros	Karlovac
Klissza	Klis
Lacroma sziget	Lokrum sziget
Laurana	Lovran
Lesina sziget	Hvar sziget
Mosztár (Bosznia)	Mostar
Nona	Nin
Prelucca	Preluk
Raguza	Dubrovnik
Quarnero öböl	Kvarner
Sebenico	Šibenik
Spalato	Split
Szarajevó (Bosznia)	Sarajevo
Szkrád	Skrad

Szabadka (Szerbia)	Subotica
Szusák	Sušak
Szkutari-tó (Albánia)	Shkodrai tó (albánul)
Tersatto	Trsat
Trau	Trogir
Veglia sziget	Krk sziget
Volosca	Volosko
Zágráb	Zagreb
Zelenika	Zelenika
Zengg	Senj

ABBÁZIA (OPATIJA) TÖRTÉNETÉNEK KRONOLÓGIAI VÁZLATA

1400-as évek közepére tehető a S. Giacomo al palo vagy S. Giacomo delle Preluca (a szláv luca [luka]=kikötő) vagy Szent Jakab apátság létrejötte, amelyet a furlaniai (ol. neve: Friuli) San Pietro di Rosazzo-i apátságból e vidékre menekülő Benedek-rendi szerzetesek alapítottak. Az itt emelt apátságról kapta a körülötte kialakult település a nevét. A vidék a Duino¹ család tulajdonában volt.

1449. május 8-i keltezésű az első és a legrégebb okirat, amely hírt ad az apátságról.

1453 V. Miklós pápa bullájában megemlíttette a Szent Jakab apátságot Preluccában.

1465 Walsee² Rudolftól Fiumét és környékét átvette III. Frigyes, német-római császár. Ezután osztrák fennhatóság alatt állt, a Velencei Köztársaság gyakori támadásainak volt kitéve.

1809 A schönbrunni béke. Abbázia az „Illír Tartományok” közigazgatási egységként francia fennhatóság alá került.

1813 Abbázia felszabadult a francia fennhatóság alól. Isztriával és a quarnerói szigetekkel Ausztria uralma alá került egészen 1918-ig.

- 1 Feudális család, neve Duino helységhez fűződik, 1399-ig Isztriában és az attól északra eső tenger-melléken voltak birtokaik. Miután a család férfiágon kihalt, a Walsee család örökölte birtokaikat. Duino Triesztől északra fekszik, az irodalomban Rainer Maria Rilke *Duinoi elégiák* című versciklusa által vált ismertté.
- 2 A Sváb hercegségből származó feudális család, a Duino családdal volt rokonságban. A 13. századtól kezdve említik nevüket. A család Isztriában a 15. századtól kezdve van jelen, amikor a Duino család kihalt férfiágon, és a Walsee család örökölte birtokait. 1464-ben birtokaik egy részét III. Frigyes német-római császár örökölte, a birtok másik részét 1472-ben eladták ugyancsak III. Frigyesnek.

1843 Kiépült a Fiumét Voloscával összekötő út, amely később folytatódott Abbázia és Laurana felé. Összekötötte Abbáziát és Fiumét, ezzel kezdődött az abbáziai turizmus. 1844-től számít turisztikai központként. A fiumei Iginio Scarpa lovag ekkor építtette nyaralóját, amelyet elhunyt feleségéről Angiolináról nevezett el. Abbázia megnyitotta ezzel kapuit a látogatók számára.

1873 Kiépült a Fiumét Károlyvárossal és Budapesttel összekötő vasútvonal.

1882 A bécsi Császári-királyi Déli Vasutak Társasága megvásárolta az Angiolina villát a környező parkkal együtt.

1884 Felépült az első abbáziai szálloda, a Quarnero, valószínűleg az első az Adriai-tenger keleti partján.

1885 Felépült a második szálloda, a Kronprinzessin Stephanie (Stefánia főhercegnő), a mai Imperial.

1888 Abbázia hivatalosan is gyógyfürdői státuszt kapott.

1888–1911 Kiépült a tengerpart menti út, a „lungomare”, amely Prelucca helységtől Lauranáig terjed összesen 12 kilométer hosszúságban.

1918. október 16. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása.

1918. november 3-án Olaszország megszállta Isztriát.

1920. november 12. Rapallói egyezmény: Abbázia Olaszország fennhatósága alá került.

1945. májusban a jugoszláv partizán hadsereg elfoglalta Abbáziát.

1947 A Párizsi béke értelmében Isztriát Horvátország kapta meg, így Abbázia is Jugoszlávia része lett.

1991-től a független Horvát Köztársaság része.

F I U M E (R I J E K A) T Ö R T É N E T É N E K K R O N O L Ó G I A I V Á Z L A T A

A fiumei óváros helyén levő Tarsatica nevű római települést időszámításunk előtt 180 évvel említik.

Fiume nevét Szent Vitus Fiuméja formában először a velencei kereskedők említik dokumentumokban.

1336 Duino³ Húgó 30 évre zálogba adta Fiumét és környékét a Frangepánoknak.

1365. április 1-jén a Duino család visszaváltotta a várost a Frangepánoktól.

1465 III. Frigyes német-római császár átvette Fiumét Walsee⁴ Rudolftól.

3 Lásd az Abbázia történetének kronológiai vázlatában írtaknál.

4 Lásd az Abbázia történetének kronológiai vázlatában írtaknál.

1515. január 2-án Fiume I. Miksa német-római császártól elnyerte a *fidelissima* címet.
- 1531 Fiume első írott városi alapokmánya.
- 1627 A jezsuiták egyetemet alapítottak Fiumében.
- 1632 Az első híd a Fiumara folyón.
- 1659 I. Lipót német-római császár és magyar-horvát király megerősítette Fiume új címerét (kétfejű sas, lábánál korsó, melyből víz folyik, a város jelmondata: *indeficienter*)
- 1719 III. Károly szabad kikötővé nyilvánította Fiumét.
- 1728 Befejezték a Fiumét és Károlyvárost összekötő Karolina utat, amelyet III. Károlyról neveztek el.
1776. augusztus 9. Mária Terézia Fiumét a buccari és vinodoli kerülettel a Magyar Királysághoz csatolta. 1779-ig a zágrábi Királyi Tanács igazgatta, ennek megszűnte után 1779-ben a Magyar Királyi Helytartótanács hatáskörébe került.
- 1779 Fiume *separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*ként (A Koronához csatolt külön test) a Magyar Koronához tartozik.
- 1809 A schönbrunni béke. Fiume négy évig az „Illír Tartományok” közigazgatási egységeként francia fennhatóság alá került.
- 1811 Befejezték a Fiumét és Károlyvárost összekötő Lujza utat, amely Mária Lujzáról, Napóleon feleségéről kapta a nevét.
1813. augusztus 26. Nugent az osztrák tenger mellék tábornoka felszabadította Fiumét a francia fennhatóság alól. Fiume a Habsburg ház fennhatóság alatt.
1822. július 5-én Fiumét visszakapcsolták Magyarországhoz.
- 1826 Laval Nugent gróf megvásárolta Tersatto várát Buccari városától.
1848. augusztus 31-én Jellasics horvát bán csapatai elfoglalták Fiumét.
- 1848–1868 között Horvátországhoz tartozott.
- 1855–1857 között itt épült a Habsburg birodalom haditengerészeti akadémiája.
- 1867 Megkezdődött a fiumei kikötő intenzív kiépítése.
- 1868 A magyar-horvát kiegyezés értelmében Fiume megint *separatum sacrae regni coronae adnexum corpus* lett, magyar kormányzóval. A város közigazgatási önállóságot élvezett. Az oktatás nyelve az olasz volt.
- 1871 A Baross-kikötő építésének kezdete.
- 1873 Kiépült a Fiumét Károlyvárossal s így Budapesttel összekötő vasút vonal. A fiumei vasútállomás és a város központja között omnibusz közlekedett.
- 1888 Megnyitották a Kontinental Szállót.
- 1891 Felépítették a vasúti pályaudvar épületét.
1918. október 16. I. Károly osztrák császár és magyar-horvát király bejelentette, hogy a Monarchiát föderatív államszövetséggé alakítja át. Fiume Horvátországhoz vagy a Monarchián belüli délszláv királysághoz tartozna. Andrea Ossionak, Fiume magyar parlamenti képviselője ellenezte a tervet.
1918. október 28. Az utolsó magyar kormányzó, Jékelfalussy Zoltán elhagyta Fiumét.
1918. október 30. A fiumei Nemzeti Tanács bejelentette Fiume csatlakozását Olaszországhoz.

1918. november 17. olasz csapatok érkeztek a városba, majd szövetséges amerikai és francia katonaság.

1919. szeptember 12. D'Annunzio légionáriusai elfoglalták Fiumét.

1919. október 30. D'Annunzio bejelentette Fiume Olaszországhoz csatolását.

1920. szeptember 8. D'Annunzio kikiáltotta az önálló fiumei államot (Carnarói Olasz Kormányzóság), a fasiszta állam előfutárát.

1919 Sušak városi rangot nyert.

1920. november 12. Rapallói egyezmény: Fiume független állam, egy titkos pont értelmében lemondott a kikötő egy fontos részéről, a Baross-kikötőről.

1920. december 24–29. Az olasz hadsereg szárazföldi és tengeri blokád alá vette a várost. D'Annunzio lemondott, és elhagyta a várost.

1921 Fiume független város.

1924 január 27. Mussolini és Nikola Pašić a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormányfője aláírta a Római szerződést: Fiume Olaszország része lett, a délszláv királyság a Fiumara folyó bal partján levő Szusák várost és az egykori Baross-kikötőt kapta.

1945. május 3. A jugoszláv partizán hadsereg elfoglalta Fiumét. Az olasz lakosság nagy része elmenekült.

1947 A párizsi béke értelmében Fiume Jugoszlávia része lett.

1991-től a független Horvát Köztársaság része.

RAGUZA (DUBROVNIK) TÖRTÉNETÉNEK KRONOLÓGIAI VÁZLATA

VII. század. Az avarok és szlávok vándorlása elérte az Adria keleti partjának antik városait. Raguzát annak kapcsán említik először, hogy az egykori Epidaurus városának lakói az avarok és szlávok elől arra a tengeri sziklafalra menekültek, amelyen egy erődítmény és a Ragusium nevű település volt.

866–867 Arab megszállás.

1000 Orseolo Péter velencei dózse megtámadta Horvátországot. Raguzá elismerte Velence hatalmát.

1171 Velence meghódította Raguzát.

1172 Raguzá a normannok védelme alá helyezte magát.

1192 Raguzá elismerte Bizánc fennhatóságát, s ezzel jogot szerzett arra, hogy Bizánc egész területén kereskedhessen.

1205 Raguzá elismerte Velence fennhatóságát. Velence nevezte ki a rektort, a városállam fejedelmét.

A 13. században Ragusa több eredménytelen kísérletet tett, hogy felszabaduljon a velencei uralom alól.

1358. február 18. Zárai béke. Velence lemondott az összes birtokáról a kelet-adriai partvidéken. Ragusa államszerződést kötött Magyarországgal, melynek értelmében a városállam elismerte a magyar-horvát király uralmát, megtartotta szuverenitását, és gyors gazdasági fejlődésnek indult. Nagy Lajos birodalmának egész területén szabadon kereskedhetett, joga volt szabad hajózásra a tengeren, a magyar király zászlóját használhatta. A 14. században ezért választotta címerének a vörös-ezüst sávokat (pólyákat).

1400 A 15. század kezdetétől a városállam hivatalosan is Raguzai Köztársaságnak nevezte magát. A 15. században megindult Ragusa gazdasági felvirágzása. Vízvezeték, csatornahálózatot építettek, kikövezték az utcákat.

1526 A mohácsi vész után Ragusa védhatalma az oszmán birodalom lett. Nyugaton kiváló kapcsolatba került Spanyolországgal, amely erős pártfogójának bizonyult. Ekkor érte el a városállam hatalmának a tetőfokát.

A 16. század második felében elkezdődött Ragusa gazdasági válsága.

1667. április 6. Raguzát erős földrengés sújtotta, amelyet húsz napig tartó tűzvész követett. Az óváros nagy része és a lakosság fele elpusztult. A város soha többé nem érte el régi dicsőségét és gazdasági virágkorát.

1754 Ragusa megegyezett Velencével az adriai hajózást illetően. Felépültek a legfontosabb barokk építmények: a székesegyház, a jezsuita templom a templomhoz vezető lépcsőzettel, a Szent Balázs templom.

1806 A Raguzai Köztársaság megengedte, hogy Lauriston francia tábornok csapatai áthaladjanak a területén. A franciák elfoglalták a várost.

1806. május 26-án véget ért az önálló Raguzai Köztársaság története.

1809 A schönbrunni béke. Ragusa négy évig az „Illír Tartományok” közigazgatási egységeként francia fennhatóság alá került.

1813 Ragusa Ausztria fennhatósága alá került.

1815 Napóleon bukása után, 1815-ben a bécsi kongresszuson a raguzai diplomaták megkísérlik felújítani a Köztársaságot. Ausztria törekvései miatt ez nem sikerült.

1815-től Raguzát Dalmáciához csatolták, és 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz, illetve az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott.

1901 Kiépült az a vasútvonal, amely Gravosát ezáltal Raguzát Uskoplje városon keresztül összeköti Mosztárral és Szarajevóval.

1918. október 29-én a Horvát Szábor mindennemű állami kapcsolatot megszakított a Magyar Királysággal és az Osztrák-Magyar Monarchiával.

1918. december 1-től Ragusa a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozott.

1934. október 9-én I. Karađorđević Sándor király Marseille-ben merénylet áldozata lett.

A II. világháború befejeztével Ragusa a Jugoszláv Nép/Szocialista Köztársasághoz tartozott.

1991-től a független Horvát Köztársaság része.

KISKLÁRA DALMÁCIAI NAPLÓJA

Vasárnap, 1932. június 19.

Átléptem a határt. Az első állomás Koprivnica volt. Az első állomás előtti táj nagyon szép volt, az apró házak között arany kalászt lengetett a szél. Először síkságokat láttunk a vonat ablakából, majd a Dráván is keresztülmentünk. Aztán legtöbbször hegyeket és dombokat láttunk. Amint elnéztem a szép tájakat, eszembe jutott a kétéves kis testvérem, Lóci. Szomorúan gondoltam arra, hogy vajon most mit csinál otthon. Biztos unatkozik szegény. Most sűrű erdőségek közt robog a vonat. Élvezettel szopogatom azt a csokoládét, melyet még Magyarország Újdombóvár nevű városában vettünk. Most éppen az járkált a fejemben, hogy milyen jó lesz holnap fürödni. Amikor a fagylaltot ettem, melyet még Magyarországon vettünk, az jutott eszembe, hogy milyen élvezettel szopogatná ezt most a kis Lóci. Most olyan kanyargós utakat láttam, hogy befájódult a fejem. Zágráb! – kiáltotta a kalauz, és én apuval leszálltam, hogy megnézzük ezt a várost. Láttam egy hosszú pályaudvart, melynek a tetejéről hosszú virágos kosarak lógtak le. Aztán a Száván mentünk keresztül, melynek égszínkéék vizében rengeteg ember fürdött. Hat órákor ettünk. Aztán egy tündéri szép látvány következett, egy halványkék, kanyargós folyó, aminek a közepén és szélén vízesés volt. Majd két nagy hegy között egy sima kis patakot láttunk. A hegyek mindig nagyobbak lettek. A vonat kanyargott. A csendőr folyton a kupé előtt állt és az apu útlevelét kétszer elkérték. Aztán egymásután jöttek az alagutak és a levegő mindig hidegült. A vonat pedig mindig feljebb ment. Azután sötét lett, de még mindig lehetett látni a tájat, amit én kék hegytengernek neveztem el. Aludtam is egy órát. Különösen szép volt Szkrad sok egyforma magas fával a vonatnál. Az egészen kopár köves Karszton már éjszaka mentünk át. A tengert nem láttuk, csak a parti fényeket.

Fiumében vámvizsgálat volt. Aztán mentünk a Royalba.

Hétfő, június 20.

Fél nyolckor ébredezni kezdtem. Nyolckor már fel is keltünk, apu, anyu meg én. Ekkor anyuka beleállított egy mosdóba és alaposan lemosott. Az ablakból látni lehetett a tengert. Aztán elmentünk és boltokat néztünk. Utána kimentünk a mólóra és megnéztük a tengert. Ezek után elmentünk reggelizni egy kávéházba, csokoládét ettünk. Reggeli után megint elmentünk kirakatot nézni. Aztán mentünk ebédelni, apu, anyu halat, én pedig rántott csirkét ettem. Az ebédet már nem Fiumében, hanem Szusakon ettük, ahová a második kirakat nézés után mentünk. Aztán ebédelés után elmentünk sétálni. Egy utcai fagylaltos mellett egy mérleg állt. Apu meg akart mérni, de egy dinárt kellett bedobni. De apunak csak két dinárosa volt és a fagylaltosnál felváltotta, de az egyiket odaadta neki, de megmérni nem tudott, mert rossz

volt a mérleg és mikor el akartunk menni, a fagylaltos utánunk hozott egy tíz filéres, másképp egy dináros fagylaltot. Éppen befejeztem a fagylaltevést, mikor egy gyümölcspiachoz értünk, ami a Fiumara partján volt. Ott vettünk három dinárért egy banánt, melyet én jóízűen elfogyasztottam. Fél kettőkor, minthogy a boltok be voltak csukva, átmentünk a hídi határon Olaszországba, vissza Fiuméba. Aztán bementünk a szállodánkba és lehasaltunk az ágyra, anyu és apu elaludtak, de nekem eszembe se jutott elaludni, inkább rajzoltam. Alvás után elmentünk vásárolni. A Corso utcában gombot, övet, fürdőcipőt, táskát, gépselymet és anyunak egy hajhálót vettünk. Fél ötkor a mólón felszálltunk egy fehér hajóra és Abbáziába és Lauránába mentünk. Éppen indulni készült a hajó, mikor rettentő böggéssel szállt le egy vízi repülő. Aztán lassan elindult a hajó. A kikötőben sárga vitorlás halászhajók és nyolc nagy fekete-piros tehergőzös állt. A mi hajónkban a fedélzeten és a szalonban is voltunk. Egy szép olasz lány megkínált konyakos csokoládéval. A tenger világoszöld és enyhe kék színben játszott és nagy hullámokat vetett. Abbáziában egy nagy hegy alatt csupa szálloda a part. Laurána is ilyen. Visszajövet csak épp az abbáziai mólóra léphettünk, mert a jeggyel nem lehetett megszakítani az utat. Visszafelé nagyon émelegtem. Fél hétkor Fiumében kiszálltunk és a szűk kis utcákon sétáltunk. Aztán megvacsoráztunk és Fiuméből Szusakba költöztünk. Ott a Continentalban megszálltunk.

Június 21, kedd. (Kisklára diktálja)

Hat órákor anyu felkelt. Negyed hétkor minket is felköltött. Össze-vissza kapkodtunk mindent, nagyon siettünk. Azután elindultunk. A csomagunkat elvitték egy tolókocsin, mi gyalog mentünk előre. Elértünk a hajóhoz, felszálltunk. A hajó lassan elindult, de még nem nagyon ment el a parttól, mikor egy pár ember jött még autóval, aki kétségbeesetten kiabált. A hajó kissé visszament és egy kis keskeny hidat tettek ki, melyen egy matróz kiszaladt és bevitte a csomagokat. Utána egy ember is beszállt. Egy másik ember is fellépett a fahídra, és éppen be akarták a hidat húzni és az ember megrémülten ugrott vissza a partra. Mi lementünk az étterembe reggelizni. A hajó neve Zagreb volt. Amikor a hajó kisiklott a kikötőből és visszaneztünk a partra, nemcsak Szusákot, hanem Fiumét is lehetett látni. Reggeli után felmentünk a fedélzetre. A szél fújt egy kicsit. Nem sokat nézhettük a tengert a fedélzetről, mert anyu fázott és le kellett menni. De onnan is lehetett látni. Az étteremből kimentünk egy keskeny folyosóra és onnan lefelé nyílt egy lépcső. Lementünk, végignéztük a kabinokat. Nagyon érdekesek voltak. Volt, amelyekben egy ágy és egy dívány volt, azon kívül voltak, amelyekben két ágy és egy dívány is volt. Voltak kerek ablakok, amelyeket már a hullámok csapdostak. Aztán visszamentünk az étterembe és megnéztük a konyhát és gépeket. Láttunk egy nagy négyszögletes nyílást, amelybe keskeny vasrudak voltak beleállítva. Ezen egy-egy nagyobb hullám be is csapott. Éppen ki akartunk menni a fedélzetre, amikor észrevettük, hogy esik az eső. Ezért csak később mentünk fel. Először a Krk szigetet láttuk balra, Chersot pedig a másik

oldalon. Mindig szigetek jöttek és elmaradtak. Messziről láttuk aztán a Rab sziget négy tornyát, amit campanilének hívnak. A fedélzetről megtetszett az Astoria nevű szálloda. Kikötöttünk, megszálltunk. Megnéztük a hajó továbbindulását és sétálni mentünk. Éhes voltam, apu vett egy narancsot, amely sokkal édesebb volt, mint a pestiek. Mindig jöttek kosaras kislányok, akik kagylókat, csigahéjakat, szőrös furcsa kagylóhéjakat, tengeri lovacskákat (holttesteket) meg tengeri csillagokat és rákhéjakat árultak. Benéztünk az Imperiál szállodába is, amelynek gyönyörű kertje volt. Az Astoriában ebédeltünk, utána aludtunk. Apu, anyu egyhamar elaludt, én pedig magamban játszottam. Később sétáltunk, át a hegyen. Nagyon szép hegy volt, tele erdővel, egyik a másikat érte. Egy része tele volt óriás kaktuszokkal. Aztán a tengerparton mentünk egész a fürdőig. Megnéztük, apu azt mondta, hogy ez a Szent Eufémia öböl. Visszafelé a sétányról leugrottunk a kövekre a tengerpartra, cipővel és kagylókat, csigákat és szép köveket szedegettünk. Fürödni nem lehetett, mert a fürdőruhánk nem volt ott, és egész nap borús idő volt. Az Astoria egyik tulajdonosa magyar ember volt. Azonkívül nemcsak magyar, hanem nagyon kedves is volt. Este vacsoráztunk, sétáltunk és lefeküdtünk.

Szerda, június 22. (Ma fáradt vagyok írni, hát csak apunak diktálok:)

Az éjjel nagyon jól aludtam. Mikor felébredtem, hallottam a campanilék bim-bamjait. Az ablakunk előtt egy harmadik emeletre felnyúló babérfa volt, és a lombja egészen simította az ablakunkat. Amikor lementünk a kertbe, a tulajdonos megmutatott nekünk egy fügefát. Szakított is egy éretlen fügét és megmutatta nekem. Szőlőt is mutatott. A bogyói még csak öt gombostűnyiek voltak. Reggel még borús volt az idő, de hamar kiderült. Reggeli után elmentünk sétálni és apu vett levelezőlapokat. Aztán megírták anyuval és a Corso nevű kávéháznak, amit itt cavanának hívnak, a teraszán oranzsádot kaptam. Ahogy aztán ugráltam a parton, németül vagy hogy megszólítottak, hogy kell-e bárka. Egész sor vitorlás bárka volt ott. Aztán el is csábultunk és mentünk vitorlázni. A vitorlázás nagyon émelygős volt. Először csak egy órai hajókázást akartunk csinálni, de mikor elértünk a Harmadik Öböl nevű fürdőbe, kiszálltunk és apuék megengedték, hogy fürödjek egy nénitől kölcsönzött fürdőruhában. Kabint is váltottunk. Amikor jól bementem a vízbe, egy néni felrúgta a vizet, és a víz a szájamba repült. Borzasztó sós volt, de azért nekem ízlett. Ezalatt a parton egy kislány rákhéjat adott el anyunak.

Mentünk hazafelé. A bárkának Stipica volt a neve. Egy másik bárkát Zeusznak hívtak. A bárkásunkat én nem láttam szép embernek, trikót viselt és nagyon barna volt. Azt mondta, hogy ő már huszonöt éves, de életében soha nem látott élő cápát, csak egyszer egy döglöttet. Megebédeltünk, anyu nem akart fürdeni menni. Volt veszekedés. A veszekedés után a fiumei táskába a fürdőruhákat becsomagoltuk és egy meredek szűk utcán meg egy lépcsőn átmentünk a sziget túlsó partjára. Megint kabint váltottunk. Anyu először és én másodszor fürödtem most életemben a tengerben. A víz először hideg volt, aztán pedig meleg. Elmondom, hogy nézett ki a

strand. Egy hosszú öböl egyik partján a hegy lábánál voltak a kabinok, az alatt a víz. Oda lépcsőn kellett lemenni. A földje homokos volt. Anyuval és apuval halacskát játszottunk. A parton emberek napoztak. A vízbe úsztak, tutajra ültek, csónakáztak, lenyomták egymást. Egy egész meztelen kisgyerek gumi számaron ülve vagy feküdve úszott. A vízből kijőve joghurtot és kenyeret ettem. Anyu fél hatkor kiküldött a vízből. Hazafelé mikor mentünk, egy kaktuszcsoporthoz haladtunk el, és mellettük egy padra leültünk. Ez a parti út végén volt, nagy fal tövében. Apu a zöld padba biciskával bevészte a nevemet. Azt vészte bele, hogy Klára II. A II-est azért tette oda, hogy egyúttal az anyu neve is benne legyen. Otthon az Astoriában becsomagoltunk. Vacsorára kint terítettek a kikötő felé a szálloda előtt. Szardínia, borjúhús és kompót volt, meg bor. És én mostanában mindig kaptam bort. Egy inciri-pinciri macska folyton ott ólálkodott a Hotel Astoriában. Aztán vártuk a hajót és nemsokára jött a kofahajó Szusakból. Utána jött a Ljubljana hajó, amelyen mi utaztunk. Közben megeredt az eső, amely egész nap megkímélt bennünket. Bementünk a kabinba, a 22-es volt a miénk. Anyuék egy kávéházba akartak menni, mert volt rá idő, de kértem, hogy ne menjenek. Nem is menetek. A 48-as számú alsó ágyban feküdtem le. A hajón a nagy rádióban hallottam Pestet beszélni.

Csütörtök, június 23.

Reggel kilenc óra van, a Ljubljana fedélzetén ülünk. Előttünk a tágas tenger, mellette a Sibenik város fekszik. A part tele halászhajóval és szürke-piros fedelű házakkal. A házak az egész hegyet elborítják, legfelül régi várak állnak. Látom a nagy dóm tetejét. Jártunk a dómban is. Négy nagy fekete-piros hajó áll egymás mellett. Itt két órát tartózkodtunk. A Krka szálló teraszán reggeliztünk. Aztán bejártuk a kikötő partját, a szűk lépcsős utcákat. A főutcán vettünk ennivalót és végigmentünk a főutcán és egy nagy kerten.

A hajó már elindult. Ekkor láttuk, hogy Sibenik egy hosszú és keskeny öböl egyik partján van, és hogy az öbölbe egy sziklás tengerszoroson kanyarog be a hajó. Most épp kimegyünk rajta a nyílt tengerre. Mindenfelé szigeteket, erdőt és kopár hegyeket látunk. Erős szél fúj, hiába süt a nap, mégis hűvös van. Egy erdős fás szigetet látunk, melyen csak egy kis villa állt. Itt a fedélzetén sok ember ül velünk együtt. Bár itt hideg van, mégis jól érzem magam.

³/₄ 10, Zlarin

Gyönyörű kék színű a tenger. Egy újabb öbölbe úsztunk be. Alig tíz percig álltunk. Én az oldallépcsőn lementem a mólóra. A partra csónakokat húztak ki, a köveken ácsorogtak matrózok. Van itt egy templom és nem nagyon sok kocka alakú ház. Errefelé minden város csúnyácska. Már megyünk tovább.

12 óra: a tengeren

Már régóta megállás nélkül járunk. A hajó minden csontikáját-bontikáját bejártam. Most a második négyszögletes fedélzetén ülünk, amelyet ponyva árnyékozik be. Most egy nagy darab helyen csak eget és vizet lehetett látni. A víz közepén kék az ég, világos kék. Hullámok taraja fehérlik és mozog. A hajó remeg a gépektől, a víz sza-

kadatlanul motyorékol. Nemrég ettem zsömlét, szalámit, mandulát és mazsolát. Az imént csöngettek ebédre. Láttunk egy édes kis szigetet, melyen csak egy kis kastély fért el. Egy sirály folyton fölöttünk keringett, ennivalót keresett.

2 óra: Trogir

Most megálltunk egy olyan helyen, melyet Trogirnak hívnak. Ez egy ici-pici városka. De annál szebb a szüleimnek. Mert itt 800 éves és még régebbi házak vannak. A tatárok elől ide menekült IV. Béla magyar király, apu olvasta egy könyvből. Láttunk egy nagyon szép udvart, amelynek a közepén egy márvány kút volt, és ez nagyon tetszett. Megnéztük belül is a Dómot, ami nekem nem tetszett. Ennek a dómnak a kapuján oroszlánfejek is voltak kifaragva. Az utcák zeg-zugosak, kicsik és fanéklíliek voltak. Ebben a városban ebédeltünk. A parton pálmák álltak egy kis kertben. A kikötő elején bátyatorony volt. Mellette is láttuk a régi városfalat, melyet összeépítettek a házakkal. A kikötővel szemben egy hosszú sziget van, ezért itt olyan a tenger, mintha folyó volna. A szigetre híd visz át, amely a hajók előtt szétnyílik. Mikor tovább menetünk, egy bocskor árus szállt fel, vele jöttünk Splitbe.

Split, du. 4-től 12-ig.

Egy tengerparti kávéház teraszán írok. Az utcát végig pálmák borítják. Vannak kis pálmák, amelyeket én Lóci-pálmáknak neveztem. A nagy pálmákat apu-pálmáknak hívtam. Egy csomó lány jött erre hímezett fehér ruhában. Ezek rémesen tetszettek nekem. A félhold alakú kikötőben számtalan hajó úszik és áll. Egy nagy olasz hajó épp most indult el. Egy temetési menet jött és asszonyok nem voltak a kíséretében. Ezek helyett boros hordók kísérték a menetet. A klozet rém furcsa volt.

Mielőtt idejöttünk a kávéházba, bejártuk az egész római várost. Apu mondta, hogy az egész egy Diocletianus nevű császár palotája volt, 1700 évvel ezelőtt. Volt ott egy vasszobor, rengeteg oszlop, egy egyiptomi szfinksz meg sok templom és kapu. Engem ez az egész nem érdekelt egy picinkét sem. Velünk tartott egy német énekes meg egy zongoraművésznő. Este őszibarackot meg vörösbort vettünk és hazamentünk a hajóra.

Én lefeküdtem. Anyuék mondták, hogy visszamentek és minden téren meg udvaron nagy tüzeket láttak. A lobogó tüzeken át férfiak, nők meg gyerekek ugráltak nagy sívalkodva. Egy rendőr mondta, hogy holnap lesz Szent Iván napja, azért vannak ezek a szabad tüzek. Aki a tűzön átugrik, egy éven belül férjhez megy.

Péntek, június 24.

Korán reggel keltünk. Mégis elkéstünk. Csak keveset láttunk Korčula szigetből és városból. Ez is hegyen van, mint itt minden. Felmentünk a Dómba. Azután a német bácsi felfedezett egy narancsfát. A zöld lombban csakugyan ott kukucskáltak a sárga narancsok.

Körül sétáltuk a szigetet, megnéztük a piacot. Láttunk fügefákat, meg olyan fákat, amelyek otthon nincsenek. De nem tudtuk a nevüket. A parton megnéztük a régi bátyákat. Indulás után reggelizni mentünk a hajón. Én kávé és kenyeret ettem.

A hajó elkezdett himbálózni, mert a nyílt tengeren úsztunk. Apu lett először rosszul, kihányta a kávé a tengerbe. Anyu követte a példáját. Én csak rosszul voltam, de nem hánytam. Most már tudjuk, mi a tengeri betegség. Boldogok voltunk, mikor egy Trstenik nevű vacak kis helyen, amely azért szép volt, partra szállhattunk. A csengetés messziről hallatszott utánunk, és mi apuval futottunk vissza a hajóhoz. Ezután már nem voltak nagy hullámok. Apu aludt egy padon, anyu szintén aludt, én pedig heverészttem. Sok sirály kísért minket. A hangjuk olyan, mintha valaki sírva hohuházna. A másik hangjuk hosszú kvá-kvá-kvá.

Utána a hajón ebédeltünk.

Dubrovnik, (24-én du.)

Korán d. u. ideértünk. A kikötő messze van az igazi várostól. Oda gyalog meg villamoson mentünk be. A kalauz csak franciául tudott. Útközben gyönyörű villák voltak. Óriási virágzó kaktuszokat láttunk és rengeteg pálmát meg nyíló leándert. Azt a helyet, ahol kikötöttünk, Gruznak hívják. Szemben van vele a Lapad félsziget. Azt mondják, ott legjobb nyaralni. A villamosról sokszor látszott a kék tenger.

A végállomásnál csupa hotel meg kávéház van. Itt kezdődik az igazi Dubrovnik. De előbb elmentünk a kávéház kerítéséhez. Ez meredek volt és magasan volt egy kis köves öböl felett. Az öböl jobbra meg balra várfalak zárták be, csak középen lehetett nyílt tengerre látni. Én folyton éhes voltam. A Dubravka kávéházban fagyaltottunk. Remek volt. A fagyaltot itt szládolednek hívják. Apuról egy rajzoló karikatúrát csinált, de nem vettük meg. Magyarok muzsikáltak. Aztán átmentünk a nagy városfal kapuján. Óriási nagy ez a fal. Egy nagy kör alakú kaput láttunk, ott kezdődött a Péter király utca. Itt csupa elegáns bolt van, minden sima fehér kő. Lépcsős pirinyó utcák vezetnek fel a hegyre, a másik oldalon még a városnak többi része van. A főutca végén megint várfal és óratorony van. Apuék gyönyörű régi házakat nézegettek. Én egy téren egy szép kút körül száz meg száz galambot fedeztem fel. Olyan szelídek voltak, hogy ha az ember arra ment, mindjárt hozzá repültek nagy szárnycsattogással. Azt hitték, hogy enni hoz nekik. Adtak is nekik kukoricát. Mi is vettünk a dináromért és odaadtuk nekik. Aztán egy lépcsőn felmentünk és leültünk pihenni egy templomban. Ez a jezsuiták temploma volt. Ezután boltokat nézegettünk. Egy másik lépcsőn felmentünk a hegyi városba is. Itt láttuk a virágzó kaktuszok minden fajtáját. Mikor esni kezdett, bemenekültünk a kávéház melletti cseh vendéglőbe. Ott vacsoráztunk. Még sétáltunk egy kicsit a várfal alatti szép kertben, amelynek a végén én a tengerparti sziklákra is leugrottam. Ja igaz, a városban járva az óratoronymál megint átmentünk a városfal kapuján és kimentünk Dubrovnik másik kikötőjéhez, ahol egymásután innen-onnan indultak el a kiránduló csoportok. Az Adriai-tengeren nyaralók legnagyobb részét angolok, németek és franciák teszik ki. Villamoson mentünk vissza a hajóra.

Szombat, június 25.

Reggel nagy kiabálásra ébredtünk. A hajó egész éjjel Gruzsban állt, de most meg a nyílt tengeren járt. Aztán felkeltem, de a folyosón már rosszul voltam, s mikor felértem a fedélzetre, már hánytam, mikor a korláthoz értem, akkor pedig a tengerbe. A hajó legelőször akkor ment csendesesen, mikor befordult a Bokába. A Boka szép hosszú, kanyargós és szűk benyúlása a tengernek a hegyek közé. Az első állomás Hercegnovi volt. Ez a város az egész hegyoldalt beborítja. Anyu meg én pizsamában meg kabátban mentünk fel a lépcsős utcán. A piacon sajtot, zöldséget áruló kofák sokat nevettek rajtunk. Girbe-görbe utcákon mentünk. Én mikor egy ablakon benéztem, láttam iskolás gyerekeket, akiket egy kisasszony tanított. Elmentünk a hotelek gyönyörű parkja felé, de már vissza is kellett fordulni. Lefelé jövet rengeteg öszvért és bugyogós férfit láttunk. Az egyiknek az övében handzsár volt. Ez tíztől 10-ig történt.

Fél óra múlva Tivatban voltunk. Itt fél óráig sétáltunk. Egy nagyon nagy és híres parkban, ahol olyan fákat és virágokat láttunk, mint még soha. Szedtünk is virágokat. Volt itt eukaliptusz, leánder, olajfa, sokféle páfrány, gránátalma, füge, narancs és citromfa. A legtöbbnek nem is tudta senki a nevét.

Egy magyar ember is csatlakozott hozzánk, aki Splitben nyaralt. A sétához ráadást is kaptunk, mert a kapitány sokáig udvarolt egy nőnek. Mentünk tovább. A Boka mindig szűkebb lett. A víz itt nem hullámozott, csak libabőrös volt. Rettentő nagy erdők és kopár hegyek közt utaztunk. A legnagyobb a Lovcsen hegy volt. Apu mondta, hogy ezt a hegyet is megrohamozták a magyarok a világháborúban, amikor elfoglalták Montenegrót. Ez egy kis hegyi ország és itt kezdődik. Nikita volt a királya. A Boka legvégén van Kotor, más néven Cattaro. Idáig szolt a jegyünk. A németek egy másik közös autóbusszon felrándultak a hegyekbe, Montenegróba. Cetinje a fővárosa. Nekünk már kevés pénzünk volt, hát nem mentünk. A piacra indultunk. A parton pálmák alatt rengeteg autó állt. A piacon rengeteg zöldséget és gomolyát árultak montenegrói parasztok. A fedett csarnokban sokáig néztem, hogy egy fecske hosszan hogy etette a fiókáit. Faszenet és bort raktak ki a bárkákról a partra.

Az öböl legvégébe mentünk és a szép Slavija hotel erkélyén ébredtem fel. Palmida nevű Fekete-tengeri halat ettünk. Előre megmondták, én palacsintát is kaptam. A pincér magyar volt. Utána egy kicsit felmentünk a hegyre és néztük a városból hazamenő parasztasszonyokat. Meg a szamarakat is. Olyan ügyesen lépkednek és olyan sanyarúak szegények! Az emberek nagyon piszkosak.

Egy kőhídról sokáig néztük a csibészeket, akik horog és vessző nélkül halásztak. Bejártuk a köves utcákat és voltunk két templomban. A dőmban furcsa volt, hogy egy ciril kelyhe volt. A hajón pihentünk, azonban megéheztünk. Este a városban vettünk gomolyát meg ringlót. Itt írtam képeslapot Drózdý bácsinak egy parti cukrászda kertjében, ahol uzsonnáztunk. Este megjöttek a németek, és a hajó indult. A bácsi a fedélzeten sokat bolondozott és furcsán fűtyült. Apu mondta, hogy sok száz évvel ezelőtt idáig terjedt Magyarország. Tivatban éppen csak megállt a hajó. Hercegnoviban a mólón vettünk egy kislánytól narancsot. Éppen most szedte őket.

Az egyiket Frejlein Rozának adtam. Néztük a világító tornyokat. Aztán kiértünk a Bokából. A tenger nagyon hullámzott, de én szerencsére nem lettem tengeri beteg, mert a kereveten elaludtam. Este Gruzszba értünk. Bementünk a legelső szállodába a parton.

Vasárnap, június 26.

Ez a Grand Hotel Petka rém vacak szálloda volt. Éjjel a moszkitók mind a hármunkat megcsípték. Délelőtt villamoson kimentünk a Lapadra. Ez egy félsziget. Itt vannak a szép villák, szállodák és kertek. A villáknak a végén van egy öböl. Szent Márton a neve. Itt van egy szép strand. De előbb visszamentünk egy kicsit a fasorban a Hotel Zagrebég. Ez egy szép modern hely. Ezt ajánlották nekünk. Kár, hogy nem ide jöttünk aludni. Nagy reggelit ettünk, aztán mentünk a strandra. Csak én fürdöttem. A víz nagyon hideg volt. De a nap rém erős. Egy kis és bő nadrág volt rajtam. Azután belehemperegtem a homokba. Mikor hazafelé kellett menni, lezuhanyoztam magamat. A kabinok mögött kugliztak és lovagoltak a fügefák alatt. A Zagrebben finoman ebédeltünk és sütkéreztünk a kertben és néztük a hangyákat. Az egyik házukból a másikba költöztek.

Aztán villamoson bementünk Dubrovnikba. Ennek a másik neve Ragusa. Most már másodszor jártam itt. Minden utat megismertem. Átmentünk a nagy fal kapuján és megint megnéztük azt, amit tegnapelőtt leírtam. A főpostán levelet kerestünk, de nem volt. Sokat aggódtunk a Lócikánkért. Nem lehetett semmit venni, mert vasárnap volt. Aztán lementünk egy kolostorba, amelynek gyönyörű oszlopai, udvari folyosója és kertje volt. Aputól egy szerzetes gyufát kért. Volt itt egy régi patika is. Egy görög kávéházban fagylaltoztunk és az ostyát elhoztuk a nagymamának meg a Lócikának. Autóbuszon mentünk vissza a Petkába és aztán a vasúthoz mentünk. Az ottani postán se volt levél.

A vasútnak keskeny vágánya volt itt. Amikor beszálltunk az 1-ső osztályú kupéba, megijedtem, hogy hogy lehet itt aludni. Mert csak négy piros fotel volt a fülkébe állítva. De olyan jól össze lehet húzni őket, hogy ágy lesz belőlük. A vonat rögtön kanyarogni kezdett és folyton fütyült, mert folyton alagutak jöttek. Mellettünk a völgyben még egyszer a közelünkbe kanyarodott a tenger. Olyan volt, mint egy fényes tükör. Vetéseket láttunk és óriási magas fenyőket, ciprusokat. Aztán a hegyek kezdtek visszahúzódni és tele lettek sziklatömbökkel. A szép ciprusfák pedig lassan eltűnedeztek. Aztán a kis tengernyúlványt még sokáig láttuk. Egy nagy sziklafalnál azt mondták, hogy vége, slussz és egy pillanat múlva nagy csudálkozásunkra megint látszott, mégpedig nem is a nyúlvány, hanem az igazi nyílt tenger. Kék volt és széles, mert magasról láttuk. Ez volt a búcsú.

Most már csak hegyek és alagutak jöttek, kecskék meg tehének. Itt az embereknek csak egy kis földje van ezen a sziklás vidéken. Amelyiken búza terem, az olyan, mint egy nagyon kicsi sárga tó. Akkorákat kanyarogtunk, hogy a napot néha előttünk, néha a hátunk mögött láttuk. Anyu meg én a kék égről és a hegyekről néha azt hittük, hogy az a tenger.

Itt következik a menü:

1) Budapesti szalámi, 2) montenegrói sajt, 3) raguzai zsemlye, 4) spliti vörösbors, 5) dubrovnikai marcipán, 6) cattaroi ringló.

A cifra vacsora után apu ágyat csinált, és én elaludtam. Reggel apu mondta, hogy átmentünk Mosztár városán és 800 m magasan járunk, és hogy éjjel a folyónak volt egy 30 m nagy vízesése.

Június 27. Szarajevó

Reggel is gyönyörű hegyek közt mentünk és 7-kor Szarajevóba értünk. Az állomáson várta aput egy régi osztálytársa. 17 év óta nem látták egymást. Ez a bácsi Dr. Tatarević Salih. Fez volt a fején. Autóbuszon mentünk a szállodába, az Európába. Ott megreggeliztünk és kimentünk a folyóhoz, amelyet Miljackának hívnak. Azon a hídon mentünk át, amelynél a régi trónörököszt lelőtte egy Princip nevű szerb ember. Felmentünk a túlsó oldalon a hegyre. Ez a török városrész. A bácsinak mindig köszöntek a mohamedánok. Azt mondták, hogy: merháma. Sok kis török temetőt láttunk. Minden síron két sírkő van. A férfiak sírkövének tetején turbán van faragva. Egy kis kafanában feketéztünk. Onnan látni lehetett, hogy Szarajevó milyen hosszú város. A másik hegyoldalon is törökök laknak. Nagyon furcsák a magas vékony és fehér templomtornyok. Ezek a minarétek. Fekete csúcsuk van és alatta kör alakú erkélyek. Itt száz minarétek van. A doktor bácsi ment a rendelőjébe, mi pedig mentünk az Európába. Kis pihenő után járkáltunk a városban, a bazárok, bódék utcájában. Délben Salih bácsinál ebédeltünk. Minekünk nagyon ízlett egy dzuvec [helyesen: đuveć, ejtsd dzsuvecs/gyuvecs] nevű szerb étel, ami rizses hús volt mindenféle zöldséggel. Most óriási séta következett, főképp a bazár városban. Ezt le se lehet írni, olyan érdekes volt. Vettünk papucsokat, népi hímes kézimunkát, rózsaolajat, egy török cukrászdában furcsa édességeket és italokat kóstolgattunk. A városházát is megnéztük és a Begova dzsámi nevű templomot. A folyón 8 híd van. Egy parkban uzsonnáztunk, és én nem tudtam az idegen gyerekekkel játszani. Borzasztó sok mohamedán nőt láttunk, mind fekete fátyolt és lobogó világos lepel ruhát viseltek. Este a Salih bácsi meghívott vendégségbe. Volt ott még egy Mohamed Bég nevű ember, aki ékszerkereskedő. Fekete bugyogóban és szerb harisnyában volt. Tiszteletünkre egész török vacsorát adtak. Először limonádé és cigaretta jött, azután a másik szobában volt egy asztal nagyságú kerek üvegtál és mi köréje ültünk törökülésben, de előbb kezeltünk. Zulejka néni⁵ meg egy lány rokon szolgált fel. Bő, díszes se-lyembugyogót hordtak. Magas fedővel leborított cintányérban először tyúklevest és húst tettek le mindenki elé. A bácsi meg a bég közös edényből ettek. Aztán következett valami pörkölt féle, skampi nevű kis kagylókkal. A harmadik fogás édes töltött

5 A kézirat károsodása és a rosszul kivehető kézírás miatt a név olvasata nem volt elfogadható. Miután erre rámutattam, Hárs Ernő újabb kísérlete, hogy helyes olvasathoz jusson valószínűleg sikeresnek mondható. A Zágrábi Egyetem Turkológia Tanszékén megerősítést nyert az, hogy a névnek minden valószínűség szerint ez az egyetlen lehetséges helyes olvasata.

káposzta volt juhhússal. Ezután árpából csinált, mézes és édes kocsonyát kaptunk, utána rettentő édes sütemény jött, kétféle is volt, forró és vajban úszó. Émelyítően édesek voltak. Kéz- és szájmossa következett, és már rendesen ülhattunk. Kezdődött a rém hosszú feketézés. A feketét furcsa edényben, parázson hozták. Közben jött egy énekes és harmonika mellett énekelt bosnyák népdalokat. Előjött bugyogóban a nagyobbik kislány is. Emira a neve. 5 éves. Már hetek óta várt minket. Csak gyermeknyelven tudtunk beszélni, de azért nagyon megszerettük egymást. Éjfélig tartott a játék és feketézés meg az ének. Pestről rádió cigányzenét is hallottunk. Mi nagy csokor virágot küldtünk a néninek, meg egy kötet Petőfit a bácsinak. Énnekem török csipkét és szép zsebkendőt adtak és anyunak gyönyörű valódi aranyhímzésű tálcakendőt.

Kedd, június 28.

Mi délelőtt a bácsi nélkül sétáltunk. Megint megnéztük mindazt, amit tegnap láttunk. Kávéházban reggeliztünk. A Princip hídnál rengeteg felvonulót láttunk. Éppen most ünnepelték a szerbek a Principet meg Vidovdan napját meg a Zelma napot. Egész délig a bazárokat jártuk, meghallgattuk a műezzin énekét. Apu vett egy fezt. Utolsó pénzünket is beváltottuk dinárra. Délután a szálloda autóbusha kivitt messzire, a vasútra. A bácsi is ott volt. Feketéztünk. Itt 50-szer is feketéznak 1 nap az emberek. Véletlenül épp csárdás szolt, mikor felszálltunk. Ismerős kalauz jött velünk. A vonat a hegyoldalra végigvitt egész Szarajevón. A bácsi egy állomást velünk jött, megcsókolta aput és sokáig integetett. Most fél 3-tól másnap délután fél 4-ig kellett utazni. Ijesztő és gyönyörű hegyek közt mentünk, rengeteg alagúton át. A kalauz azt mondta, hogy 200 alagút volt. Az országúton fátyolos nők mentek számaron. Már fáradt vagyok, és nem írok a nagy hegyekről. Több állomáson leszálltunk. Uzsonnáztunk, vacsoráztunk és jól aludtam. Szarajevóban se kaptunk levelet.

Szerda, június 29.

Reggel átmentünk a Száván és 6-kor Belgrádba értünk. Villamoson bementünk a főterre és a Moszkva kávéházban reggeliztünk. Belgrád nem szép város. Láttuk a királyi várat és a Kalimegdan nevű régi várat. Majdnem lekéstünk. Első osztályú magyar kupéba szálltunk. Az a vidék, amelyen átmentünk, a háború előtt magyar volt. Láttunk a mezőkön leszállni egy repülőt. Az utolsó nagy állomás Szabadka volt. Szuboticának hívják. Megint jött a jugoszláv vámvizsgálat és útlelvizsgálat.

Szabadkán leszálltunk és kimentünk a vasút előtti térre. Magyar árustól meggyet és ribizlit vettünk. Itt 120.000 ember él, a fele magyar.

Délben jöttünk át a határon. A vonat a nyílt pályán megállt, akkor leszálltak a szerbek. Aztán elrobogtunk egy fehér kő előtt. Egyik oldalán ez volt: SHS, a másikon pedig: MO. Ehhez közel volt egy kis ház, előtte magyar katona tisztegett a puskájával a vonatnak. Mellette puskátlan katona volt és mikor integettünk neki, szalutálva

F Ü G G E L É K

külön visszaköszönt. Kelebián volt a magyar vizsgálat. 1 pillanatig tartott az egész. Most örülten szaladtunk Budapest felé. Mindenütt sárga búzavetéseket láttunk. Ma van Péter-Pál napja, de aratást csak 1 helyen láttam a határon túl, a Bácskában. Fél 2 van, abbahagyom a naplóírást. Fél 4-kor leszünk Pesten. Alig várom már, hogy a Lócikát megcsókoljam. Az egész úton izgultam, hogy nincsen-e otthon valami baj, mert hogy nem kaptunk levelet.

*Az egykori Regina Elena szálló,
a mai Hotel Imperial homlokzata*

*Szabó Lőrinc emléktáblája
a Hotel Imperial bejáratánál*

Hotel Imperial

Szabó Lőrinc emléktáblája a Hotel Petka halljában

A modern Hotel Petka és környéke

Első kelet-adriai út

Második kelet-adriai út

Bepelgilá tengerpart

No 2270/112

~~Lehetetlen~~Itta: Gabó Lőrinc

1

Reggel óta ülök a parton
~~Reggel óta ülök a parton~~
~~Reggel óta ülök a parton~~
 a hullámokat.

Mint minden örült, szaravattán
 feleg a víz, nő is kisap,
 aztán függőreint lezuhog
 a szivrit, ahol heverek
 és rögtön új rohamra indít
 a jácát roham unja meg.

Minden percben vagy tizenötöt
 idehabris a végtelen,
 sebezhetetlen ölelés
 ugrálva fut a bőrcen;
 mint az idő, és órái
 és az óra ar ereje...
 kétem és az éni vágó, hogy
 az jácami tudt vele.

/

No 2270/112.

2

torok

Hát jätssrunk, ~~torok~~, moss könnel,
 tenger, te ~~torok~~ idő,
 kőrten föl ram percedet,
 t örök ~~torok~~ ~~torok~~
 ar óra reggelt és deket
 mér ki, kgnapot, kholnapot,
 saját magadtan ~~torok~~ te
 ar örökletet mutatod.

Jätssrunk, öröklet, a halált!
~~torok~~ ~~torok~~ ~~torok~~ jätssrunk velem!
 Rastodon már évezredek
 multak el ép ily események
 melyek el er ar egy nap is,
 er ar egy ember, aki erat
 vendégnél jtk most messziről
 és nézi hullámainkat.

/.

No 2270/112

3

Játszunk, élet, te óriás,
 örökre való öröklet,
 tolmács nékiül is éltensin
 éthetetlen beszélgetet:

~~színdarabot nem fog magasztos,~~
~~a nap nem szírára fénylő~~
~~relátián, arra, kifelé,~~
~~egyet arra a kálthatalat.~~

színdarabot nem fog, hanem annyi-
 hanem még annyi reményes!...

Egy ömlő fecseg és egy máris
 néti a lemenő napot.

=

ISSN 1586-8087

ISBN 978-963-661-901-5

Felelős kiadó Kabdebó Lóránt

A szövegondozás, a kötetterv és a tördelés Horányi Károly munkája

A nyomdai munkálatokat a Tipo-top Kft. végezte

Felelős vezető Solymosi Róbert